

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№2 (509)
березень – квітень
2013

Головний науковий редактор:
академік НАН України **В.А.СМОЛІЙ**

Наукова рада:

Любомир Винар (Кент, США), *Андреа Граціози* (Неаполь, Італія), *Зенон Козут* (Едмонтон, Канада), *Ю.А.Левенець* (Київ), *В.М.Литвин* (Київ), *С.М.Плохій* (Гарвард, США), *Анджеї Поппе* (Варшава, Польща), *В.Ф.Репринцев* (Київ), *П.С. Сохань* (Київ), *В.С. Степанков* (Кам'янець-Подільський), *Т.Г.Тайрова-Яковлева* (Санкт-Петербург, Російська Федерація), *П.П.Толочко* (Київ), *Б.М.Флоря* (Москва, Російська Федерація)

Редколегія:

Г.В.Боряк, *В.Ф.Верстюк*, *С.В.Віднянський*, *В.М.Горобець*, *О.І.Гуржій*, *В.М.Даниленко*, *М.Ф.Дмитрієнко*, *О.М.Донік* (заст. гол. ред., відпов. за вип.), *С.В.Кульчицький*, *В.І.Кучер*, *О.Є.Лисенко*, *М.І.Панчук*, *Р.Я.Пуріг*, *О.П.Реєнт* (заст. гол. ред.), *В.М.Ричка* (заст. гол. ред.), *О.С.Рубльов* (заст. гол. ред.), *В.Ф.Солдатенко*, *В.П.Троцинський*, *О.А.Удод*, *Ю.І.Шановал*

Наукові редактори:

канд. іст. наук *О.М.Донік*, д-р іст. наук *О.П.Реєнт*,
д-р іст. наук *В.М.Ричка*, д-р іст. наук *О.С.Рубльов*

Відповідальний секретар:

В.В.Григор'єв

Редактори:

С.Г.Архипенко,
В.В.Григор'єв, *О.М.Квітка*

Макет і верстка:

Ю.О.Возна

Обкладинка:

Н.О.Горбань

Електронна версія:

О.В.Жданович

www.history.org.ua

Формат 70x100/16

Гарн. Century Schoolbook

Папір офсет. №1. Друк офсет.

Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид. арк. 21

Тираж 650 прим. Зам. №0325

Підписано до друку 25.04.2013 р.

Свідомство про державну реєстрацію

КВ №263 видане Держкомвидавком

України 14.12.1993 р.

Віддруковано з оригінал-макета

у ТОВ «Імекс-ЛІТД»

Свідомство ДК №195 від 21.09.2000 р.

Адреса: вул. Декабристів, 29,

м. Кіровоград, Україна, 25006

Тел./факс: +38 (0522) 32-17-05

+38 (0522) 22-79-30

E-mail: tsamylyak@gmail.com

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research.

Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor in-chief V.A.Smoli. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, office 501, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380 (44) 278-52-34, fax

+380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

**Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua**

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УІЖ»

ЗМІСТ

СУЧАСНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ГРАНД-НАРАТИВ: ПІДХОДИ, КОНЦЕПЦІЇ, РЕАЛІЗАЦІЯ

Ададуrow В.В. (Львів). Теоретичні засади та методологія вписування української історії в європейський контекст (погляд історика-всесвітника) . . . 4

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Котляр М.Ф. Феномен удільної роздробленості Русі (повернення до проблеми) 24

Сас П.М. Укладення Хотинського мирного договору 1621 р. 38

Турченко Ф.Г. (Запоріжжя). Михайло Грушевський vs. Микола Міхновський (дискусія сучасників: погляд через сторіччя). 74

Пархоменко В.А. (Миколаїв). Листопадове повстання 1918 р. у Галичині в мемуарній літературі 95

Архирейський Д.В. (Дніпропетровськ). Протидія радянських митників контрабанді наприкінці 1920-х – у 1930-х рр. 105

Зеркаль М.М. (Миколаїв). Освіта національних меншин України (1990–2000-ні рр.) 121

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Горенко О.М. Еволюція марксистської теоретичної традиції як об'єкт інтелектуальної історії 136

Горак В.С. Григор'євський повстанський рух (серпень 1918 – серпень 1919 рр.): питання історіографії 154

Скржинська М.В. Листування в античних державах Північного Причорномор'я 178

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Дзюба О. Приватне життя козацької старшини XVIII століття (на матеріалах епістолярної спадщини) (**О.О.Боряк**) 188

Горбачов В. Міська реформа 1870 року в Україні (**В.С.Шандра**) . . . 197

Щербатюк В. Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років: українська історіографія (**Т.В.Чухліб**) 204

Національне питання в Україні XX – початку XXI ст.: історичні нариси (**Ф.Г.Турченко, Запоріжжя**) 207

Андреев В. Віктор Петров: Нариси інтелектуальної біографії вченого (**О.В.Ясь**) 218

ХРОНІКА

- Кононенко В.П.** Міжнародна наукова конференція «Ранньомодерна Україна на перехресті цивілізацій, культур, держав та регіонів» 223
- Стасюк О.Й. (Львів).** Міжнародна наукова конференція «Українська повстанська армія в контексті національно-визвольної боротьби народів Центрально-Східної Європи» 226
- Любченко В.Б.** III Історичні читання пам'яті професора В.Г.Сарбея «“Довге” ХІХ століття в Україні: питання національної модернізації» 230

ЮВІЛЕЇ

- Гуржій О.І. (Київ), Лазуренко В.М. (Черкаси).** До 75-річчя доктора історичних наук, професора М.І.Бушина 232

- Нові надходження** до бібліотеки Інституту історії України НАНУ . . . 235

У РЕДАКЦІЇ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ»
Є ПРИМІРНИКИ ЗА МИНУЛІ РОКИ

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

До друку приймаються написані спеціально для «Українського історичного журналу» статті, а також історичні документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи. Статті повинні відповідати визначеним ВАК України нормативам (постанова №7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України»).

Обсяг – не більше **30 стор.** (1 авт. арк.). Текстовий редактор – не нижче **Microsoft Office 2003**, шрифт – **Times New Roman**, кегль – **14**, міжрядковий інтервал – **1,5**, формат файлу – **.doc** або **.rtf**. Якщо при наборі використовувалися нестандартні шрифти («Лжиця», «Litorys New Roman» та ін.), необхідно їх надати (стандартне розташування в ОС Windows: C:/Windows/Fonts).

Текст набирається без переносів слів. Абзацні відступи формуються в матеріалі, а не за допомогою пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в тексті, ілюстрації – в окремих файлах. Посилання виконуються через меню «Вставка» в **автоматичному режимі (!)**.

Автори мають **повідомити**: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи, посаду, електронну пошту, телефон (робочий, домашній, мобільний), адресу для листування.

У редакцію слід подавати **роздрукований примірник, електронну копію**, а також **УДК, дві анотації** на 5–6 речень (українською й англійською мовами), **два комплекти ключових слів** (не менше 5–6, українською й англійською мовами).

Редакція має право **редагувати й скорочувати** подані матеріали. Неопубліковані статті, а також електронні носії й ілюстрації авторів **не повертаються**.

Матеріали надсилаються поштою на адресу: редакція «УІЖ», оф. 501, вул. М.Грушевського, 4, Київ, Україна, 01001 або на електронну скриньку: **uhj@history.org.ua**

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор. Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.

СУЧАСНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ГРАНД-НАРАТИВ: ПІДХОДИ, КОНЦЕПЦІЇ, РЕАЛІЗАЦІЯ

УДК 930.85:316.722 (477:4)

В.В.АДАДУРОВ*

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ВПИСУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ В ЄВРОПЕЙСЬКИЙ КОНТЕКСТ (ПОГЛЯД ІСТОРИКА-ВСЕСВІТНИКА)

Висвітлюються основоположні параметри авторської концепції вписування української історії в європейський контекст. У теоретичному розумінні ця концепція спрямована на подолання лінійної вузькості етнокультурного та державницького метанаративів. На противагу їм обґрунтовується горизонтальна модель, яка робить акцент не стільки на відмінних, скільки на спільних рисах цивілізаційного характеру, і базується на багаторівневому компаративному аналізі процесів та явищ у рамках загальноєвропейської історичної картини, а також на виявленні універсальних мереж культурних, ідейних та економічних обмінів і взаємовпливів. Подібна текстуальна модель спрямована на з'ясування української специфіки таких явищ загальноєвропейського масштабу, як Реформація, бароко, Просвітництво, романтизм, націоналізм тощо. Відтак концепція вписування наголошує на органічній взаємодоповнюваності документальних свідчень, котрі створювалися в надрах різних етнічних і державних традицій, надаючи перевагу визначенню ієрархії ідентичностей акторів історичного процесу, пошуку великих кордонів перервності української історії, процесам інкультурації у широкі спільноти європейського масштабу.

Ключові слова: вписування, теорія, метанаратив, лінія, горизонтальна модель, компаративний аналіз, ідентичності, тяглість, перервність, мережі обміну, інкультурація, цивілізація.

Порівнюючи способи оповідати про минуле, до яких удається величезна більшість українських істориків, із досвідом їхніх колеґ у сусідніх країнах, складно не зауважити певну подібність до тієї ситуації, яку ще у 1980-х рр. констатував у польській історіографії засновник і багаторічний редактор паризьких «Історичних зошитів» Є.Ґедройць. Із подиву гідною науковою мужністю він писав про залежність історичного нарративу від національних стереотипів і міфів, цілеспрямоване уникання тем, неприємних полякам, а також полоноцентризм, тобто підхід до наукових проблем згідно з моделлю «слон і польське питання»¹. Двадцять років по тому в інтерв'ю з нагоди публікації свого фундаментального дослідження «Український трикутник: Шляхтич,

* Ададуров Вадим Валентинович – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри світової історії нового та новітнього часу Українського католицького університету (Львів)
E-mail: vad@ucu.edu.ua

¹ Див.: Pomorski J. Wyrzec się złudzeń, nie rezygnować z marzeń: Jakiej historiografii Polacy potrzebują? W 40-lecie "Zeszytów Historycznych" Jerzego Giedroycia // Tygodnik Powszechny. – 2003. – 5 stycznia.

царат і простолюд на Волині, Поділлі та Київщині, 1793–1914 рр.»² відомий французький дослідник Д.Бовуа слушно зауважив, що «вважає найважливішим завданням для істориків Центральної та Східної Європи обґрунтоване архівними документами розвінчання псевдоісторії»³. Утім, пораду француза доволі прохолодно сприйняли як польське (причому більшість критиків указували на негативні наслідки надмірного вивчення архівів для усталеної патріотичної версії національної історії⁴), так і українське історичні середовища. Замість того, щоби максимально відсторонитися від ідеологій і політичних дискусій усіх типів, вітчизняні історики, навпаки, воліють застосувати таку стратегію звернення до минулого, яка є способом інтерпретації українського сьогодення.

Призвичаєне до дискусій про національну ідентичність, українське суспільство не тямить душі у версіях минулого, які уявно легітимізують той чи інший проект її нинішньої будівлі, і готове проголосити «ерессю» бодай найменший крок історика в бік наукової безсторонності, яка, проте, не видається можливою без усвідомлення дослідником того, що минулі суспільні ідентичності не нагадували нинішні аналоги ані за своїм змістом, ані за своєю формою. Суспільство робить історика співавтором власних мрій про минуле таким дискретним і природним чином, що той, переважно навіть не усвідомлюючи запрограмованої на дискурсивному рівні та нескінченно відтворюваної на рівні індивідуальної свідомості епістемологічної похибки, створює історичні проєкції постатей і подій, явищ та процесів без ментальної, ідейної, моральної поправки на шкали цінностей минулих епох, які частково або кардинально відрізнялися від суспільних уподобань нашого часу⁵. Осучаснена таким чином історія нагадує полотна А.Дюрера й Є.Босха, які лише використовували біблійні сюжети для представлення ідейних та моральних викликів їхнього сьогодення: давні юдеї виглядають напрочуд химерно з обличчями та жєстами, костюмами й зброєю німців і голландців XV–XVI ст. Але не менш гротескно виглядають руські князі й козацькі гетьмани, змальовані істориками державницької школи як великі будівничі України. Підганяння подій давніших століть під сучасні шаблони безумовно потребує більше зусиль, ніж осмислення самої епохи функціонування української ідеї, яка припадає на другу половину XIX–XXI ст. Відтак стає зрозумілим, чому основна частка істориків з науковими ступенями формується сьогодні як дослідники сучасної історії України (згаданому періоду присвячено понад 75% кандидатських і докторських

² Див.: *Beauvois D. Trójkąt ukraiński: Szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie, 1793–1914 / Przekł. z fr. K.Rutkowski. – Lublin, 2005. – 813 s.*

³ *Demokracji szlacheckiej nie było: Rozmowa z Danielem Beauvois // Gazeta Wyborcza. – 2006. – 27 stycznia.*

⁴ Пор.: *Гудь Б. Загибель Аркадії: Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX – першої половини XX ст. – Л., 2006. – С.47–50.*

⁵ Див. критику цієї, т.зв. гетерономічної похибки в історичних дослідженнях у праці: *Элиас Н. Социология и история // Его же. Придворное общество: Исследования по социологии короля и придворной историографии / Пер. с нем. А.П.Кухтенкова и др. – Москва, 2002. – С.41–42.* Чи не єдину на даний момент в Україні спробу осмислити відмінності між ціннісними системами українського сьогодення й минулих епох на основі аналізу широкого кола нарративних джерел та із застосуванням сучасних методологічних підходів див.: *Довга Л. Система цінностей в українській культурі XVII ст. – К.; Л., 2012. – 343 с.*

дисертацій із цієї спеціальності⁶). Утворенню такої диспропорції сприяє також виразно присутня у суспільному дискурсі тривога щодо того, чи справді доволі несприятлива для українського національного проекту кон'юнктура вже безповоротно минула.

Водночас усього за крок від українознавчих «тропіків», у тіні «жнивних» для дослідників територій Голодомору, визвольної боротьби, дискурсів національного опору, у вітчизняній історіографії існують «невдячні», а то й просто занедбані царини. Ідеться насамперед про процеси культурних обмінів у складі понадетнічних утворень, які спричинили глибокі трансформації в параметрах існування етнічних організмів, витворюючи феєричні й у жодному разі такі, що не зводяться до гасел «українства» і «неукраїнства», множинності ідентичностей, стратегій, тактик поведінки як соціальних колективів, так і їх окремих членів. Це була не лише історія визвольних змагань, але й культури вірнопідданства в усіх історичних градаціях – від імперського шовінізму до автономізму. Так історично склалося, що існування руського (згодом – українського) етноорганізму протікало переважно у ширших, ніж ареал його укорінення, вимірах політичного, економічного, релігійного, ідейного, ментального характеру. І не лише у складі, а й у взаємодії з іншими частинами цих вимірів. Як і кожен етноорганізм, цей також не був монолітом, який непохитно протистояв зовнішнім впливам. У реальності етнос відігравав роль однієї з посудин у сполученій системі множинного характеру. Підлягаючи законам фізики, ця «посудина» (етнос) підтримувала той самий рівень інтелектуально-культурної «рідини», що й решта елементів сполученої системи. Власне, етноорганізм був плоттю від плоти надсистеми, її важливим елементом у загальній конфігурації впливів і потуг, через що сам був мініобразом широкої спільноти. Хоч центри найважливіших політичних рішень, економічних акцій чи багатьох соціальних трансформацій і зламів лежали переважно поза етнокультурним тілом, яке перебувало під зовнішньою владою, однак це тіло становило невід'ємну частину влади як над собою, так і над іншими етносами. Озвучений Г.Манном задовго до теорії суспільного дискурсу М.Фуко концепт всеохоплюючої влади («влади-знання»), що присутня тієї чи іншою мірою в кожному члені суспільства, є ключем до розуміння цієї позиції. Як гімназист Д.Гесслінг схилявся перед безликою владою шкільної системи, так і етнос у своїй основі відчував мішані почуття страху й гордості зі своєї належності до імперії:

«Бо так вже було створено Дідеріха (Гесслінга – В.А.), що його робила щасливою належність до єдиного цілого, до того невблаганного організму, що діє автоматично й нівелює людську гідність, яким була гімназія; і ця влада, ця бездушна влада, частинкою якої, нехай стражденною, був він сам, становила його гордість. У день народження класного наставника кафедра та класна дошка прикрашалися гірляндами. Дідеріх обвивав навіть каральну тростину. Протягом шкільних років його двічі приводили у стан священного й солодкого здригання катастрофи, що впали на голову наділених владою людей. За присутності всього класу

⁶ Пропорцію визначено на основі аналізу авторефератів кандидатських і докторських дисертацій за 2009–2012 рр.

директор вилаяв і звільнив молодшого викладача. Один зі старших викладачів з'їхав з глузду. Ще більш могутня влада – директор і божевільня – безжалюбно розправилися з тими, хто ще донедавна були необмеженими володарями. Приємно було, можна сказати, залишаючись у мізерному становищі, але цілим і неушкодженим, позирати на трупи і приходити до більш або менш утішного висновку щодо власного становища»⁷.

Цей по-філософському глибокий і по-літературному метафоричний текст ніби створено для накреслення схеми конфігурацій у полі соціальних напруг монархії Габсбургів – «великої гімназії народів» на чолі з «директором»-цісарем. Справді, чи можна оповісти про постулати і діяльність русько-українських організацій, не зрозумівши соціальний контекст і програми інших сил, систему політичних, ідейних, економічних, соціальних балансів в австрійській монархії у цілому й у Галичині зокрема?

Більшість значущих для української історії подій та явищ мали характер, що не зводиться до вузьких рамок етнічної культури, і залежали радше від кон'юнктури зовнішніх контактів. Прийняття християнства, навали кочових народів, утворення й поділи Речі Посполитої, війни ранньомодерного періоду, революції XIX–XX ст., утвердження і скасування системи особистої залежності селян, поширення ідеології націоналізму й соціалізму, Перша та Друга світові війни, зародження й розпад Російської імперії, утворення і крах СРСР висвітлюються у вітчизняних підручниках, наукових дослідженнях здебільшого методом виокремлення українського сегмента в тому чи іншому явищі. Такий спосіб висвітлювати минуле є нічим іншим, як перенесенням на локальний історіографічний ґрунт філософії об'єктивного ідеалізму, що добре почувається саме в національних схемах історії. Якщо свого часу І.В.Ф.Гегель абсолютною вершиною розгортання світового духу проголошував пруську конституційну монархію, то ідеологи домінуючої нині схеми національної історії – українську державу моноетнічного характеру. При цьому історики та філологи головну ставку роблять на твердження про демографічний і мовний континуїтет, який, згідно зі слухним твердженням американського націолога Дж.Б.Армстронга, є насправді міфом про існування таких тягlostей⁸. Усупереч народницькій візії єдиної і неперервної у віках русько-української нації вкажу на те, що створені на Заході протягом XVII–XIX ст. географічні дослідження фіксували як відносну історичну тягlostь паралельне й, водночас, взаємопроникне існування двох «українських» народів, а саме руського та козацького⁹. Межа між ними проводилася не лише на основі зовнішніх географічних, господарських і політичних критеріїв, але й значущих передусім із погляду самоувідомлення самими акторами історичного процесу відмінностей між вільним козаком і залежним селянином (зрештою, між козаком і міщанином), між православним та уніатом. Про це було добре відомо й у тогочасній Європі. Зокрема, у дипломатичному

⁷ Цит. за: *Манн Г.* Верноподанный / Пер. с нем. И. Горкиной. – Москва, 1982. – С.17.

⁸ Див.: *Касьянов Г.* Теорії націй та націоналізму. – К., 1999. – С.285.

⁹ Див. докл.: *Ададуrow В.* Галицькі русини у концепціях польської політики Франції та Австрії 1805–1812 рр. // *Україна в минулому.* – Вип.9. – К.; Л., 1996. – С.38–60; *Луняк Є.* Козацька Україна XVI–XVIII ст. у французьких історичних дослідженнях. – К.; Ніжин, 2012. – 806 с.

листуванні між австрійським урядом і Святим Престолом щодо актуальної ситуації й історичного контексту двох попередніх віків уживається усталене формулювання «руська греко-унійна нація» («la nation Ruthène grecque unie»), яке охоплює не лише терени нинішньої України, але й Білорусії¹⁰. Мовні та етнографічні показники, так би мовити, об'єктивного характеру, які воліє акцентувати пізніша етнонаціональна парадигма, людьми того часу не вважались абсолютно визначальними та поступалися у суб'єктивно конструйованому ними світосприйнятті іншим, більш значущим для їхньої свідомості рівням ідентифікації. Вкажу також, що в минулих віках різними були не лише образи самоусвідомлення соціальних груп, але й ментальні типи, які неможливо звести до єдиного знаменника навіть у сучасній унітарній Україні.

Важливо зауважити, що інтелектуально акцентоване з кінця XVI ст. в межах Київської митрополії прагнення до оновлення релігійного життя (воно мало загальноєвропейський характер і позначилося не тільки у формі протестантських за ідеологією процесів формування ранньомодерних націй у Нідерландах, Шотландії, Англії, з якими за зовнішніми ознаками можна порівнювати випадок козацької України, але й в опертих на католицьку традицію процесах утворення державних націй в Іспанії, Португалії, Франції) стало ідеологічною підвалиною для ще однієї нації ранньомодерного типу, а саме – руської греко-унійної. Однак на відміну від козацького випадку, де національна консолідація ранньомодерного типу була вбрана у шати православ'я¹¹, руську греко-унійну націю створила народжена в надрах римського католицизму контрреформаційна за своїм характером хвиля конфесіоналізації (подібні процеси спостерігалися у цей час на Закарпатті та у Хорватії). Консолідуючим стрижнем цієї нації став соціальний антипод козацтва – уніатське духовництво, яке аж до середини XIX ст., тобто до виходу на історичну сцену різночинної інтелігенції, на рівні парафіяльної цивілізації (згідно з історико-соціологічною концепцією Г. Ле Бра¹²) та через діяльність синодів, до яких активно залучалися шляхта та міщани, завдяки своїй інституційній згуртованості, ієрархічності, освіченості (хоч і відносній) відіграло провідну ідейну, а почасти й соціальну роль, апогей якої у часі довгого тривання припав якраз на період після Замойського собору 1720 р. Нагадаємо, що в паралельному хронологічному вимірі, на теренах Гетьманщини, доволі контрастно простежується занепад ранньомодерної козацької нації, відтак пасіонарні хвилі існування двох спільнот (козацької та руської) корелюються доволі слабко.

Узявши до уваги домінантне в нинішній європейській історіографії прагнення шукати багаторівневі витлумачення соціальних явищ і недовіру істориків до панівних у добу націоналізму й тоталітаризму спрощених моделей пояснення, укажу на епістемологічну потребу переходу вітчизняних науковців до побудови багаторівневих соціокультурних координат. Сучасний світ стає

¹⁰ Фундація Галицької митрополії у світлі дипломатичного листування Австрії та Святого Престолу 1807–1808 рр.: Зб. док. і мат. / Упор., вступ. ст. і ком. В.Ададурова. – Л., 2011. – 190 с.

¹¹ Див.: Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні / Пер. з англ. С.Грачової. – К., 2005. – С.192–267.

¹² *Le Bras G. Pour l'étude de la paroisse rurale // Idem. Etudes de la sociologie religieuse.* – Paris, 1955. – Т.1. – Р.105–120.

чимраз складнішим і взаємопов'язанішим, тож вимагає від істориків таких самих багатопланових, із численними і взаємопереплетеними сюжетними лініями, пояснень його походження. Повсюдне застосування суттєво пізнішого у часі ідейного концепту соборної України щодо козацького і руського «світів» нав'язує й до іншої, глибоко вкоріненої в національній парадигмі історичного мислення тенденції до осучаснення етнонімів (автоматичного розуміння козака, руського селянина чи міщанина як українця). Ця звичка іменувати українцями навіть тих історичних діячів, які соборниками себе аж ніяк не вважали, завдає шкоди делікатній тканині історії, адже зафіксовані в акті мовлення авторів історичних джерел назви суспільних колективів і пов'язаних із ними соціокультурних явищ є кодами для розуміння особливого способу людей того часу ідентифікувати реалії їхнього світу. Історикам слід обережніше застосовувати поняття «Україна», яке зараз повсюдно й автоматично вживається як тотожне сучасній державі, адже історично це поняття видозмінювалося, використовуючись переважно для окреслення теренів обабіч Дніпра. Приміром, під час війни 1812 р. уява імператора Наполеона I ототожнювала Україну з окраїнною провінцією колишньої Речі Посполитої – так званою «Польською Україною», а поняття українська нація асоціювалося ним не з руськими селянами, а з єдиним політичним станом річпосполитського простору – шляхтою, яка іменувала себе українцями згідно з місцем свого укорінення на східній окраїні колишньої Речі Посполитої¹³. У відповідь на ймовірні закиди, що погляди цього історичного персонажа не відповідали дійсності, оскільки Наполеон був представником не автохтонної культури, а іноземцем, тож міг не розібратися в «істинній» (із погляду adeptів етнокультурного розуміння поняття «український») ситуації, зауважу, що для з'ясування того, якою була ідентичність населення певної території, однаково важливо брати до уваги і те, ким воно само мислило себе, і те, ким вважали його чужинці. Тільки такий підхід дозволяє зрозуміти, чому ще у середині XIX ст. конструйований як в уяві її мешканців, так і іноземних подорожніх образ України відповідав геополітичній ситуації до другого поділу Речі Посполитої 1793 р.: ішлося про окраїну двох великих східноєвропейських держав – так звані «Польську» та «Російську» України. Якщо в першій соціально домінантним прошарком і головним маркером зовнішньої ідентифікації населення краю була шляхта річпосполитського походження, то у другій – нащадки козацької старшини.

Ефективною метою для з'ясування наукової істини є конфронтація уявлень сучасних істориків про Україну з уявленнями самих авторів джерельних текстів про території, що нині входять до складу нашої держави. У пригоді тут стануть методи культурно-антропологічної історії, які допомагають частково нейтралізувати (через акцентування історично відмінного від нашого світосприйняття авторів джерельних текстів) суб'єктивний фактор свідомості історика у процесі конструювання оповіді про минулі часи. Одним із найбільш перспективних напрямів такого зіставлення є дослідження укладених чужоземцями свідчень, яке, на жаль, відбувається сьогодні шляхом вибіркового

¹³ Ададуrow В.В. Наполеонові «українці»: Шляхта Правобережжя у французьких планах воєнної кампанії 1812 р. // Краєзнавство. – 2012. – Ч.4 (81). – С.33–42.

вилучення з джерел якомога більшого числа конкретних згадок про русинів чи українських козаків. Ці вирвані з контексту джерел згадки укладаються в ілюзію безперервної дискурсивної лінії, яка має на меті довести пріоритетний інтерес авторів джерел саме до русько-українського сегмента, який таким чином репрезентується істориками як єдина тяглість. Елітарний світ, що його творили сотні палаців, замків і костелів, робив неістотним для багатьох іноземців паралельне існування культури руського простолюду, яку чужоземні автори (а більшість із-поміж них були представниками вищих станів) описували хоч приязно, але водночас доволі зверхньо¹⁴. Наприклад, аналіз французької преси, історичних і географічних досліджень початку XIX ст. показує, що французи трактували Волинь, Поділля й «Польську Україну» як колишні території Речі Посполитої, населені польською шляхтою, євреями та руськими селянами¹⁵. Територія сучасної України завжди була площиною співіснування культурних традицій різних етносів і релігій, «безліччю тривалостей, які взаємно проникали і розвивалися одні в інших»¹⁶. Українська історія ідеально вписується у твердження М.Фуко про багатолінійну тривалість часу, що його зумисне зведено до одної лінії з метою спростити мислення людини до звичайних схем націоналізму, монархізму, комунізму (чи іншого «-ізму»). У цьому контексті варто говорити не про історію України, як держави чи монокультурного ареалу, а про *українську історію* як полікультурну площину у складі різних державних організацій.

Рідко який наочний приклад спроможний настільки промовисто проілюструвати згадане твердження, як жалюгідний стан замкових і фортифікаційних споруд у сучасній Україні. Саме це спонукало мене адаптувати до умов української минувшини сформульоване словацьким істориком В.Міначем питання: «Де знаходяться наші замки?»¹⁷. Під час Оксамитової революції 1968 р. він мав мужність стверджувати, що численні укріплені гради, попри їх реальне розташування на території Чехословаччини, насправді знаходяться деінде, оскільки належать до іншої, чужої історії, не створеної руками словаків, адже більшість панів, які звели ці замки та мешкали в них, були угорцями. Протиставлення мурованої фортеці шляхтича і дерев'яної хати селянина виступає у В.Міначі як метафора «свого» та «чужого» в історичній пам'яті, і дозволяє дослідникові заявити, що словаки не мали власної історії, якщо виходити з традиційної засади творення її імператорами, королями, князями і графами, війнами, завоюваннями та грабунками¹⁸. У XVIII–XIX ст. у Східній

¹⁴ Ададуров В. Проблеми тяглості/перервності та мультикультурності української історії у моделюванні взаємин між Францією й Україною XI–XX ст. // Український гуманітарний огляд. – Вип.15. – К., 2011. – С.107–123.

¹⁵ Пор.: Ададуров В. «Наполеоніда» на Сході Європи: Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку XIX ст. – Л., 2007. – С.137–138.

¹⁶ Цит. за: Руденко Д. Фуко: Говорити про сексуальність // Фуко М. Історія сексуальності. – Т.1: Жага пізнання / Пер. з фр. І.Донченко. – Х., 1997. – С.9.

¹⁷ Ададуров В. Чужі серед свого: Замки на пограниччі національної історії // Критика. – 2010. – Ч.11/12. – С.26–27.

¹⁸ Див.: Magris C. Dunaj / Przekł. z włos. J.Ugniewska, A.Osmólska-Mętrak. – Warszawa, 1999. – S.215.

Європі існувало кілька селянських народів без політичної історії. Це не лише згадані нами словаки, але також русини, життя яких протікало не тільки під владою польської чи угорської шляхти, але й в автономному культурному полі, яке створювало виразну опозицію щодо осередків чужого світу – міст, замків, маєтків. Архітектурні артефакти паралельного існування етнокультур спостережимо по всій Західній Україні – від угорських замків у Мукачевому, Хусті, Ужгороді, польської ренесансної Жовкви та фортифікаційних споруд Львова до замків «золотої підкови» Галичини чи Поділля.

У сучасній історичній науці набула неабиякого визнання запропонована французом П.Нора концепція «місць пам'яті» – матеріальних речей і нематеріальних явищ, які слугують немов скелетом для уявного конструювання національної ідентичності в історичній ретроспективі¹⁹. Із перспективи цієї концепції замкові та палацові споруди слід трактувати як важливу групу таких об'єктів, з якими пов'язані ключові події історії тієї чи іншої спільноти. Однак для української етносвідомості це – чуже «місце пам'яті». Ставлення її до таких об'єктів здебільшого виявлялося через облоги і спроби знищення символів «чужого» на землях, які вважалися своїми, що відобразилося у фольклорі й зіпертій на ньому художній літературі. За своєю світоглядною суттю цей учинок є таким, що окреслює вибір козацької ідентичності, котра прагне до руйнування замку, на противагу шляхетській, яка тотожна вибору ролі його каштеляна та охоронця. Ненавистю до шляхетських фільварків просякнутий весь спосіб думання селянських мас Правобережжя аж до 1920 р. Натомість у шляхетському дискурсі сам факт володіння маєтком «на Україні» подавався як патріотичний чин, який сприяв збереженню польського стану володіння на «східних кресах»²⁰. Таким чином, маємо констатувати, що замки й палацки, які залишила нам у спадок історія після знищення шляхетської «Аркадії», цієї омріяної в поезіях Б.Зиморовича та Ст.Трембецького фільваркової ідилії посеред українських сіл, таки не належать до історії України в її вузькому, суто етнокультурному розумінні. Проте вони є важливою частиною української історії, якщо сприймати цю історію як поліетнічну й мультикультурну площину, де одночасне існування «свого» і «чужого» не є протиставленням, а необхідною умовою їх взаємного існування та специфічності. Для цього слід лише відмовитися від селекції історичних фактів згідно з основоположним досі критерієм, мовляв, це стосується історії українського етносу, а це – ні. Не дивно, що сьогодні в історичному дискурсі України оповідь про замки залишається напрочуд скромною темою. Наприклад, у шкільних підручниках вона має заздалегідь визначений дискурсивним полем вигляд «змови мовчання». Якщо зважити на той факт, що перлина туристичної індустрії українського Закарпаття, неприступний протягом віків Мукачівський замок жодного разу не згадується у вітчизняних шкільних підручниках, а в їх угорських аналогах фігурує постійно (як родове гніздо маґнатів Ракоці та місцеперебування поета Ш.Петефі), то відповідь на питання: «Чийми є замки України?» напрошується сама собою.

¹⁹ Див.: Дюпон-Мельниченко Ж.-Б., Ададуров В. Французька історіографія ХХ ст. – Л., 2001. – С.18–19.

²⁰ Гудь Б. Загигель Аркадії... – С.50–51.

Але змінити ситуацію і заговорити про ці замки, оберігати їх як важливу частину нашої культури, – це реальний спосіб інтегрувати українську історію в європейський контекст.

Свою та чужу ідентичність ми створюємо самі, у власній свідомості, організовуючи систему кордонних позначок таким чином, що «своє» коли не ганим, то замовчує («чуже»), якщо лише останнє не є тлом, за допомогою якого ми можемо відтінити унікальність нашого власного «я». Міфологічні оповіді на кшталт того, що імператор французів Наполеон I мав намір створити для запорозьких козаків і кримських татар державу, надавши їй своє власне ім'я, затуляють розмірене й неквапливе відносно політичних перипетій існування руського етносу в колі ширших культурних спільнот. Акцентувавши факт існування у французькому архіві меморандуму з пропозицією створити таку «Наполеоніду», український дослідник І.Борщак не лише замовчав факт браку зацікавлення ним із боку Наполеона, але й приховав авторство документа, котре належало польському дивізійному генералові М.Сокольніцькому²¹. Те, що один із перших після падіння Січі проектів створення козацької держави на берегах Бористену було опрацьовано саме в польському політикумі є показовим для характеру української історії, щільно інкорпорованої у загальну культурну ситуацію всього простору від Дніпра до Одри. Спробувати розділити русько-українську й польську історії – усе одно що розділяти сіамських близнюків, великий ризик «втратити пацієнта». Одна культурна рідина циркулювала у цьому тілі, хоч і мало воно різні етнічні «серця».

Річпосполитський простір завжди був спільним полем процесу адаптації/відкидання західних ідей і суспільних практик, тож важливим методом його дослідження має стати розроблений антропологами «щільний опис» загальної культурної ситуації²². Приклад застосування такого культурно-антропологічного за своїми параметрами опису щодо річпосполитського простору в момент виникнення конфлікту цивілізаційного характеру між західним (репрезентованим наполеонівською Францією й місцевими адептами її культурної моделі) та східним (представленим традиціоналістськими уявленнями та практиками суспільних еліт і простолюду) релігійними світоглядами подано у вступі до дисертаційного дослідження, яке я захистив 2003 р. під керівництвом К.Ланглюа та Ж.Тюлара у Практичній школі вищих досліджень (Париж). У ракурсі етнологічного підходу (порівняльного аналізу культур) було цікавим зіставити річпосполитський спосіб реагувати на виклики сучасності, яка

²¹ Ададуров В. Народження одного історичного міту: Проблема «Наполеон і Україна» у висвітленні Лька Борщака // Україна модерна. – Ч.9. – К.; Л., 2005. – С.212–237; Ададуров В.В. Юго-западные окраины Российской империи в иерархии приоритетов восточноевропейской политики Наполеона (историографический аспект) // Эпоха 1812 года: Исследования. Источники. Историография. – Вып.9. – Москва, 2010. – С.359–397; *Его же*. Наполеонида // Отечественная война 1812 года и освободительный поход русской армии 1813–1814 годов: Энциклопедия под ред. В.М.Безотосного и др. – Москва, 2012. – Т.2. – С.561–562; Adadourov V. La création d'un mythe ukrainien sur Napoléon dans les travaux d'Elie Borschak et le fonctionnement de ce mythe dans le discours historique en Ukraine // Attentes et sens autour de présence du mythe de Napoléon aujourd'hui / Sous la direction de J.-D.Poli, préface de J.Tulard. – Ajaccio, 2012. – P.89–96.

²² Див.: Гіриц К. «Насичений» опис: У пошуках інтерпретативної теорії культури // *Його ж*. Інтерпретація культур: Вибрані есе / Пер. з англ. Н.Комарова. – К., 2001. – С.9–42.

надходила ззовні, з іспанським способом, та виявити між ними чимало паралелей²³. На мою думку, історію земель і народів, соціальних груп і діячів Речі Посполитої слід розглядати у широкому загальноєвропейському поясі царин традиційної культури (Словаччина, Румунія, Хорватія, Іспанія, Ірландія), які контрастували із зонами прискореної модернізації, такими, як Франція, Великобританія, Нідерланди.

Примітно, що ситуація спільного ідейного наснаження річпосполитського простору відчувалася навіть через десятиліття після поділів самої Речі Посполитої саме завдяки інерційному впливу процесів виробленої в попередній період соціокультурної традиції понадетнічного рівня. Не так давно виповнилося 200 років польського повстання 1809 р., яке ознаменувалося встановленням тимчасового протекторату Наполеона в Галичині. Досвід активної участі у цій події і передчуття відновлення єдиного річпосполитського простору внаслідок походу імператора французів у Росію спонукав колишнього секретаря Перемишльського повітового управління «Тимчасового уряду обох Галіцій» греко-католика за віровизнанням і русина за етносом Д.Зубрицького написати польською мовою фоліант у 208 рукописних аркушів під назвою «Історія Французької революції від 1789 до 1811 рр.». Політичний вибір Д.Зубрицького був відповідним його тодішньому соціокультурному пріоритетові річпосполитського шляхтича і був суперечний виборів уніатського митрополита Антонія (Ангеловича), який, висловлюючи інтереси свого стану, навпаки, засвідчив палкий австрійський патріотизм. Іншим наслідком річпосполитсько-шляхетської ідентифікації Д.Зубрицького було те, що він за кілька десятиліть до того, як вклав першу цеглину в будівлю етнопонаціональної історії русинів, став у письменстві свого народу фундаментом вивчення всесвітньої історії. Ця множинність у самоідентифікуванні людини, яка на світанку XIX ст. через свій інтерес до політичної культури сучасного Заходу відчувала себе європейцем у більшій мірі, ніж сучасні українознавці – інтерпретатори його життєвого шляху і творчої спадщини, стала однією з тем мого зацікавлення феноменом ідентичностей неетнічного характеру серед представників руської спільноти²⁴. Шлях Д.Зубрицького до опікування минулим свого етносу мав кілька альтернатив, відтак пройшов принаймні через один фундаментальний злам розвитку. Він аж ніяк не був прямою лінією, як сьогодні прийнято зображати процес українського національного відродження. «Уявлення про історичний рух як лінійну тяглисть є помилковим і наївним», – писав ще у середині минулого століття знаний краківський історіософ Ф.Конечний, наголошуючи, що «в дійсності лінія буває не лише розірваною, але може навіть змінити напрямок»²⁵. Для пояснення

²³ Ададуrow В. Пришествя Наполеона, або есе про конфлікт релігійних світоглядів у Центрально-Східній Європі на початку XIX ст. // Наукові записки Українського католицького університету: Серія «Історія». – Ч.1. – Л., 2010. – С.65–81; Ададуrow В.В. Пришествие Наполеона, или эссе о конфликте религиозных мировоззрений в Восточной Европе в начале XIX в. // Эпоха 1812 года: Исследования. Источники. Историография. – Вып.10. – Москва, 2012. – С.39–56.

²⁴ Ададуrow В., Рожик М. «Хроніка Французької революції» Дениса Зубрицького як історичне джерело наполеонівської епохи // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т.231. – Л., 1996. – С.495–506.

²⁵ Цит. за: Skoczynski J. Konieczny: Teoria cywilizacji. – Warszawa, 2003. – С.68.

процесів пошуків ідентичності у середовищах інтелігенції у другій третині XIX ст. більше пасує не метафоричний образ висхідної лінії, а метафора броунівського, хаотичного руху, який нагадував хитання в різні сторони, а зовсім не лінійний паркур. «Неперервність історії не можна відобразити у вигляді нудної, одноманітної схеми лінійного руху, навіть тоді, коли спостерігається поступовий рух», – відзначав А.Дж.Тойнбі. «Навпаки, – наголошував він, – категорія “неперервність” має значення символічного образу, метафори, до якого ми зводимо контури реального, багатоманітного життя»²⁶.

Не ангажуючись глибше в дискусію про вади лінійної схеми української історії, як в її народницькій, так і державницькій версіях, торкнувся лише зазначеної ними проблеми існування великих кордонів етнокультурної самосвідомості. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. одна з цих перервностей проявилася у виразній апатії практично всіх соціальних груп до автохтонних форм державної організації та в появі усталених імперських ідентичностей як у складі Австрії, так і Росії. Це був час, коли нащадки козацької старшини, обіймаючи найвищі посади в ієрархії Російської імперії, вершили долі Європи. Не секрет, що ці процеси корелювалися з динамічними показниками демографічного, економічного й освітянського розвитку етноорганізмів у складі імперських спільнот, аналогів яким не знаходимо не тільки в попередніх століттях, але й у нинішню епоху. Уваги заслуговує наступний нюанс: оповіді про імперські періоди у сучасній українській історіографії мають в основному негативний емоційний характер, хоч парадокс полягає в тому, що такі й подібні оцінки подаються в добу занепаду міжнародного авторитету України й відчутного цивілізаційного відставання, позначеного глибоким економічним, соціальним і демографічним регресом, деградацією морального авторитету владних інституцій і дискурсивних систем легітимізації суспільного порядку.

До нечисленних прикладів дослідження імперських ідентичностей в українській історіографії належать мої (документовані матеріалами з європейських архівів) розвідки про політичний світогляд першого греко-католицького митрополита галицького Антонія (Ангеловича)²⁷ та соціополітичні розлами у середовищі шляхти на прихильників і ворогів Наполеона, які були тотожними цивілізаційному вибору між західноєвропейською модернізацією та східноєвропейським традиціоналізмом²⁸. Згаданим персонажам були властиві множинності ідентичностей, їх багаторівневі будівлі, в яких етнічна ідентичність займала заледве п'ятирядне місце (після станової, релігійної, державної та

²⁶ Цит. за: *Иконникова С.Н.* История культурологических теорий. – Санкт-Петербург, 2008. – С.265.

²⁷ *Ададуров В.* Світ політичних поглядів Антонія Ангеловича: Документи до вивчення феномену імперської ідентичності серед духовенства Галичини наприкінці XVIII – на початку XIX ст. // Наукові записки Українського католицького університету: Серія «Історія». – Вип.1. – Л., 2010. – С.297–334.

²⁸ *Ададуров В.* Між шляхтою та селянством: Ставлення Наполеона до кріпосного права у західних губерніях Російської імперії під час війни 1812 року // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т.255. – Л., 2008. – С.258–275; *Ададуров В.В.* Между шляхтой и крестьянством: Отношение французских государственных и военных деятелей к крестьянскому вопросу в западных губерниях России во время войны 1812 года // Эпоха 1812 года: Исследования. Источники. Историография. – Вып.9. – Москва, 2010. – С.118–139.

крайової). Незводимість цих ідентичностей до будь-яких чітких ліній життєвої стратегії (у тому числі й етнічних чи релігійних) показують останні розвідки про П.-Г. Орлика²⁹ та ставлення малоросійського дворянства до наполеонівської Франції³⁰. Побудовані на критичному переосмисленні української історіографії шляхом конфронтації її аргументів зі свідченнями зарубіжних архівів, вони спростовують доводи адептів державницької концепції І. Борщака, Д. Донцова, О. Оглоблина, Н. Полонської-Василенко про героїв української історії, змістом життя яких буцімто була боротьба за національну державу. Ці аргументи нерідко ґрунтувалися на фальсифікації історичних джерел, зміст яких або сильно видозмінювався, або взагалі спотворювався. Сучасна епоха вперше відкриває українським науковцям доступ до західних архівів, монопольне й вибіркоче трактування яких досі було привілеєм небагатьох патріотів-емігрантів. Відтак розпочинається такий необхідний процес наукової верифікації еміграційної історіографії шляхом перевірки за європейськими архівними документами її фактичного вмісту та висновків. Моя посильна лепта у цей процес полягає не лише у викритті сконструйованого І. Борщаком та залюбки цитованого в нашій історіографії квазіфакту обіцянки відновити Запорозьку Січ, яку нібито дав задунайським козакам від імені Наполеона французький посол при Оттоманській Порті Г. Себастьяні³¹, але й деконструкції створеного тим самим І. Борщаком образу П.-Г. Орлика як невтомного борця за українську державність³². Через тексти і документи молодшого Орлика, що зберігаються в Архіві міністерства закордонних та європейських справ Франції, Архіві історичної служби сухопутних військ Франції, а також у Національному архіві Франції «червоною ниткою» проходить його антиросійський, але водночас виразно річпосполитський і станово-шляхетський патріотизм, цілком замовчаний або сфальсифікований І. Борщаком на користь вигаданого ним образу українського козака, слова й дії котрого напрочуд нагадують учинки самого історика – учасника революції 1917–1920 рр.³³ Такою ж виразною є відсутність етнопатріотичних конотацій у дискурсах і поведінці архієпископа Варлаама (Шипацького),

²⁹ Моя доповідь «Конструювання Ільком Борщаком міфологічного образу історії України XVII–XIX ст.», виголошена на міжнародній конференції «Україна на історіографічній мапі міжвоєнної Європи» (Мюнхен, 1–3 липня 2012 р.), цього річ буде опублікована у збірнику матеріалів цього форуму.

³⁰ *Ададуrow В.В.* Запорозький козак Твердовський проти Наполеона: Відображення вірнопідданих настроїв малоросійського дворянства в україномовному памфлеті 1807 р. з Національного архіву Франції // Український історичний журнал. – 2012. – №5. – С.177–186.

³¹ *Ададуrow В.* «Наполеоніда» на Сході Європи... – С.42–44.

³² *Борщак І.* Великий мазепинець Григор Орлик, генерал-поручник Людовика XV (1702–1759). – Л., 1932. – 208 с.

³³ Необхідність перевірки тверджень української державницької історіографії через зіставлення цитованих свідчень з оригінальними документами була визнана учасниками мюнхенської конференції «Україна на історіографічній мапі міжвоєнної Європи» за результатами моєї доповіді про фальсифікацію І. Борщаком документальних свідчень щодо діяльності П.-Г. Орлика. Тоді ж на запитання Ф. Сисина про ймовірність існування таких спотворень у працях інших дослідників я вказав на потребу верифікувати студії Т. Мацькова, оскільки встановив за місцями відправлення дипломатичної кореспонденції французького посла Ж.-К. Балюза неправдивість твердження українського історика про візит дипломата до Батурина й зустріч з І. Мазепою. Опублікований Т. Мацьковим лист Ж.-К. Балюза 1704 р. є, імовірно, історіографічним фальсифікатом (див. також дискусію з цього приводу на форумі «Мілітарна історія України» [Електронний ресурс]: <http://forum.milua.org/viewtopic.php?f=7&t=12995>).

дворян І.Котляревського, В.Капніста, Я.Мочуговського, В.Лукашевича, піднесених державницькою школою до рангу українських автономістів. Вільне функціонування та навіть популярність у російському загальноімперському літературному контексті доби рококо та романтизму української мови, якою укладалися не лише «Енеїда», але й вірнопіддані оди, контрастує зі звично акцентованим у нашій історіографії переслідуванням українського слова в пізнішу епоху. Тож наголошення лише на негативних сторонах перебування у складі імперій виразно збіднює картину вітчизняної історії як важливого елемента широкого культурного простору Східної Європи.

За моїм переконанням, інтегрувати українську минувшину в позаетнічні контексти неможливо без її виведення з тих «фортечно-оборонних мурів», в які її завела лінійна (або «звичайна») схема, утілена у синтезі М.Грушевського. Сьогодні ця, колись корисна й необхідна для українства схема, стала парадигмою відгородження від світу, оманливого самонавіювання, самозаспокоєння, яка під гаслом плекання етнокультурної традиції прикриває дедалі більше відставання історичних знань від світового тренду, в якому відмінності (расові, національні, релігійні) стають чимраз менш акцентованими. Вона перешкоджає тому, щоб про нашу країну знали більше, а не запитували в Парижі чи Брюсселі, де вона розташована та яке має відношення до Європи. Із цієї перспективи слід досліджувати не історію українського етносу «очима чужинців»³⁴, не історію ставлення великих осіб до українського питання з метою рекламування таким чином України як політичної реальності³⁵, а історію інтертекстуального обміну у широкому сенсі цього поняття. Не задовольняючись вивченням участі конкретних осіб чи соціальних груп у подіях загальноєвропейського значення (наприклад, козаків і православних шляхтичів у битві під Віднем 1683 р.), інтертекстуальний погляд виходить поза межі вже звичного ракурсу «внеску українців» у щось. Охоплюючи царини циркулювання ідейних, політичних, релігійних, економічних, мистецьких, музичних субстанцій, такий погляд історика прагне до відчитування семіотики спільності та відмінності в культурному полі, якомога ширший засяг якого дозволяє чіткіше розрізняти унікальний характер окремих його секторів (таким полем є й універсальна для християнського світу ідея священної війни супроти османської загрози, яка запалювала одним релігійним натхненням серця християн від Іспанії до Речі Посполитої, опановувала думки та керувала їхніми воєнними й дипломатичними стратегіями, невід'ємною та важливою частиною яких ставали таким чином і землі, що лежали на схід від Дунаю, Дністра, Пруту).

Великі війни були одним із механізмів формування спільного культурного досвіду європейців, часом позитивного, часом негативного, утім у жодному разі не обмежуваного суто етнічними рамками. Таке значення мала й війна 1809 р. – одна з двох наполеонівських воєн, які ввели частину теренів

³⁴ Січинський В. Чужинці про Україну. – 2-ге вид. – Л., 1938. – 210 с.; Наливайко Д. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. – К., 1998. – 578 с.

³⁵ Борщак І. Наполеон і Україна. – Л., 1937. – 127 с.; Томашівський С. Бісмарк і Україна // Літопис політики, письменства і мистецтва. – Берлін, 1924. – Ч.5–6, 8, 12; Швагуляк М. Бісмарк і українське питання // Вісник Львівського університету: Серія історична. – Вип.39/40. – Л., 2005. – С.277–299.

нинішньої України в коло тодішньої європейської кон'юнктури³⁶. На початку ХІХ ст. територія, яка нині належить до складу нашої країни, була інтегрована в європейську сферу впливів значно більшою мірою, ніж це спроможна відобразити історична схема М.Грушевського. У цей час на Заході політиками, комерсантами, дипломатами, науковцями, письменниками, митцями, військовими створюються ментальні мапи різних регіонів сучасної України, які підкреслюють етнокультурне багатоманіття цього простору. Як один із прикладів творення такого незвідного у своїй сумі до окремих етнокультур простору назвемо ментальну мапу Київської унійної єпархії, яку маємо намір реконструювати на основі документів Таємного архіву Ватикану. Контурами цієї спільності були не лише українське Правобережжя і Галичина, але й частина Литви та Білорусія³⁷. Примітно, що згадана просторова інтеграція відбувалася не лише за допомогою створеного у дискурсі Заходу концепту «Східна Європа», але й зустрічного руху східного світу на Захід, причому не лише тієї цивілізаційної інкультурації, яка мала місце в австрійській монархії (дослідження І.Вушко, І.Жалоби³⁸), але й Росії, де відбулася швидка інтеграція в європейський економічний обмін через нарощування високопродуктивного сільськогосподарського виробництва і чорноморську торгівлю, що зробило відомими бренди Одеси³⁹ та Бродів (проблеми формування останнього осередку частково торкнувся австрійський історик В.Кузмані⁴⁰).

Практично незатребуваний українськими істориками унікальний пласт свідчень французьких, англійських, іспанських та інших торговельних консулів у Північному Причорномор'ї, який зберігається в європейських архівах, може стати підосновою нового вектора в дослідженні української історії, який якісно відрізнятиметься від дотихчасового борсання в тенетах фрагментарних свідчень місцевого значення. Докладні щорічні статистичні таблиці експорту з причорноморських портів, які містяться в дипломатичному листуванні консулів, дозволяють виміряти обсяги української економічної присутності в Європі в точних цифрах, подібно до того, як свого часу П. і Г. Шоню дослідили могутність Іспанії ХVІ ст. за допомогою вивчення

---

³⁶ Другою була війна 1812 р. Сьогодні з боку окремих політичних діячів праворадикального спрямування можна почути думки про відсутність потреби вивчати цю війну, яка здійснювалася в інтересах великих імперій і буцімто нічого не дала українцям у плані державного будівництва. Чи не найкращим спростуванням такого обмеженого рамками етноїсторії погляду є небачений із часів Б.Хмельницького сплеск інтелектуального інтересу з боку політичних, наукових і літературних кіл Заходу до земель та народів, які замешкували тоді територію від Карпат аж до степів Приазов'я.

³⁷ Ця тема стане основою моєї доповіді на запланованій цьогоріч в Українському католицькому університеті міжнародній конференції «Галицька митрополія».

³⁸ *Vushko I. Enlightened absolutism, imperial bureaucracy and provincial society: The Austrian project to transform Galicia, 1772–1815.* – UMI dissertation publishing, 2011; *Жалоба І.В.* Інфраструктурна політика австрійського уряду на північному сході монархії в останній чверті ХVІІІ – 60-х рр. ХІХ ст. – Чернівці, 2004.

³⁹ *Ададуров В.* Економічні інтереси на службі великої політики: Проекти та спроби французького проникнення на південні ринки Російської імперії (1800–1812 роки) // Україна модерна. – Ч.10. – К.; Л., 2006. – С.21–37.

⁴⁰ *Kuzmany B.* Die Stadt Brody im langen 19. Jahrhundert – Eine Misserfolgsgeschichte?: Dissertation Dr. Ph. – Wien, 2008 [Електронний ресурс]: <http://othes.univie.ac.at/2604/>

портових записів її найпотужнішого порту – Севільї⁴¹. Так само неоціненним може стати глибоке вивчення фондів іноземних дипломатів у Росії, Австрії, Польщі. Наведу лише один приклад значення таких документів щодо української історії в контексті загальноєвропейського економічного тренду. Швидкий прогрес цукрової промисловості у правобережних і лівобережних губерніях став наслідком приєднання Росії в 1807 р. до континентальної блокади та припинення ввозу цукру з англійських колоній. Своєю чергою, соціокультурний феномен надмірного споживання спиртних напоїв в українському селі був обумовлений закриттям англійських ринків для російського експорту спирту і його переорієнтації на внутрішнього споживача, відтак істотне здешевлення алкоголю. Цю тенденцію характеризують донесення посла в Росії А.-О.Коленкура⁴². Іноземні архіви також надають ключі для осмислення ролі Криму як точки зіткнення геополітичних дискурсів наймогутніших держав світу у середині XIX ст., України як сфери розширення на схід інтересів Німецької імперії та країн Антанти в 1918–1919 рр. тощо.

Відтак важливо розглядати ті чи інші явища української історії як невід'ємну частину загальноєвропейських процесів, не як відблеск, а зумовлену специфікою того чи іншого регіону адаптацію універсального явища, особливість якого обумовлюється як дією географічних, біологічних, історичних факторів локального характеру, так і неоднозначним досвідом культурних обмінів понадрегіонального характеру⁴³. Наприклад для того, щоб дослідити інтегральний націоналізм, необхідно зруйнувати доволі міцну в нашій історичній свідомості тезу про особливий характер українського різновиду цього явища: зламавши схему поквартирного розгляду, побачити весь багатоквартирний будинок як цілість, з усіма комунікаціями, єдиною системою енерго- та водопостачання, каналізацією, що мовою істориків означає визначення шляхів обміну ідеями, цінностями, досвідами. Безперечно, що такий перехід від модерного до постмодерного конструювання історичної оповіді, який в архітектурному вимірі тотожний стилістиці знаменитого «вивернутого» будинку архітектора Ле Корбюзьє, потребує інтердисциплінарного суміщення дослідницьких компетенцій (філологічних, соціологічних, політологічних, філософських), які спрямовані на глибоке осмислення феномену європейського масштабу. Таке осмислення неможливе без вивчення інтелектуальних архівів, що містять у тому числі думки одних представників загальноєвропейського явища про інших його adeptів. Звичайно, «шлях через Берлін і Рим» не є найлегшим і найкоротшим, але така дедукція буде значно певнішим ґрунтом, ніж довіра українського історика до українських же наративних джерел, автори яких були зацікавлені у збільшенні ілюзії щодо оригінальності своєї позиції. Незамінною при такому підході стає соціологічна концепція Р.Коллінза, яка робить акцент на створенні т.зв. «мап мережевого

⁴¹ Див.: Дюпон-Мельниченко Ж.-Б., Ададуров В. Французька історіографія XX ст. – С.7.

⁴² Archives Nationales (Paris). – 95 AP [Caulaincourt]. – Carton 7.

⁴³ Див. один із прикладів такого підходу щодо української версії барокової культури, який було запропоновано представницею європейського історичного середовища: Беркофф Дж. Чи існує канон українського літературного бароко? / Пер. О.Федірко // Український гуманітарний огляд. – Вип.16/17. – К., 2012. – С.9–54.

обміну» філософськими ідеями шляхом визначення особистих та опосередкованих контактів між мислителями різних етнокультурних і цивілізаційних традицій⁴⁴. Як історик я бачу перспективу в розширенні застосування цієї концепції на сфері ідейних обмінів між політичними, економічними, мистецькими тощо середовищами у загальноєвропейському масштабі.

Історик має звертатися до побудови ширших типологічних моделей досліджуваних явищ, аж до таких мегаструктур як готика, рококо, сецесія, функціоналізм, націоналізм, романтизм, лібералізм, консерватизм, соціалізм, шляхетство, духівництво, конфесіоналізація, колонізація й т.д. для того, щоб перестати грати роль «виразника» т.зв. «партійних» (етнонаціональних, державницьких, конфесійних тощо) інтересів і зайняти позицію безсторонності, неупередженості, яка невіддільна від вимоги науковості. Такий підхід дозволить доволі ефективно долати вузькі, лінійні за своїм характером, вертикальні схеми, замінивши їх широкими моделями горизонтального характеру. Із цією зміною втратить сенс запозичене з архаїчних парадигм зонування історичних досліджень на всесвітню й національну історії. У такій системі координат є сенс створити замість кафедр зарубіжної історії й історії України міждисциплінарні кафедри бароко, Просвітництва, романтизму, націоналізму тощо, які об'єднують дослідницький потенціал істориків, мовознавців, мистецтвознавців, філософів і сприятимуть наданню по-справжньому гуманітарної за своїм характером освіти класичного університетського взірця⁴⁵. Хоч би якою незвичною на перший погляд не виглядала ця інновація, лише вона спроможна найбільш адекватним чином відобразити те, що між русином, поляком, угорцем, французом та іспанцем XVII ст. було більше спільного, ніж залишається між сучасним українцем і його пращуром із тієї далекої доби.

Конкретним шляхом до такої наукової взаємодії можуть стати міжнародні проекти за участі вітчизняних і зарубіжних науковців (наприклад, у таких європейських країнах, як Бельгія та Нідерланди, публікації міжнародних наукових колективів становлять до третини всіх видань на історичну тематику, причому більшість із них присвячено дослідженню різноманітних аспектів соціальної культури), національні наукові програми за участі українознавців і всесвітників, а також інтердисциплінарні семінари, конференції та публікації, під час яких здійснюватимуться конфронтація й наступне узгодження позицій. При цьому жодна частина широкого історичного панно не має бути пріоритетнішою за інші, відтак вимальовувати те, що позбавлено істотного значення в етнокультурній системі історичних координат слід не як туманне тло, а так само чітко, як й обличчя головного персонажу. Європеїзація історичного мислення також вимагає від дослідника певного самозусилля щодо поборення ментальної установки бачити своє винятково

⁴⁴ Collins R. The sociology of philosophies: A global theory of intellectual change. – Harvard, 1998. – 1100 p.

⁴⁵ Уперше логіку такого повороту обґрунтував 1936 р. американський філософ і лінгвіст А.Лавджой у праці «Великий ланцюг буття», маючи на меті оптимізацію дослідження інтелектуальної історії. Утім, я вважаю, що ця схема може бути адаптована для загалу історичних явищ.

у світлі, а чуже – у тіні. Написані іноземцями історії земель, які належать нині до складу України (серед найвідоміших, крім уже згаданих досліджень Д.Бовуа та Б.Кузмані, назвемо праці А.Каппелера⁴⁶, Вл.Серчика⁴⁷, Л.Вулфа⁴⁸), хоч і містять чимало фактичних похибок і недомовок, можуть навчити українських істориків культурі толерантного ставлення до бачень «зі сторони». Ця зміна також вимагає рішучої відмови від одягання наукових дискусій у добряче підлатані шати ображеної національної гордості, а звернення до таких аксесуарів європейського наукового діалогу, як зіставлення документальних свідчень і вироблення пояснювальних схем, котрі здатні охопити й узгодити у собі всі суперечності, що переважно є результатом вузької лінійності погляду істориків. Г.Гаусманн, говорячи про потребу вивести українську історіографію на європейський рівень, охарактеризував його на прикладі німецької історичної науки, для якої «важливе знайомство з іншою постановкою проблем і традиціями з метою критичної перевірки власних позицій, вироблення толерантного підходу до інших культур»⁴⁹. Відтак дослідникові важливо виходити не зі схеми чи концепції історії, заданої його належністю до тієї чи іншої етнокультури, а робити висновки лише після осмислення всієї багатоманітності джерел, у тому числі народжених у надрах інших етнокультурних і державних традицій. Як у реальному світі наше око розрізняє складну гру світлотіней, так само історик має розрізняти неоднозначності та нюанси, які містять джерела. Ідеться не лише про вітчизняні, але й зарубіжні документальні пласти, де сконцентровано значну частину (якщо не половину) всіх свідчень про історичні процеси, котрі відбувалися колись на території, що належить нині Україні. Це звернення важливе для всіх епох, а надто для тих, які передували виникненню української національної ідеї. Виявити ці свідчення, опрацювати їх і ввести в науковий обіг, пробудити до них інтерес на рівні масової свідомості, – завдання українських істориків на найближчі десятиліття.

Такий підхід відкриє широке поле для компаративного аналізу згідно з його головними принципами, сформульованими М.Блоком:

«Паралельно вивчати суспільства, розташовані водночас по сусідству й в одному часовому відрізку, які безкінечно взаємно впливають одні на одних, через близькість і синхронність підпорядковані у своєму розвитку дії тих самих великих причин і, щонайменше, мають спільне походження»⁵⁰.

⁴⁶ *Каппелер А.* Росія як поліетнічна імперія / Пер. з нім. Х.Назаркевич. – Л., 2005. – 360 с.; *Його ж.* Мала історія України / Пер. з нім. О.Блащук. – К., 2007. – 264 с.; *Die Galizische Grenze 1772–1867: Kommunikation oder Isolation?* / Hrsg. С. Augustynowicz, А. Kappeler. – Berlin, 2007. – 245 s.

⁴⁷ *Serczyk W.A.* Historia Ukrainy. – 4 wyd. – Wrocław, 2009. – 443 s.

⁴⁸ *Вулф Л.* Винайдення Східної Європи: Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва / Пер. з англ. С.Біленький, Т.Цимбал. – К., 2009. – 591 с.; *Wolff L.* The Idea of Galicia: History and Fantasy in Habsburg Political Culture. – Stanford, Calif. – 2010. – 486 p.

⁴⁹ *Стельмах С., Хаусманн Г.* Українська історіографія в міжнародному порівнянні (спільний українсько-німецький проект) // СоцІум: Альманах соціальної історії. – Вип.1. – К., 2002. – С.245–247.

⁵⁰ *Bloch M.* Pour une histoire comparée des sociétés européennes // *Idem.* Mélanges historiques. – Paris, 1963. – Т.1. –Р.19.

Порівнюючи побачені під час поїздок Австрією дерев'яні скульптури сакрального характеру доби рококо з мистецькими творами Й.Г.Пінзеля, я дивуюся, чому українські історики досі не ввели дослідження творчості цього скульптора у ширший богемсько-віденський контекст, продовжуючи наголошувати на загадковій унікальності митця?! Такі містичні пояснення уможлиблює лише етносхема української історії, безпорадна перед вторгненням у неї значущого факту з-поза неї самої. Одним із небагатьох прикладів успішного витлумачення в українській історіографії структурного явища в понад-етнічному вимірі є схема київського християнства, яка охоплює території нинішніх України, Молдавії, Білорусії, Литви. Її автор І.Скочиляс прагне до осмислення справжніх масштабів явища, не виривання їх із корінням з історичних контекстів, а дослідження всіх їх сегментів, що нині стали національно «приватизованими». Водночас дослідник українолюбний до періодів великих зламів, що трансформують часто під впливом зовнішнього світу сутність церковної структури у часі довгого тривання (наприклад, процес латинізації еклезіальних практик): хоч застосовувані терміни та самоназви історичних феноменів видаються тяглими, проте висвітлюється якісна трансформація їхнього змісту⁵¹.

Так само важливу в історії галицьких русинів подію, якою була ерекція в Галичині унійної митрополії, неможливо зрозуміти лише з погляду місцевої греко-католицької ієрархії, оскільки йдеться про явище та супутні йому процеси, що виходять далеко поза межі етнічного розселення русинів. Розглядаючи цю подію у традиційний для народницької історіографії спосіб, українські історики досі вбачали в утвердженні митрополичого престолу у Львові результат внутрішньої етнокультурної пасіонарності, трактуючи його як відновлення перерваної за несприятливих умов традиції⁵². Але як показало моє дослідження листування австрійського уряду й римської курії, піднесення галицького митрополичого престолу було еклезіальною новацією, обумовленою насамперед станом справ у самій Австрії та римо-католицькій церкві. Рішення про створення Галицької митрополії і його наступне підтвердження стало наслідком порушення традиційного геополітичного балансу в Європі, спричиненого як поділами Речі Посполитої, так і експансією Французької революції, а сама конкретна згода папи Пія VII від 12 лютого 1808 р. – безпосереднім наслідком зайняття Риму французами, що відбулося 2 лютого того ж року, і наміру римського понтифіка заручитися підтримкою Австрії⁵³.

Дослідження подій і явищ української історії в європейському контексті підриває святу віру істориків в етнічний субстрат як джерело всіх інституційних процесів, що мали вплив на розвиток національної свідомості.

⁵¹ Див.: *Скочиляс І.* Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII ст.: Організаційна структура та правовий статус. – Л., 2010. – 831 с.

⁵² Див.: *Паславський І.* Вступні зауваги // Галицька митрополія 1303–1807–2007: Ст. і мат. – Л., 2008. – С.4.

⁵³ Див. докл.: *Ададуrow В.* Деконструкція історіографічного канону щодо фундації Галицької митрополії (на основі документів Державної канцелярії Австрійської імперії) // Фундація Галицької митрополії у світлі дипломатичного листування... – С.V–LVIII.

Архіви Варшави та Вроцлава, Відня й Ватикану, Парижа та Берліна виопуклюють роль «сильних світу цього» і чужоземних еліт, які виявляються не винятково визискувачами, але й промоторами розвитку етнічного субстрату. Наприклад, рішення цісаря Франца I про ерекцію уніатської митрополії в Галичині було одним із цілої низки заходів рівноцінного масштабу з метою консолідації імперії Габсбургів шляхом приведення меж церковних провінцій у ревіндованих землях до державних кордонів, підпорядкування церковних структур і кліру державі з метою нагляду за конфесіями. Воно не мало характеру якихось особливих милостей для уніатів, але внаслідок особливих конфігурацій у системі релігійних відносин у Галичині, де досі у привілейованому становищі перебувала латинська конфесія, набуло для католиків східного обряду характеру вирівнювання можливостей. Відтак дослідження цих змін неможливе без аналізу зарубіжних архівів і порівняльного студіювання церковної політики Габсбургів як у масштабах імперії, так і в Галичині, виходу поза рамки дискурсу провінційності та міряння всього користю чи не користю для існування етносу. Кожна зміна у становищі греко-католицької церкви має ретельно зіставлятися з ситуацією римо-католицької, ба навіть вірменської та лютеранської церков. Тільки таким чином може бути повною мірою з'ясовано роль «нашого» у загальному історичному процесі. Ця модель має шанс стати незамінною не лише в релігійних, але й урбаністичних, гендерних, економічних дослідженнях, без неї годі уявити пристосування до вимог сучасної європейської історіографії популярних сьогодні студій щодо конструювання української національної свідомості та діяльності українофільських течій у Галичині, історія яких має розглядатися не в ізоляції, а у синхронії з москвофільським, польським, єврейським рухами. Потреба спільної (для початку – українсько-польської) синтези про досвід спільного минулого відчувається все більшою мірою відтоді, як її передумови створило унікальне багатотомне видання «Львів: Місто – суспільство – культура» за редакцією М.Мудрого. Однак для того, щоб зробити другий крок назустріч один одному, українським і польським науковцям слід стати на шлях звільнення від ідеологічних і ментальних, а також моральних кайданів національних схем історії.

Представлений у моїх дослідженнях погляд на минуле є історією не етнокультурних «розлучень», а «шлюбів» цивілізаційного характеру. Цей погляд спирається на авторську, апробовану у працях і розвідках різного часу, *теорію вписування* української історії у ширший контекст. Як показують дані соціологічних опитувань, більшість наших співвітчизників усвідомлюють шкоду самозамкненості й бажають інтегруватися: 48% – в Європейський, 40% – у Митний союзи. Українська історія, так само як і Україна, очікує вписування в позаетнічний контекст. Виходячи з мого особистого життєвого досвіду, вважаю, що головний вектор такого вписування має бути європейським. Тільки таким чином вітчизняна історія має шанс уподібнитися сучасній ліберальній і толерантній, із чіткими, але доволі прозорими внутрішніми кордонами Європи. Утім, я не виключаю можливості, що для когось іншого вектор вписування української історії у ширші контексти може бути

протилежним. У будь-якому разі це має бути не банальне розчинення «свого» у «чужому», але вихід на нові причинно-наслідкові зв'язки, масштаби, рівні пояснень, а у широкому сенсі – плекання ідентичності «нашого» через зіставлення з «іншим».

The essay presents the fundamental aspects of the author's concept of how Ukrainian history can be inscribed into the European context. From a theoretical point of view, this concept aims to overcome the linearity and narrowness of ethnocultural and state-oriented meta-narratives. The author, in contrast, argues for a horizontal model that stresses common rather than distinctive civilizational features. This textual model is based on a multi-level comparative analysis of processes and phenomena within the pan-European historical landscape as well as on the identification of networks of cultural, conceptual and economic exchanges and interactions. It focuses on explicating the Ukrainian specifics of such pan-European phenomena as Reformation, Baroque, Enlightenment, Romanticism, Nationalism etc. The inscribing approach stresses an organic complementarity of documentary evidence that emerged within different ethnic and political traditions. It seeks to determine a hierarchy of identities of historical actors, to research in the Ukrainian history its great boundaries of discontinuity, and to trace the processes of Ukraine's inculturation into wider communities of the European scale.

Keywords: *inscribing, the theory, meta-narrative, linearity, horizontal model, comparative analysis, identity, continuity, discontinuity, networks of exchanges, inculturation, civilization.*

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

УДК 94:330.341.46 (477)

М.Ф.Котляр *

ФЕНОМЕН УДІЛЬНОЇ РОЗДРОБЛЕНОСТІ РУСИ (ПОВЕРНЕННЯ ДО ПРОБЛЕМИ)

Розглядаються передумови, причини, рушійні сили й перебіг удільної роздробленості на Русі в XII–XIII ст., що порушила цілісність централізованої держави Володимира Святославича та Ярослава Мудрого. Соціально-економічний розвиток князівств і земель Давньоруської держави був об'єктивним фактором настання роздробленості у середині XII ст. Існував і суб'єктивний чинник: деструктивна діяльність князів-ізгоїв, котрі задля досягнення особистих цілей підривали єдність держави, полегшивши цим її завоювання монголами в 1237–1241 рр.

Ключові слова: Давньоруська держава, князі, ізгої, успадкування, половці, земля.

Давньоруські літописці чітко позначили рубіж поміж єдиновладним великим князінням Володимира Всеволодича Мономаха (1113–1125 рр.) і смутою в державі, що настала незабаром по смерті його старшого сина та наступника на київському столі – Мстислава (1132 р.). Цього не могли не помітити вже перші представники історичної науки, що зародилась у Росії та Україні на початку XVIII ст. Один з основоположників науки історії (у сучасному розумінні терміна) в Російській імперії В.М.Татищев відніс початки поділу Київської держави, принаймні на дві частини, до початку 1150-х рр. У своїй «Історії Російській» він умістив спеціальний розділ із красномовною назвою «Поділ держави на два великих князіння», в якому після розповіді про поразку Юрія Долгорукого у суперництві з Ізяславом Мстиславичем за Київ і Південну Русь у 1151 р. твердив: «По многих так несчастливых предприятиях великий князь Юрий Владимирович Долгорукий пришед в Суздаль и видя себя Русской земли совсем лишена, от великого княжения Киевского отсечется, основал престол в Белой Руси¹, во Владимире на Клязьме». Його рішення історик пояснив тим, що Юрій хотів «так утолить печаль свою, что лишился великого княжения Руссаго»².

Отже, В.М.Татищев тлумачив розділення Давньої Русі на дві половини втрапою Долгоруким Києва його прагненням винагородити себе за це

* Котляр Микола Федорович – доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України, головний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України середніх віків та раннього нового часу
E-mail: kij@bk.ru

¹ У цьому контексті – Північно-Східна Русь.

² Татищев В.Н. История Российская. – Т.3. – Москва; Ленинград, 1964. – С.44.

створенням нового великого князівства на півночі Руської землі. Із ним солідаризувалося багато істориків ХІХ ст., адже дореволюційній історіографії, як російській, так і українській, були притаманними суто політичні пояснення самого факту послаблення державної єдності країни і його наслідків у ХІІ ст. Утім, у таких тлумаченнях містилося й багато справедливого.

Історики другої половини ХІХ ст. вбачали головні причини нестабільності державного життя Русі ХІІ–ХІІІ ст. здебільшого у слабкості політичних, генеалогічних та інших зв'язків усередині країни. М.П.Погодін, наприклад, писав, що княжі уособиці були викликані виділенням великої кількості волостей ще на зорі східнослов'янської історії. Він думав, начебто в усталених для ХІІ–ХІІІ ст. межах держави ці землі-волості існували вже в середині ХІ ст., тобто після смерті Ярослава Мудрого. Більше того, на той час вони вже склалися і неначе збігалися з територіями передуючих їм древніх племінних утворень³. Це не відповідало історичній дійсності часів роздробленості. Та ця думка визнаного авторитета в давньоруській історії була підхоплена багатьма вченими.

Із М.П.Погодіним солідаризувався М.І.Костомаров, котрий розглядав Давню Русь як існуючу з давніх-давен федерацію князівств, що стояла на спільності походження народу, єдності мови, побуту, вірувань, а також на єдності княжого роду. Мовляв, Русь із самого початку йшла до федеративного устрою своєї держави і врешті-решт стала федерацією князівств⁴. При тому, що М.І.Костомаров був фахівцем з історії України ХVІІ–ХVІІІ ст. і належним чином не розбирався в історії давньоруській, що його хибну думку, звичайно, продовжують ураховувати при розгляді історії Давньоруської держави Х–ХІІІ ст.

Здається, першим серед істориків другої половини ХІХ ст. серйозну увагу причинам удільної роздробленості приділив В.Й.Ключевський. Подібно до своїх попередників він також розглядав її як суто політичний феномен. Дванадцята лекція його знаменитого «Курсу російської історії» починається параграфом, що має знаменну назву – «Політичне роздроблення». На думку вченого, воно було подвійним, династичним (генеалогічним) і земельним: «По мірі розмноження князів окремі лінії княжого роду все далі розходились одна з одною, відчувувались одна від іншої». Ярославичі розділилися на ворогуючі гілки, спочатку Мономашичів і Святославичів, далі діляться й ті, і інші, суперничаючи між собою. Кожна гілка «все міцніше сідала на постійне володіння у відомій області». Все це і призвело до розпаду держави на відособлені землі⁵. Ця думка і сьогодні виглядає наддивовижу сучасною. Автор цих рядків великою мірою поділяє її.

Далі В.Й.Ключевський підкреслює послаблення центральної княжої влади на Русі у часи удільної роздробленості і таким чином пояснює його. Місця посадників великого князя київського у різних областях займають князі Рюриковичі, котрі надмірно розмножилися на той час. Ці, по суті удільні, князі перестають платити данину Києву, отже, розривають зв'язки з верховним

³ *Погодин М.П.* Исследования, замечания и лекции по русской истории. – Т.4. – Москва, 1850. – С.328–330.

⁴ *Костомаров Н.И.* Исторические монографии и исследования. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1872. – С.3, 21, 49 та ін.

⁵ *Ключевский В.О.* Сочинения в девяти томах. – Т.1. – Москва, 1987. – С.199.

сюзереном, що призвело до послаблення політичних зв'язків між князівствами і землями, між областями і недавнім центром влади. Джерела дають підстави загалом погодитися з такою думкою.

Цьому вченому належить тонке спостереження над статусом князів у землях, що досягли автономії від Києва в XII ст.: «Але, не зробившись менш залежними згори, обласні князі робились все більш залежними знизу. Постійне переміщення князів зі стола на стіл і суперечки, які супроводжували це, принижували земський авторитет князя. Князь не прикріплювався до місця володіння, до того чи іншого стола ані династичними, ані навіть особистими зв'язками. Він приходив і швидко йшов геть, був політичною випадковістю для області, блукаючою кометою»⁶. «Прикріплення» князів до волостей, як він писав, станеться пізніше, у 1130–1140-х рр. На мій погляд, В.Й.Ключевський більше від інших істориків свого часу, і не лише дореволюційних, підійшов до вирішення головної, мабуть, загадки феномену удільної роздробленості. Про неї йтиметься нижче.

В історіографії XIX ст. була поширена ще й ідея, за якою Давньоруська держава розділилася на волості та землі насамперед тому, що Ярославичі надміру розплодилися, і на всіх князів просто не вистачало столів. Тому, мовляв, багато хто серед них був змушений силою добувати собі князівства. Однак подібні пояснення причин роздробленості Русі лежать на поверхні цього складного, багатоликого і суперечливого явища. Дійсно, літописи наводять безліч прикладів начебто на обґрунтування цього твердження. Але чомусь ніхто з його прихильників не задумувався над тим, чому це раніше, у недавні роки існування одноосібної монархії Мономаха, коли число князів також перевищувало кількість столів, жоден член правлячого дому не наслідуювався зі зброєю в руках виступити не те що проти київського суверена, а й відвойовувати землі в багатших і більш удачливих сусідів.

Дехто з істориків обґрунтовував тільки наведену думку щодо демографічного чинника роздробленості ще й тим, що, зробившись надміру численними на середину XII ст., Ярославичі заходилися порушувати традиційний порядок успадкування столів згідно з принципом родового старійшинства. Становище загострювалося ще й активністю городян у політичному житті, яка різко зростала з 1140-х рр.⁷ С.Ф.Платонов уважав важливою особливістю Русі XII–XIII ст. те, що «політичний зв'язок київського⁸ суспільства був слабшим від усіх інших його зв'язків, що й було однією з причин падіння Київської Русі»⁹. Поза сумнівом, учений мав на увазі перш за все *внутрішні політичні* зв'язки між пануючим прошарком, з одного боку, і населенням різних земель та князівств – з іншого. Однак послабилися зв'язки і всередині самого правлячого класу у центрі та на місцях. І це необхідно брати до уваги дослідникам удільної доби.

Як це не дивно, зовсім мало уваги приділив з'ясуванню причин і важелів роздробленості Русі видатний знавець історії східнослов'янського суспільства,

⁶ Ключевский В.О. Сочинения в девяти томах. – Т.1. – С.200.

⁷ Платонов С.Ф. Лекции по русской истории. – Санкт-Петербург, 1901. – С.93.

⁸ У значенні: давньоруського.

⁹ Див., напр.: Платонов С.Ф. Лекции по русской истории. – С.94.

його владних інституцій О.Є.Пресняков. Він хіба що коротко визначив початок розділення держави, зробивши акцент на складності для істориків відтворення перебігу змагання принципів отчини й старійшинства в міжкнязівських стосунках. В уяві вченого нескінченна боротьба поміж князями в XII ст. була змаганням отчинного порядку та принципу родового старійшинства. На його думку, саме впровадження отчинного порядку володіння волостями і призвело до дроблення Русі, земель і князівств, що складала її¹⁰. Таке пояснення цього феномену вважаю прийнятним, хоча не повним.

У своїх «Лекціях з руської історії» О.Є.Пресняков зробив проникливе зауваження, що свідчить про його глибоке розуміння суспільно-економічних сил і обставин розділення країни: «Друга половина XII ст. – період різкого розвитку цього процесу переходу до нового ладу. Його політичний бік позначився в підсиленні відособленості окремих земель-княжінь... Його соціальний бік – у розвитку землевласницького боярства, котре, дедалі глибше врастаючи в місцеве життя тієї чи іншої області, підкорюючи його собі, розбивається на низку провінційних обласних суспільств, що замикаються в місцевих інтересах»¹¹. На жаль, ця плідна думка в науковому плані не була розвинена істориком у наступних працях. Не справила вона й помітного впливу на історіографію.

Докладно описуючи перипетії політичного життя Русі часів роздробленості, М.С.Грушевський при тому мало цікавився її причинами, та й узагалі не розглядав це явище як важливий феномен суспільно-політичного й економічного життя країни. Роздробленістю він узагалі не цікавився. Утім, це властиве більшості творів із давньоруської історії. Важко назвати навіть сучасне дослідження, в якому б докладно й аналітично розглядалися причини та перебіг удільного роз'єднання країни. У цій темі вітчизняна наука, здається, зупинилася на рівні 1960–1980-х рр.

В уявленні М.С.Грушевського Давня Русь завжди була роз'єднаною, саму можливість існування її державності історик розглядав скептично. Учений звичайно досліджував міжкнязівські відносини взагалі, не торкаючись змін державної структури країни. З окремих його зауважень виходить, що навіть часи Ярослава Мудрого – пік єдиновладної монархії на Русі! – він тлумачив як... добу занепаду: «Нагадуючи дуже близько часи Володимира, князювання Ярослава було вже послабленою їх копією». І далі: «Часи Ярослава вже входили у часи розпаду старої Київської держави»¹². А от які ж саме часи він уважав добою її піднесення і за якого государя існувала ця «стара держава»: за Володимира Святославича, котрий поклав півжиття на її збивання та не досяг у кінцевому рахунку повного успіху, чи за його напівлегендарних попередників від Олега до Святослава, яким так і не судилось об'єднати племінні союзи і княжіння у хай навіть відносно єдиний державний організм?!

Що ж до часів по смерті Володимира Мономаха, то М.С.Грушевський завершував князюванням його старшого сина Мстислава (1125–1132 рр.) «першу

¹⁰ Пресняков А.Е. Княжое право в Древней Руси: Лекции по русской истории. – Москва, 1993. – С.81, 83, 102.

¹¹ Там же. – С.460.

¹² Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.2. – Л., 1905. – С.2.

стадію в процесі розкладу Київської держави», хоча й неохоче визнавав, як це не дивно (беручи до уваги його песимістичний погляд на державну цілісність Київської Русі), що на тій стадії еволюції «традиції єдності й концентраційні»¹³ ще борються з тим розкладом, і, часами, з успіхом». Та вже після Мстислава, відзначає історик, «наростає процес розкладу Київської держави», в якому історик не побажав побачити жодних об'єднувачих сил, які, поза сумнівом, таки існували. Та що там об'єднувачі сили, якщо М.С.Грушевський по суті не визнавав самого буття давньоруської державності!

Розділ третій другого тому своєї «Історії України-Руси» він так і назвав «Упадок Києва», в якому звів багатоманітну історію Руської держави до нескінченних сутичок між Мономашичами, Мстиславичами, Ростиславичами, Ольговичами і Давидовичами, що посилювали роз'єднання країни і нищили її. Навала орд Батия лише завершила справу, вона «приносить із собою повну кризу княжого дружинного ладу в Середній Наддніпрянщині»¹⁴. Нагадаю читачеві, що релікти дружинного ладу відійшли у вічність ще за Ярослава Мудрого. Зосередженому на південноруських справах М.С.Грушевському не було діла до того, що відбувалося на інших руських землях, а це остаточно викривило намальовану ним картину соціально-політичного та економічного життя Русі доби роздробленості.

Сучасному читачеві, мабуть, варто нагадати про те, що подібно до багатьох своїх попередників і сучасників, М.С.Грушевський традиційно шукав причини соціальної нестабільності Давньоруської держави суто в політичній площині, до того ж у силу своїх політичних поглядів багато чого пояснював начебто ворожим ставленням північноруських князів до південноруської людності, що ніяк не підтверджується джерелами.

Як і раніше, більшість російських і українських істориків кінця ХІХ – початку ХХ ст. продовжувала вважати, що роздробленість була спричинена, мовляв, надмірним зростанням кількості членів княжого дому Ярославичів, яким у перші десятиліття ХІІ ст. просто перестало вистачати волостей і земель. Складність визначення генеалогічного й фізичного старшинства¹⁵ (траплялося, що небіж за роками був старшим від дядька), а часто-густо небажання визнавати чие б не було старійшинство взагалі, призводили до порушення древнього й усталеного порядку заміщення столів (за принципом родового старійшинства). До того ж у кінці ХІ ст. князі-ізгої¹⁶ почали протиставляти цьому порядку інший – отчинний принцип володіння волостями, землями й містами. Наростання чвар у роду Ярославичів дедалі частіше вело до збройних сутичок, а то й справжніх міжкнязівських воєн. Усе це, на думку багатьох учених, породило удільне роз'єднання Русі й продовжувало розпалювати незгоди всередині Ярославичів. Із цим важко повністю погодитись.

Ані О.Є.Преснякову, ані С.Ф.Платонову, ані М.С.Грушевському не уявлялось, що у підвалини роздробленості можуть бути закладені не лише

¹³ Тобто, об'єднувачі.

¹⁴ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.2. – С.128.

¹⁵ *Ключевский В.О.* Сочинения в девяти томах. – Т.3. – С.189 та ін.

¹⁶ Котрі залишилися безземельними внаслідок втрати батьківських володінь.

генеалогічні чи політичні чинники, а й соціально-економічні важелі. Не можна ставити це їм у провину, адже вони працювали на рівні, при тому найвищому, сучасної їм науки. І в їхні часи, приблизно так само, як нині в Україні та Росії, суспільно-економічна історія не була у ціні. До неї звертались якимось неохоче і зрідка: справа ця трудомістка, вона не приносить швидких результатів і вигод, яскравих відкриттів. Дивує інше: майже демонстративна байдужість сучасних істориків до теми удільної роздробленості. Тим часом, студії на ниві суто політичної історії, зокрема в колі проблем утворення й еволюції державності, неможливо проводити ізольовано від досліджень соціально-економічних, так само, як культурних і релігійних процесів у суспільстві. Одні лише політичні події й лозунги вкуші з силовими діями або дипломатичними перемовинами не у змозі визначити історичний поступ народу в усі часи.

Ці істини, що декому здадуться нині елементарними, не зразу були усвідомлені і сприйняті російськими й українськими вченими, які розгорнули наукову діяльність у 1920–1930-х рр. Зовсім не випадково головний авторитет радянської історичної науки тих років М.М.Покровський, котрий сформувався як учений ще в дореволюційний час, звичайно не визнавав не те що роздроблення Київської держави, а й самого існування тієї держави: мовляв, «розсипатися було нічому»¹⁷! Навіть ті дослідники, які визнавали існування східнослов'янської держави, далеко не відразу звернулися до з'ясування у соціально-економічному аспекті причин її розділення.

У солідному історіографічному огляді давньоруської проблематики радянських часів слушно мовиться: «У російській буржуазній науці не існувало поняття феодальної роздробленості, існувало лише уявлення про суто політичне явище – розпадання держави на окремі князівства. У радянській науці вперше було встановлено, що в основі роздроблення єдиної Давньоруської держави лежав процес соціально-економічного розвитку, процес феодалізації, виникло поняття феодальної роздробленості – явища, обумовленого розвитком феодальних відносин»¹⁸. Уперше ця теза була проголошена у книжці Б.Д.Грекова «Київська Русь» (1939 р.). У наступних виданнях праці історик розгорнув свою теорію соціально-економічної основи удільної роздробленості, що охопила Русь у XII ст.

Та лише в повоєнні роки теоретичні постулати Б.Д.Грекова утверджуються у вітчизняній науці. Навіть його головний опонент довоєнного часу С.В.Юшков тепер заходився підтримувати концепцію соціально-економічного походження роздробленості, заявляючи, що розпад Русі на окремішні землі був закономірним наслідком наростання процесів феодалізації¹⁹. У 1960–1970-х рр. у радянській історіографії склалася теорія, за якою удільна роздробленість зовсім не раштово і не випадково охопила Давньоруську державу. Вона визрівала в її надрах протягом кількох десятиліть. Перші елементи роздроблення країни виявились одразу по смерті Ярослава Володимировича (1054 р.). Але у другій

¹⁷ Див.: Греков Б.Д. Избранные труды. – Т.2. – Москва, 1959. – С.469.

¹⁸ Советская историография Киевской Руси. – Ленинград, 1978. – С.147.

¹⁹ Юшков С.В. Общественно-политический строй и право Киевского государства. – Москва, 1949. – С.140.

половині XI ст. суспільно-економічна еволюція Русі, особливо на місцях, у князівствах і землях, виявилася недостатньою для розгортання відцентрових сил. Зате вони повною мірою далися взнаки з 1130-х рр.

Видатним досягненням радянської історичної науки стало відкриття та визнання історично об'єктивного і неминучого процесу розвитку продуктивних сил і виробничих відносин у конкретних умовах Східної Європи, що спонукав піднесення економіки всіх давньоруських земель, князівств і міст. Цей процес лежав у підвалинах соціально-політичної роздробленості. Якщо раніше, у кінці IX–XI ст., соціально-економічне життя Давньоруської держави зосереджувалося в Києві і навколо нього, на Наддніпрянщині, то з настанням XII ст. помітно посилювалися економічні й суспільні процеси та явища в основних руських землях, складових частинах тієї держави. Величезну роль у цьому відіграло міське населення, особливо стольних міст держави: Києва і Чернігова, Новгородського Великого і Смоленського, Галича і Володимира-на-Клязьмі та ін.

Еволюція феодальних відносин, приведення їм у відповідність інститутів влади і релігії стимулювали генезис та поступове розростання великого й середнього, княжого та боярського землеволодіння, народили прошарок великих і менших землевласників, які виступають у джерелах під універсальним терміном «бояри». Усе це відбувалося не лише в осерді держави, Київській землі, а й повсюдно, навіть у віддалених від Києва Володимиро-Суздальській, Смоленській, Чернігівській, Новгородській, Тверській, Галицькій, Волинській землях.

Землевласники-феодалі завдяки своїм багатствам і впливу в суспільстві набули великої політичної сили, прагнули до незалежності від місцевої (земельної) і навіть центральної влади, справляли тиск на своїх князів, аби вирішувати на власний розсуд усі питання внутрішньої й навіть зовнішньої політики тих чи інших князівств. Яскраві приклади такої боярської сваволі являли бояри Галицької, Новгородської та Володимиро-Суздальської земель. Водночас відзначають суттєве перебільшення ролі боярства нашими вченими у справі настання роздробленості. Така оцінка завдяки високому авторитету Б.Д.Грекова справила серйозний вплив на наступні покоління дослідників.

Б.Д.Греков писав, що напередодні роздробленості окремі землі Київської Русі настільки виростили та зміцніли, що вже не потребували допомоги і захисту від уряду держави. Він прозорливо зауважив: «Нові економічні умови, за яких у XII ст. продовжували існувати окремі феодальні князівства та їхні змагання між собою, створили нову політичну карту Європи, на якій Києву було відведено скромніше місце»²⁰. Сучасна історіографія підтримує цю важливу тезу Б.Д.Грекова.

Переконливу, емоційну і масштабну картину роздробленості Давньоруської держави створив у працях 1960–1980-х рр. Б.О.Рибоков: «У 1132 р. Київська Русь неначе раптово розпалася на півтора десятки князівств... Однак ця раптовість лише уявна, – насправді процес кристалізації самостійних князівств-королівств (чи, як ми говоримо, процес феодальної роздробленості) готувався вже давно всім перебігом історичного розвитку: зростали продуктивні сили, виникали й

²⁰ Греков Б.Д. Киевская Русь. – Москва, 1953. – С.505.

поширювалися нові міські центри, міцніла політична сила і городян, і місцевого боярства, посилювалася класова боротьба в містах і феодальних вотчинах»²¹.

Згідно зі стрункою і логічною теорією Б.О.Рибакова, виділення відособлених (учений називає їх навіть самостійними!) земель сталося насамперед в інтересах місцевих землевласників-бояр: воно підтримувалося скороченням масштабів «коловороту» князів, котрі раніше частіше переміщувалися з одного міста чи князівства до іншого, лише з часом поступово осідаючи в тих чи інших землях. Учений вважав, ніби території тих півтора десятки князівств, на які начебто розпалась Русь, більш-менш відповідали землям прадавніх племінних союзів, яких він теж налічив півтора десятки. Однак нині історики й археологи не згодні з таким ототожненням земель пізніших державно-територіальних утворень із територіями племінних структур. Б.О.Рибаков слушно думав, що для потреб суспільно-економічного розвитку на місцях уже не були потрібними величезні масштаби держави в цілому: «Утворення півтора десятків значних князівств встановило в 1130-ті рр. повну відповідність нової політичної форми [держави] досягнутому високому рівневі продуктивних сил, і цим забезпечило небувалий розквіт культури в усіх руських землях XII ст.»²², – наполягав учений на своїй думці.

Однак дозволю собі зробити кілька зауважень до створеної Б.О.Рибаковим у цілому вірної концепції сутності феодальної роздробленості. По-перше, на мій погляд, Руська держава зовсім не розпалася в XII ст. (як він думав), і ті півтора десятки князівств не були повністю самостійними. По-друге, будучи породженням у цілому прогресивного соціально-економічного поступу суспільства, удільне дроблення виявилось у політичному плані негативним явищем: підупала сама держава, послабшала її центральна влада. Історичний розвиток Русі багато у чому почав визначатися княжими усобицями, в ході яких гинули великі тисячі людей і нищилися ті самі продуктивні сили, розвиток яких, головним чином, і привів до стану роздробленості. Викликане нею послаблення Давньоруської держави активізувало половецькі вторгнення, що також нищили людність країни, про що свідчать літописи й у художньо-образній формі розповідає «Слово о полку Ігоревім». Удільна роздробленість виявилася діалектично суперечливим явищем, і беззастережна позитивна оцінка історичного розвитку Русі в її часи уявляється мені однобічною й перебільшеною.

Визначний внесок до теоретичних досліджень проблем причин настання, перебігу й наслідків роздробленості на Русі зробив В.Т.Пашуто. Його основна теза щодо рушійних сил приходу цього етапу еволюції державності чітко висловлена у статті 1970-х рр.: «Відносно єдина державна структура, що склалася в часи князювання Володимира Святославича і Ярослава Мудрого, виявилась недовговічною. Причина цього криється не в занепаді країни, а в її соціально-економічній еволюції, де спостерігаються два ряди причинно взаємозв'язаних явищ: розвиток феодалізму вшир і послаблення економічної й політичної могутності центральної влади»²³.

²¹ Рыбаков Б.А. Первые века русской истории. – Москва, 1964. – С.147.

²² Там же. – С.150.

²³ Пашуто В.Т. Историческое значение периода феодальной раздробленности на Руси // Польша и Русь. – Москва, 1974. – С.11.

У цій та низці інших праць В.Т.Пашуто наголошував на розвитку сеньйоріальної земельної власності на Русі як чинника, що спонукав послаблення єдності країни і верховної влади. В етапній для його розуміння процесів і явищ роздробленості статті вчений писав: «До влади прийшла та група феодалів, що шукала джерела збагачення в першу чергу всередині власне Русі, [...] і не хотіла відривати своїх смердів від землі не лише заради далеких походів, а іноді навіть заради захисту країни від навал кочовиків, якщо вони прямо не зачіпали її володінь»²⁴.

Як на мене, дуже близько підійшов до визначення головної рушійної сили удільної роздробленості Л.В.Черепнін. Наукове значення цитованої нижче його статті уявляється мені особливо важливим, якщо взяти до уваги ту обставину, що праця була опублікована ще 1953 р. і, отже, народилась в особливо тяжкі для історичної науки часи, – ідеологічного тиску з боку держави: «При вивченні процесів феодального роздроблення, – писав він, – питання про феодальну власність набуває особливого значення». Учений справедливо вважав, що «закономірний економічний процес розвитку феодального способу виробництва призвів до розчленування відносно єдиної держави... Зростало велике землеволодіння й посилювалася феодальна знать на місцях. В умовах натурального господарства і слабо розвинутих економічних зв'язків цей процес вів до змін у політичному ладі, до розчленування держави»²⁵. Так само, як Б.О.Рибаков і В.Т.Пашуто, учений відзначав зростаючу роль міст і міського патриціату в суспільно-політичному, економічному й культурному житті Руської держави. Наступні дослідження російських і українських істориків підтвердили слушність його думок.

В останні роки увага (і перед тим, щоправда, незначна) до теоретичних аспектів удільної чи феодальної роздробленості послабилася. З одного боку, ці аспекти, як може здатися при побіжному зверненні до теми, ґрунтовно вивчені нашими попередниками, особливо названими вище. З іншого, у науковому середовищі взагалі майже згас інтерес до соціально-політичної та соціально-економічної історії середньовіччя. Замість цього повсюдно обговорюються (насамперед у пресі й на телебаченні) питання історії політичної й, здебільшого, культурної та церковної. Особливо вправляються у цьому дилетанти, «полк» яких із кожним днем зростає. Тому якійсь частині істориків тема роздробленості могла видатися вичерпаною.

Тим часом проблема соціально-економічних чинників настання роздробленості зовсім не уявляється мені ґрунтовно вивченою. Усе ж таки рушійні сили удільного роз'єднання Давньоруської держави визначені істориками минулих літ у дещо узагальненому, не завжди конкретизованому вигляді. Залишається перебільшеним значення чинників суспільно-економічного характеру. Недарма О.П.Толочко не так давно іронічно зауважив: «Як це не виглядає парадоксальним, у всій обширній літературі, присвяченій XII–XIII ст.,

²⁴ Пашуто В.Т. Место Древней Руси в истории Европы // Феодальная Россия во всемирно-историческом процессе. – Москва, 1972. – С.190.

²⁵ Черепнин Л.В. Основные этапы развития феодальной собственности на Руси // Его же. Вопросы методологии исторического исследования. – Москва, 1981. – С.116.

при найуважнішому читанні ми не знайдемо праці чи хоч би думки про те, які ж саме економічні процеси обумовили початок роздробленості, які серед них визначили її таку очевидну своєрідність»²⁶.

О.П.Толочко зміг указати лише на одну таку конкретно-економічну працю – статтю Л.В.Милова, що являє собою по суті розгорнуту рецензію на книжку В.А.Кучкіна з історії Північно-Східної Русі доби середньовіччя²⁷. Проте праця Л.В.Милова основана на не обґрунтованій джерелами і тому умоглядній посилю, начебто головна причина настання роздробленості полягала у способах одержання ренти-данини: мовляв, дроблення території держави сприяло зростанню ренти і полегшенню її стягнення. Не входячи в деталі концепції Л.В.Милова²⁸, усе ж таки відзначу, що з теоретичного погляду запропонована ним глобальна причина приходу роздробленості виглядає надто дрібною і частковою, економічно локальною і, як не парадоксально це звучить, занадто вже вузько-конкретною, щоб пояснити всю різноманітність і багатомірність соціальних, економічних, політичних і культурних процесів, що якимось несподівано для людей того часу охопили Давньоруську державу з 1130-х рр.

Водночас мені уявляється дещо спрощеним погляд О.П.Толочка на роздробленість як на систему організації держави, що впливала безпосередньо з практики уділів X–XI ст. Зате справедливою вважаю думку цього історика про те, що при всій чисельності й розгалуженості Рюриковичів, втраті солідарності між окремими їх гілками, «Русь усе ще мислиться як колективна спадщина» княжого роду²⁹. Дійсно, суспільно-родова традиція багато значила в державному укладі XII–XIII ст., коли родові відносини у правлячому роді, здавалось, уже відійшли в минуле.

Усупереч поширеній у науці думці щодо вирішальної ролі землевласників-бояр у розкручуванні маховика роздробленості³⁰ бачу одну з основних причин її настання саме в діяльності князів-Рюриковичів. Хоча у джерелах відсутні відомості щодо порядку передання землі та іншого майна в родинах бояр-землевласників, природніше буде думати, що вони успадковували свої землі суто за отчинним правом (від батька до сина), тоді як князі довгий час змушені були задовольнятися родовим правом «лествичного восхожденія», коли земля й інше добро переходили від старшого брата до наступного за віком, отже старшому в роді. Молодше ж покоління князів (сини й небожі) не брало участі у цьому процесі. Багато хто почувався обділеним і протестував проти древнього порядку, часто вдаючись до зброї для вирішення земельних та інших суперечок зі старшим поколінням.

Думаю, що роздробленість була породжена суперництвом князів і княжих кланів за земельні володіння. Саме боротьба за «отчини» між Рюриковичами

²⁶ Толочко А.П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. – К., 1992. – С.171.

²⁷ Милов Л.В. О специфике феодальной раздробленности на Руси (по поводу книги В.А.Кучкина «Формирование государственной территории Северо-Восточной Руси в X–XIV вв.») // История СССР. – 1986. – №2. – С.410–446.

²⁸ Її розгорнуту критику див. у книжці О.П.Толочка.

²⁹ Толочко О.П. Образ держави і культ володаря в Давній Русі // Mediaevalia Ukrainica: Ментальність та історія ідей. – Т.ІІІ. – К., 1994. – С.35.

³⁰ Див., напр.: Рыбаков Б.А. Первые века русской истории. – С.150.

рішуче змінила Русь. Вона значною мірою породила удільну роздробленість. На мій погляд, зовсім не бояри були «винними» в настанні роздробленості. Вони успадковували землю й майно згідно з «отчинним» правом, у них не було потреби зазіхати на прийняті у країні норми одержання земельних володінь. Інша справа, князі, котрі до часу задовольнялися порядком «лествичного восхождения», який відрізає молодше покоління від старшого, адже поки представники другого не перемруть, першому не діставалося нічого. Так з'являлися безземельні князі-ізгої. Але до кінця 1070-х рр. вони не брали участі у суперництві за отчини. Адже ізгой Ростислав Володимирович, онук Ярослава Мудрого, виступив на соціально-політичну сцену занадто для цього рано (1064–1066 рр.).

Кончина Святослава Ярославича, який посідав київський стіл із 1073 по грудень 1076 рр., перетворила його синів на безправних ізгоїв, оскільки Ізяслав і Всеволод Ярославичі не дали їм волостей. Ізгоями стали й сини В'ячеслава та Ігоря Ярославичів. Особливо гостро переживав своє соціальне падіння другий за часом народження Святославич – Олег. Він одним із перших серед ізгоїв свого покоління вхопився за меч, щоб одержати волость. При цьому він піднявся проти великого князя київського. І Святославичі, і єдиний син В'ячеслава Ярославича – Борис, котрий підтримав Олега, прагнули одержати у володіння саме ті волості, що належали їхнім батькам.

Відчайдушні й криваві змагання ізгоїв за отчини дали поштовх подіям, що ознаменували настання удільної роздробленості Русі. Убачаю одну з основних її причин у деструктивній, антидержавній діяльності ізгоїв-Рюриковичів, обділених старшим поколінням Ярославичів. Вони не бажали чекати, поки перемруть їхні дядьки і не обмежувалися вимогами волостей від київського та земельних князів, а вдавалися до сили, не зупиняючись перед наведенням половецьких ханів. Тому Всеволод Ярославич, котрий посів київський стіл після смерті старшого брата Ізяслава (1078 р.), протягом свого п'ятнадцятилітнього княжіння був змушений відбиватися від ізгоїв руками старшого сина Володимира Мономаха, час від часу завдаючи їм відчутних ударів.

Кончина Всеволода в 1093 р. призвела до вибуху активності ізгоїв, насамперед Олега Святославича, котрий наступного року відібрав Чернігів із землею у Володимира Всеволодича і прагнув до незалежності від Києва. На якийсь час Олега зуміли приборкати спільними діями Святополк Ізяславич (що йому 1093 р. поступився стільним градом Русі Володимир) і Мономах, котрий сів на небезпечний з огляду на постійну половецьку загрозу стіл у Переяславі Південному. Однак політична обстановка в державі залишалася неспокійною. Це змусило Святополка і Володимира піти на компроміс з ізгоями³¹.

У 1097 р. у невеликому місті Чернігівського князівства Любечі зібрався князівський з'їзд, куди змусили прибути активних ізгоїв Олега Святославича й Давида Ігоревича. На зібранні ухвалили важливе для подальшої долі держави рішення: «Ноне отселе имемся въ едино сердце и блюдем Рускые земли. [...] Каждо да держить отчину свою: Святополкъ Къевъ Изяславлю, Володимерь Всеволожю, Давыдъ и Олегъ и Ярославъ Святославлю, а им же

³¹ Повесть временных лет. – Санкт-Петербург, 1999. – С.91–98, 108–109.

(далі названим) роздають Всеволодь городи: Давыду [Горевичу] Володимерь, Ростиславичем: Перемышль Володареви, Теревовль Василкови»³². Прийняті в Любечі узаконення досі викликають дискусії серед істориків. Та й політичні наслідки зібрання князів оцінено в науковій літературі по-різному.

Дійсно, назріла необхідність розглянути конкретний зміст суспільно-політичного життя Русі XII–XIII ст., насамперед причини, етапи і хронологію перебігу роздробленості переважно на матеріалі джерел південноруського походження: Київського XII ст. і Галицько-Волинського XIII ст. літописів. Такі думки викликає наше звернення до історіографії проблеми удільної роздробленості на Русі. М.С.Грушевський відзначив велике значення принципів отчинності, уперше визнаних у Любечі. Водночас він скептично зауважував, що то був кінець «концентраційної» політики та її теорії, завдано відчутний удар тенденціям збирання земель, що виявилися було по смерті Ярослава Володимировича³³. Навпаки, Б.Д.Греков дуже позитивно оцінив наслідки Любеча: «На цьому з'їзді вже зовсім чітко було констатовано наявність нового політичного ладу. Було офіційно виголошено і визнано з'їздом: “Кожда да держить отчину свою”. З'їзд визнав цей факт основою подальших міжкнязівських відносин»³⁴. Однак усе ж такі рішення Любеча уявляються мені неоднозначними.

Більш, ніж за чверть століття до написання Б.Д.Грековим цих слів О.Є.Пресняков відкидав таку думку: «Не створив і Любецький з'їзд нових відносин, не встановив братнього договірною союзу князів. [...] Подальша боротьба між ними за волості ведеться без будь-якого впливу любецького хрестоцілування»³⁵. Але не можу погодитись із порівняно недавнім твердженням О.П.Толочка, ніби важливою особливістю з'їзду князів 1097 р. була констатація факту ліквідації порядку родового сюзеренітету і виникнення нового типу земельного держання – бенефіція³⁶. Адже родовий сюзеренітет, як і раніше, панував у сфері успадкування волостей, а бенефіції як не було до Любеча, так і не виникло після зібрання князів 1097 р. Принаймні, джерела для XI–XII ст. їх не знають.

Як це не дивно, але жоден з істориків, хто наполягав на новаторстві рішень Любецького з'їзду, а то й на визначенні ними подальшої долі Руської землі, неначе не помітив, що вони так і не були реалізовані, одразу ж перекреслені феодалною смутою, розв'язаною у країні вчорашнім ізгоєм, а тоді вже волинським князем Давидом Ігоревичем за сприяння одного з гарантів тих рішень – Святополка Ізяславича. Істориків вражає жорстокість і демонстративність вчинку Давида, адже він кинув виклик постановам Любеча і самому феодалному суспільству.

Як слушно зауважив В.Й.Ключевський, з'їзд не створив правила, не змінив назавжди родове старійшинство отчинним, а був розрахований лише

³² Там же. – С.110.

³³ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.2. – С.90.

³⁴ Греков Б.Д. Киевская Русь. – С.500.

³⁵ Пресняков А.Е. Княжое право в Древней Руси... – С.392.

³⁶ Толочко А.П. Князь в Древней Руси... – С.38.

на тодішніх князів та їхні стосунки³⁷. Чомусь усі адепти думки щодо заміни в Любечі родового порядку успадкування столів отчинним не побачили того, що в літописному викладі рішень з'їзду саме про нього не було мовлено ані слова!

На жаль, майже всі процеси і явища, що розвивались у країні після Любецького з'їзду до середини 1130-х рр., сховані під спудом літописного тексту. Це обмежує можливості дослідників історії роздробленості, адже протягом цих сорока років відбулися серйозні та принципові зміни й у структурі феодального суспільства, і у стосунках серед великого та розгалуженого роду Ярославичів. Тоді почали складатися земельні княжі клани, що їх літописці називають за іменами засновників³⁸.

Варто стисло зупинитися на відносинах між князями та княжими кланами, що значною мірою ґрунтувалися на давніх традиціях і звичаєвому праві, виражались у поняттях отчини й родового старійшинства. Завдяки цьому, як мені здається, щастить краще зрозуміти рушійні сили, причини, обставини, динаміку і соціально-політичні важелі міжкнязівських взаємин. Спираючись здебільшого на древні звичаї й узаконення, тлумачачи їх у вигідному для себе сенсі, князі та княжі клани змагалися за першість, волості, загальноруську владу і Київ, – навіть тоді, з 1160-х рр., володіння стольним градом Русі вже не могло гарантувати вирішальної переваги над суперниками, кращих волостей, і зовсім не забезпечувало повноти влади.

Також не варто перебільшувати згуртованість дій членів тих чи інших кланів, нехтувати соціальними і політичними зусиллями князів, що їх склали, позбавляти їх дії індивідуальності, зрівнювати активних членів кланів із тими, хто пасивно або просто добросовісно виконував кланову дисципліну. Та й сама ця дисципліна залишала бажати більшого майже в усіх княжих родах. Хіба що чернігівські Ольговичі завжди й у всіх випадках виступали згуртовано. Серед них довгі десятиліття, мало не до Батиевої навали, діяв родовий порядок заміщення столів («лествичное восхождение»). Та вони все ж таки були винятком серед Ярославичів. В інших же кланах із 1140-х рр. починають дотримуватися «отчинного» порядку. Ще раз відзначу, що клани та їх голови далеко не завжди і не в усьому керувалися принципами «отчини» або родового старійшинства. Особистий матеріальний і суспільний інтерес, швидкоплинна вигода більшістю учасників дипломатичної та воєнної гри навколо Києва ставилися вище від усього.

У приховані від історика джерелами перші сорок років XII ст. відбувалися важливі соціальні й структурні зміни в давньоруському суспільстві. Ще в 90-х рр. XI – на початку XII ст. зміцнились у своїх князівствах галицькі Ростиславичі – Володар і Василько (Рюрик помер 1092 р.). Вони в 1097–1098 рр. зі зброєю в руках відстояли свої волості від Святополка і Мономаха. Протягом того сорокаріччя Ольговичі з Давидовичами поступово й неухильно заволоділи величезною Чернігово-Сіверською землею, але оповідь про цю їх діяльність наприкінці XI – у першому тридцятилітті XII ст. відсутня в

³⁷ *Ключевский В.О.* Сочинения в девяти томах. – Т.1. – С.192.

³⁸ *Котляр М.Ф.* Князі-ізгої та удільна роздробленість на Русі // Український історичний журнал. – 2011. – №3.

«Повісті временних літ» та інших літописних ізводах. Економічні й соціальні ресурси цієї землі дозволили тим кланам єдиним фронтом виступати на руській політичній сцені вже у київське князювання Мономаха (1113–1125 рр.) і навіть заволодіти 1139 р. київським столом. А от найбільш сильний рід нащадків Володимира Всеволодича – Мономашичі – після кончини Мстислава Володимировича (1132 р.) почав розпаровуватися, у ньому постійно спалахували суперечності й незгоди³⁹. Молодші Мономашичі-Мстиславичі (сини старшого сина Володимира Всеволодича – Мстислава) створили земельні клани, що оформилися на середину 1140-х рр. (Мстиславичі й Ростиславичі). Розбрат серед Мономашичів дав можливість Ольговичам і Давидовичам потіснити їх. У фундаменті складання княжих кланів лежала та сама сепаратистська діяльність князів-ізгоїв, котрі не лише намагалися відняти в дядьків волості, а й згуртовували навколо себе родичів, виявляючи солідарність у справі нагромадження земельних володінь. Вони вже перестали бути ізгоями, але залишилися сепаратистами. Клани утверджувались у землях і волостях, прагнучи до якомога більшої незалежності від київського владного центру. Це й призвело до настання роздробленості.

Спливав час, поступово право отчинності входило в життя, його приймала частина панівної верхівки, підтримувана боярством. Та й сам Володимир Всеволодич, посівши київський стіл 1113 р., схилився до «отчинного» порядку, намірившись закріпити Київ за своїми дітьми, внуками. Однак уперше публічно проголосив принцип законного успадкування київського стола від батька до сина (по вертикалі, а не по горизонталі, як було раніше) онук Мономаха – Ізяслав Мстиславич, котрий 1146 р. заволодів головним руським престолом в обхід своїх дядьків-Мономашичів – В'ячеслава та Юрія, і рішуче відкидав права на нього іншої гілки Ярославичів – Ольговичів. Розпочалася перша на Русі громадянська війна за Київ, волості й старійшинство (1146–1151 рр.). Вона й ознаменувала собою настання удільної роздробленості.

³⁹ Див. «Летопись по Ипатьевскому списку» (Санкт-Петербург, 1871 р.) за названі роки.

Lightening up in the article are the conditions, causes, motive forces and the course of the feudal fragmentation at Kyiv Rus' in XII–XIIIth, which ruined the integrity of the centralized state of Volodymyr Sviatoslavych and Yaroslav the Wise. The social-economical development of Old Rus' State principalities and lands was the objective factor of fragmentation increase in the mid XIIth. There was also the subjective factor: the destructive activity of the princes-izgoi. For the private interests they're undermined the unity of State and made it easy to be conquered by the Mongols in 1237–1241s.

Keywords: *Old Rus', princes, izgoi, heritage, cumans, land.*

П.М.САС*

УКЛАДЕННЯ ХОТИНСЬКОГО МИРНОГО ДОГОВОРУ 1621 р.

На основі джерел, зокрема посольських інструкцій, простежено політичні позиції учасників турецько-польських переговорів з укладення Хотинського мирного договору 1621 р., які поставали на різних етапах переговорного процесу. Окреслено зміст договірних статей, що фігурували в польському й турецькому текстах документа.

Ключові слова: Хотинський мирний договір, Хотинська війна, турецько-польські переговори, посольські інструкції, договірні статті, польсько-литовська армія, запорозькі козаки, турецьке військо.

Відомо, що Хотинська війна 1621 р. між Османською імперією та Річчю Посполитою була одним із найбільших воєнних конфліктів в Європі XVII ст. Її головним результатом стало те, що польсько-литовські та запорозькі сили зупинили на кордоні своєї держави величезну османську армію під командуванням турецького султана Османа II, яка на початку літа 1621 р. виступила в похід проти Речі Посполитої. Під Хотином, де відбувалися головні сухопутні бої (на Чорному морі силами між собою мірялися османський та запорозький флоти), 9 жовтня 1621 р. було укладено турецько-польський мирний договір.

Яке політичне спрямування і які етапи мав переговорний процес між турецькою та польською сторонами, що завершився мирним договором? До чого зводилися статті цього документа та чи ідентичними за змістом були його турецький і польський мовні варіанти? Що передбачав Хотинський мир у політичному плані? Пошуку відповіді на ці питання присвячено нашу статтю.

Докладно не вдаючись в історію вивчення турецько-польського Хотинського миру зазначимо, що автори багатьох праць наукового, науково-популярного та навчального жанру принаймні побіжно згадували його в межах висвітлення теми війни 1621 р. Він дістав висвітлення також у спеціальних монографіях¹. Водночас мізерною є кількість праць, присвячених дослідженню Хотинського миру 1621 р. Щодо цього в українській історіографії потрібно вирізнити студію Т.Григор'євої, в якій укладений 9 жовтня 1621 р. під Хотином договір розглядається як «тимчасова угода про перемир'я». Надаючи великого значення «остаточним результатам» миротворчого процесу, тобто ратифікації документа,

---

* Сас Петро Михайлович – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України середніх віків та раннього нового часу

¹ Див., напр.: Алекберли М.А. Хотинская война (1621 г.). – Черновцы, 1957; *Его же*. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI – первой половине XVII вв. – Саратов, 1961; Василенко Г.А. Хотинська війна (З історії боротьби українського народу проти турецько-татарської агресії кінця XVI і початку XVII ст.). – К., 1960; Сас П.М. Хотинська війна 1621 р. – Біла Церква, 2012; *Tretiak J.* Historia wojny chocimskiej (1621). – Kraków, 1921; *Podhorodecki L.* Chocim, 1621. – Warszawa, 1988; *Podhorodecki L., Raszba N.* Wojna chocimska 1621 roku. – Kraków, 1979.

авторка зосередила увагу насамперед на висвітленні дипломатичних контактів представників обох сторін у 1622–1624 рр. Дослідниця підтримує думку польського історика Д. Колодзейчика, який виходить із того, що оскільки свого часу до османського тексту Хотинського договору було внесено умову, за якою польський великий посол мав якнайшвидше прибути до Стамбула з подарунками (пішкаш), в обмін на які султан повинен був видати йому офіційного листа з обіцянкою дотримуватися миру (агднаме), то в такому контексті це було рівнозначно накладенню на польську сторону підданської данини (гарач)². Зауважимо, що предметно вивчити всі аспекти проблематики підписання та змісту турецько-польського договору 1621 р. немає можливості через брак відповідних джерел.

Налагодження контактів між командуванням турецької та польсько-литовської армій щодо перспектив мирних переговорів

Укладенню Хотинського миру передували доволі тривалі контакти дипломатичного характеру між польською й турецькою сторонами. Вони розпочалися ще до початку боїв під Хотиним. Після того, як наприкінці червня 1621 р. частина польського війська на чолі з коронним підчашим Станіславом Любомирським, заступником головнокомандувача польсько-литовської армії з повноваженнями польного коронного гетьмана, стала табором у північній частині Подільських Товтр, під Оринином, 18 липня до нього прибув посланець волоського господаря – Константин Вевеллі³, котрий доставив польському командуванню дипломатичну кореспонденцію – листи від свого пана, а також від деяких османських сановників. Зміст усіх цих документів зводився до того, що поляки мають шанс залагодити конфлікт, не доводячи до воєнного зіткнення. Для цього польській стороні потрібно відправити до турецького султана Османа II свого посла. 21 липня під Оринин підійшли підрозділи великого литовського гетьмана й віленського воеводи Яна-Кароля Ходкевича – вальний сейм затвердив його головнокомандувачем польсько-литовської армії на війну з турками. Довідавшись про пропозиції, що їх привіз К. Вевеллі, Я.-К. Ходкевич вирішив ними скористатися, аби зав'язати переговори, а також, вочевидь, із розвідувальною метою. 4 серпня він послав у розташування головних турецьких сил полковника Теофіла Шемберга зі

² Григор'єва Т. Укладення миру після Хотинської війни (1620–1621 рр.): спроба переоцінки досягнутих домовленостей // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2010. – Вип. 9/10. – С. 42–59.

³ У деяких джерелах, приміром «Кам'янецькій хроніці», в якій описано візит К. Вевеллі до польського табору під Оринином, ця особа фігурує як посол молдавського господаря Александра Еліаша (див.: Кам'янецька хроніка / Підгот. до друку Я. Тучапський // Жовтень. – 1985. – № 4. – С. 98). У відповідному сюжеті щоденника Хотинської війни 1621 р. Я. Собеського К. Вевеллі також зображено представником А. Еліаша. Однак у подальшому автор цього щоденника розглядав К. Вевеллі як посланця волоського (мультянського) господаря Раду Міхні (див.: *Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621 / Zebr. Z. Pauli. – Kraków, 1853. – S. 109, 143, 153, 163, 172*). Про К. Вевеллі – посланця Р. Міхні – ідеться також в інших джерелах, наприклад, у щоденнику Хотинської війни 1621 р. Прокопа Збігнєвського (див.: *Zbigniewski P. Dziennik wyprawy chocimskiej r. 1621 // Ibid. – S. 52*).

своїми листами, адресованими великому візирі та деяким іншим османським сановникам. Разом із Т.Шембергом із польсько-литовського табору відбув також К.Вевеллі⁴.

Т.Шембергові вдалося отримати аудієнцію у великого візира⁵, однак, звісно, це не могло зупинити Османа II, адже не для того султан збирав величезну армію, щоби прислухатися до слабких натяків щодо примирення, які подавала польська сторона. Те, що захисникам Хотина не варто було сподіватися на мир, підтвердила дипломатична кореспонденція, яку Т.Шемберг і К.Вевеллі доставили 1 вересня, тобто напередодні підходу Османа II під мури цієї фортеці. Ставало зрозуміло, що султанові немає сенсу розглядати питання про замирення, оскільки він ще не встиг належним чином покарати запорозьких козаків та накласти данину на Річ Посполиту⁶.

2 вересня під Хотиним розгорілася грандіозна битва. В її ході сили запорожців та польсько-литовської армії швидко розвіяли мрії молодого султана про блискавичну перемогу над ворогом. Це змусило Османа II та його близьке оточення кружним шляхом, через своїх васалів, продовжити зондування настроїв протилежної сторони щодо мирних переговорів. Утім, у турків для цього знайшовся зручний привід, адже 6 вересня Я.-К.Ходкевич відправив до великого візира зі своїм листом К.Вевеллі, даючи зрозуміти, що Річ Посполита воліє мати традиційний («старожитний») мир з Османською імперією⁷.

12 вересня К.Вевеллі повернувся до польсько-литовського табору. Він вручив Я.-К.Ходкевичу листа від Раду Міхні, в якому волоський господар пропонував польсько-литовському головнокомандувачеві послати до великого візира повноважного й належно проінструктованого представника, аби обговорити умови майбутнього миру. Міхні заявив про свою готовність бути посередником у справі майбутніх мирних переговорів і запевнив, що турки гарантуватимуть безпеку членів посольства. Примітно, що у цьому листі фактично викладено турецьку версію того, хто саме з учасників Хотинської війни першим почав шукати примирення. Із документа випливає, що хтось із польсько-литовського табору, напевно з відома вищого військового командування, листовно звернувся до великого візира Гусейна-паші. Причому цей невстановлений автор зробив якийсь натяк щодо можливості турецько-польського замирення. Оскільки про мир у листі було написано вельми нечітко та незрозуміло, Гусейн-паша так і не спромігся дати на нього відповідь. Тим часом Раду Міхні, котрий чомусь бажав дізнатися про справжній зміст цього запрошення поляків до миру («лист когось із в[аших] м[илостей]»), автор якого «туманно написав щодо миру»), звернувся до польського командування зі своїм листом, порушивши в ньому тему турецько-польських мирних переговорів⁸.

⁴ *Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. – S.112; Podhorodecki L. Chocim, 1621. – S.81–82.*

⁵ *Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. – S.122.*

⁶ *Ibid. – S.125.*

⁷ *Ibid. – S.134.*

⁸ М.Лесньовський до невідомого, 19.IX.1621 // Biblioteka Raczyńskich (Poznań; далі – Biblioteka Racz.). – Rkps.№139. – S.261; *Jan Hrabi z Ostroroga. Dziennik wojny tureckiej w Wołoszech // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. – S.24; Lubomirski S. Diariusz wojny polskiej z turkami*

Із листа Раду Міхні впадає в око, що він утаємничив автора послання, надісланого з польсько-литовського табору великому візирові. Хоча згадка про цей документ без зазначення його авторства явно не могла збудити довіру представників командування ворожої армії, волоський господар, начебто заради загального добра (у справі миру), назвав зміст анонімного документа головною причиною, яка змусила надіслати листа польсько-литовському головнокомандувачеві. Не надто переконливою є також версія Міхні щодо невміння анонімного автора чітко викласти свою думку про мир, а Гусейнапаші – її зрозуміти. Відтак напрошується висновок, що турецьке командування вирішило скористатися послугами волоського господаря як посередника у справі налагодженні контактів із командуванням супротивника щодо мирних переговорів. Причому дипломатичну ініціативу Раду Міхні зображено як відповідь на клопотання про мир, з яким польська сторона першою звернулася до турків.

Хоча доставлена К.Вевеллі в табір хотинських обложених кореспонденція містила завуальовані натяки на те, що польсько-литовське командування першим почало шукати шляхи для примирення з ворогом, тут жваво та з неприхованим зацікавленням відреагували на прибуття посланця Раду Міхні. Адже силам Я.-К.Ходкевича та Ст.Любомирського було доволі незатишно під Хотином, допікали труднощі й тягарі облоги. Відтак К.Вевеллі не довелося довго чекати, коли польсько-литовське командування остаточно визріє для сприйняття ідеї мирних переговорів (як уже зазначалося, вона й раніше, напевно, не була чужою для Я.-К.Ходкевича, котрий ще 4 серпня відряджав до турків свого посланця Т.Шемберга). 14 вересня литовський гетьман фактично погодився на початок попередніх переговорів. У відповідь на пропозицію Міхні він таки послав до великого візира свого офіційного представника – шляхтича Якуба Зелінського. Його дипломатичний статус було окреслено так, що він «ніби гонець» від імені Я.-К.Ходкевича. Цьому гетьманському посланцеві (або гінцеві) було доручено зустрітися з великим візиром та встановити справжні наміри супротивника щодо миру. Примітно, що Я.-К.Ходкевич не бажав бути в ролі полководця, якому ворог приписує не надто почесну роль прохача миру. Тож він подбав про те, аби віддати туркам першість у справі ініціювання мирних переговорів. Відповідну інформацію знаходимо в посольській інструкції Я.Зелінському. Зокрема, у цьому документі зазначено:

«Пан Зелінський, доїхавши туди, засвідчить повагу (służby zalesci) візирові від [імені] пана великого гетьмана й, запитавши про його здоров'я, виправдає гетьмана й[ого] м[илість], що не відповів йому на листа, оскільки не мав перекладача. Подякує й[ого] візирській м[илості], котрий, як розсудливий і вірний слуга свого володаря, хоче зберегти старожитну дружбу між Оттоманським домом і королем, нашим володарем. Про що і пан Шемберк, повернувшись від нього, розповів панові гетьману»⁹.

pod Chocimem r. 1621 // Ibid. – S.85–86; *Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Ibid.* – S.143.

⁹ *Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Biblioteka Czartoryskich (Kraków; далі – Biblioteka Czart.). – Rkps.№111. – S.488 zw.*

Отже, із наведеного фрагмента інструкції Я.Зелінському впливає, що Я.-К.Ходкевич отримав якогось листа від Гусейна-паші. Однак залишив його без відповіді – начебто через те, що в польсько-литовського головнокомандувача не було перекладача. Водночас литовський гетьман волів зобразити османського сановника великим прихильником «давньої дружби» між турецькими султанами та польськими королями. Він визнав за потрібне зафіксувати в інструкції Я.Зелінському, що дістав інформацію про таку миролюбну налаштованість Гусейна-паші також і від Т.Шемберга, який повернувся від турків.

Я.-К.Ходкевич прагнув розставити потрібні йому політичні акценти щодо місії Я.Зелінського не лише для турків, а й для польської владної верхівки. Адже король Сигізмунд III чекав від своїх полководців перемог, а не сумнівних досягнень на дипломатичній ниві. Тож представники польсько-литовського командування подбали про вагомі, на їхню думку, аргументи на користь втягнення в переговорний процес із ворогом. Аби уникнути можливих закидів у слабкодушості вони наполягали на логічності та обґрунтованості свого дрейфу в бік мирних переговорів. Мовляв, із відповідною пропозицією першим звернувся супротивник, підтвердженням чого стало «часте» надсилання волоським господарем листів. Командування військ Речі Посполитої давало зрозуміти, що брак войовничості, яку заступило миролюбство, зумовлювався також скрутним становищем обложених, загрозливим таненням їхніх сил. Відтак Я.-К.Ходкевич наполягав, що не варто «гордувати» пропозиціями про мирні переговори¹⁰.

Отже, командування польсько-литовської армії стояло на тому, щоб приступити до переговорного процесу (відрядивши свого посланця до великого візира для з'ясування думки турецької сторони про війну та мир), оскільки, окрім іншого, волоський господар надсилав листи з мирними пропозиціями. Звідси впливало, що попередні переговори розпочато на почесних умовах. Утім, версія литовського гетьмана та коронного підчашого про турків – прохачів миру не надто переконала Сигізмунда III, в оточенні котрого (а в той час на чолі посполитого рушення, шляхетського ополчення, король саме йшов на допомогу хотинським обложенцям) не повірили, що Осман II терміново хоче замиритися, адже на практиці він демонстрував бажання будь-що вирвати перемогу під Хотином, де турецьке військо продовжувало запекло штурмували позиції польсько-литовських і запорозьких сил¹¹.

Як можна було переконатися, питання про те, хто перший почав клопотатися про ініціювання мирних переговорів, хвилювало обох учасників конфлікту. Хоча наявних на сьогодні джерел недостатньо, аби встановити, як усе було насправді, однак доволі очевидно, що й турецьке, і польсько-литовське командування проявляли інтерес до перемовин. Причому як турки, так і поляки воліли зобразити прохачем миру саме супротивника. Утім, цю тему надто не акцентували, торкаючись її в межах загальної політичної

¹⁰ *Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621. – Rkps.№111. – S.488 zw.*

¹¹ П.Гембіцький до Л.Гембіцького, 4.X.1621 // *Archiwum Główne Akt Dawnych (Warszawa; далі – AGAD). – Extranea. – 61/97.*

риторики. Тим часом уже на етапі попередньої підготовки до переговорів польська сторона прагнула чітко сформулювати своє принципове бачення того, на яких засадах має бути укладено мир між Османською імперією та Річчю Посполитою.

Доволі важливим джерелом слугує інструкція, з якою Я.Зелінський 14 вересня відбув до турків, аби зустрітися з великим візиром. Нижче наводимо текст цього документа, котрий складався з п'яти пунктів:

«1) Пан Зелінський, доїхавши туди, засвідчить повагу (służby zalesi) візирові від [імені] пана великого гетьмана і, запитавши про його здоров'я, виправдає гетьмана й[ого] м[илість], що не відповів йому на листа, оскільки не мав перекладача. Подякує й[ого] візирській м[илості], котрий, як розсудливий і вірний слуга свого володаря, хоче зберегти старожитну дружбу між Оттоманським домом і королем, нашим володарем. Про що і пан Шемберк, повернувшись від нього, розповів панові гетьману.

2) Якщо захоче візир, щоб згідно зі звичаєм усіх під сонцем народів, за запевненням мультянського господаря, там був допущений.

3) Скаже [Я.Зелінський], що ми досі не дали жодного приводу для розірвання миру, навпаки, побожно тримаємося старожитної дружби, задля якої, і задля дотримання слова та віри Оттоманському домові, землі Мультянську і Волоську нашими грудьми й нашою кров'ю боронимо проти християнських володарів, сусідів, повинних короля, нашого володаря. Через це, коли все християнство хотіло разом із нами створити проти них лігу, ми йому у цьому забороняли допомагати, хоча й мали добрий час, бо був [султан] зайнятий війною з перським імператором – усе це через [нашу] шанобливість до старої дружби. І нині, як щойно теперішній імператор султан Осман ступив на трон, король й[ого] м[илість], згідно з давніми звичаями, відправив великого посла пана Петра Ожгу для зміцнення давніх договорів; повернувся, послав до короля й[ого] м[илості] з миром, з обох сторін відновлено мир і присяжено.

4) Також хочемо дотримуватися з великою славою для обох держав стародавніх договорів, не розірваних і збережених упродовж багатьох років. Беремося і Дніпро від козаків звільнити. Сказати має [Я.Зелінський] те, що й турецький імператор [повинен] зушити татарські напади. А волоські господарі нехай би давали імператорові гарач як і перед цим, однак щоб їх подавали як імператори, так і наші королі.

5) Скаже ж [Я.Зелінський] візирові, що й[ого] м[илість] пан гетьман дивується, що [могло] імператора спонукати до цієї війни, адже посланця короля й[ого] м[илості] пана Отвіновського, який приїхав до імператора як до приятеля, домовлятися щодо деяких статей присяжених договорів, не прийнято як посла, а його зневажено та осоромлено, та одразу оголошено нам війну. Якщо візир переказав би вину за це на козаків, [то Я.Зелінському належить наголосити], що вже через великого посла було досягнуто домовленості щодо їх приборкання. Й[ого] к[оролівська] м[илість] готовий був щодо цього виконати все, однак у цій справі бродив та перешкоджав Іскендер-паша, упродовж чотирьох років нацьковуючи на нас татар. Постійно боронячись від них, не

мали часу вчинити ту ординацію щодо козаків. Дивується й[ого] м[илість] пан гетьман і тому, що імператор (ніби те натворили козаки) жодного разу не поскаржившись на це через свого посла (як бував звичай), так швидко необдумано розпочав війну проти нашої держави. Отже, пан Зелінський, ретельно [це] виклавши, заявить, що ми хочемо стати при давніх договорах (те, що вони були добрі, доводить уже сама практика – не розірвання дружби впродовж багатьох літ між Оттоманським домом і між королями, нашими володарями), [він] зрозуміє також від них, які б вони хотіли від нас умови над стародавні договори. Отак узявши інструкцію від слова до слова, пан Зелінський разом із Вевеллі по обіді поїхав до турецького табору»¹².

Із тексту цієї посольської інструкції, якою мав керуватися на переговорах із великим візиром Я.Зелінський, зрозуміла її основна концептуальна спрямованість. Ідеться про те, що польська сторона принципово наполягала на своїй невинуватості в розв'язанні війни, на традиційному здійсненні політики добросусідства щодо Османської імперії, а також на бажанні залагодити нинішній військовий конфлікт на засадах уже укладених раніше турецько-польських договорів.

Обґрунтовуючи тезу про те, що немає жодних причин трактувати Річ Посполиту як призвідницю війни, автори інструкції Я.Зелінському вочевидь мали на меті заретушувати негатив у турецько-польських відносинах, спричинений вторгненням 1620 р. коронного війська на чолі з Ст.Жолкевським у васально підпорядковане турецькому султанові Молдавське князівство, що призвело до Цецорської битви та стало детонатором Хотинської війни 1621 р. Тож аби довести миролюбність польської сторони та її начебто бажання догоджати туркам особливою політикою щодо наддунайських князівств, у документі, який розглядаємо, із риторичним пафосом стверджувалося про вірність Варшави «старожитній дружбі», а також про те, що винятково заради інтересів Османської імперії поляки жертовно обороняли ці князівства від зазіхань на них європейських володарів, причому не лише відвели від султана велику загрозу, не давши реально зміцнитися антитурецькій коаліції (йдеться про так звану Лігу християнської міліції), а й переборолі у собі спокусу разом із рештою християнських держав завдати удару у спину Османській імперії саме в той час, як вона воювала з Персією.

Щодо твердження про великі заслуги перед Туреччиною у справі захисту її від агресії з боку учасників Ліги християнської міліції, то насправді у цьому випадку польський король дбав винятково про свої інтереси. Хоча він особисто вступив до цієї організації, однак не збирався воювати з турками, адже це зашкодило б швидкій реалізації його династичних претензій на шведський трон. Він проігнорував пропозицію перського шаха Аббаса I про союз із Річчю Посполитою, спрямований проти Османської імперії, також не з великої любові до османців, а через те, що не бажав міжнародних ускладнень для свого сина Владислава, який планував зійти на московський престол¹³.

¹² *Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Biblioteka Czart. – Rkps.№111. – S.488 zw. – 490.*

¹³ *Сас П.М. Витоки українського націотворення. – К., 2010. – С.231–233.*

Укладачі посольської інструкції Я.Зелінського, які, отже, не бажали, щоб польська сторона здобула «лаври» розпалювача війни, торкнулися ще однієї дразливої теми в турецько-польських відносинах – постійних нападів українських козаків на Османську імперію. У пункті 5 документа зазначалося, що офіційна Варшава розробила заходи з приборкання «козацького свавільства». Причому провину за те, що їх так і не вдалося втілити у життя, було покладено на самих турків, які, власне, потерпали від нападів запорожців. Інструкція націлювала Я.Зелінського пояснити великому візирові, що через потурання Стамбула силістрійському бейлербееві Іскендеру-паші, котрий використовував татар як інструмент збройних провокацій проти Речі Посполитої, королівський уряд змушений був зосереджуватися на боротьбі з ними. Відтак у нього забракло часу для надійного вгамування козацтва.

В інструкції виразно простежується думка про Османську імперію як агресора, що відплатив чорною невдячністю полякам за їх щире прагнення дружби з турками. Серед конкретних фактів, які мали б підкріпити таку нелогічну поведінку турецької влади, названо ігнорування та зневаження Стамбулом нового польського посла Самуїла Ієроніма Отвіновського (хоча його попередник, повноважний («великий») посол Пьотр Ожґа плідно попрацював у турецькій столиці щодо «зміцнення давніх договорів», а також запевнив турків у серйозності намірів Варшави рішуче вирішити «козацьке питання»). Я.-К.Ходкевич спільно з іншими «інструкторами» Я.Зелінського дорікнули султанові за його неадекватну політичну поведінку. Адже цей східний правитель, замість того, щоб терпляче скаржитися польській владі на козаків, які йому допекли, пішов війною на Річ Посполиту!

Інструкція Я.Зелінському містила не лише загальну політичну риторику, спрямовану на пошук винуватців у розв'язанні Хотинської війни. У ній конкретизувалася позиція польської сторони на мирних переговорах. Тож основоположним принципом, на якому мав ґрунтуватися цей акт, в інструкції називалося шанування традиції турецько-польських відносин, базованої на дотриманні раніше укладених угод (вочевидь ішлося насамперед про договір, підписаний 1619 р. у Стамбулі П.Ожґою). Водночас польська сторона допускала розгляд також тих турецьких вимог щодо статей майбутнього документа, які виходитимуть за межі усталеної політико-правової традиції у відносинах між Польщею й Туреччиною.

Із пункту 2 інструкції випливає, що поляки розраховували, як видається, на аудієнцію Я.Зелінського у султана. Оскільки якісь обіцянки щодо цього напередодні дав Раду Міхні, то польсько-литовське командування очікувало від великого візира сприяння у цій справі («Якщо захоче візир, щоб згідно зі звичаєм усіх під сонцем народів, за запевненням мультянського господаря, там був допущений»).

Поляки давали зрозуміти, що готові усунути давній подразник у польсько-турецьких відносинах – напади запорозьких козаків на володіння Османської імперії та її васалів. Причому вони мали намір удатися до вельми радикальних заходів, аби покінчити з «козацьким свавіллям», яке дискредитувало Варшаву в очах турецької влади. Відповідне зобов'язання в інструкції стисло

сформульоване так: «Беремося і Дніпро від козаків звільнити». Тобто, із формального погляду, ішлося якщо не про очищення берегів Дніпра від козацького населення, то принаймні про заборону запорожцям мати на цій річці свій флот. Хоч би там як, а двозначно сформульована обіцянка польської сторони радикально вирішити «козацьке питання» потребувала від Я.Зелінського додаткових усних пояснень великому візирі. Окрім того, її ініціювання Я.-К.Ходкевичем саме під час боїв під Хотиним було справою доволі ризикованою, адже турецькому командуванню, яке ще напередодні битви пропонувало запорожцям відступитися від поляків та литовців взамін на обіцянку султана дозволити їм створити власну державу зі столицею в Києві або Кам'янці-Подільському¹⁴, ніщо не заважало повідомити козакам Петра Конашевича-Сагайдачного про підступні плани щодо них їхніх же союзників. Те, що майстер політичних інтриг Гусейн-паша не скористався такою нагодою, вочевидь, було зумовлене тим, що зміст переговорної обіцянки польської сторони («Беремося і Дніпро від козаків звільнити»), напевно, не зводився до цілковитого погрому козацтва в Подніпров'ї, а означав насамперед давно відомі запорожцям заборони щодо морських виправ (зокрема, у турецько-польській угоді 1617 р., укладеній під Бушею (Яругою), був пункт, згідно з яким козакам заборонялося виходити в морські походи з гирла Дніпра).

Автори посольської інструкції Я.Зелінському очікували, що з огляду на висловлені ними антикозацькі пропозиції турецька сторона вживе дзеркальних заходів щодо татар, заборонивши їм нападати на Річ Посполиту. Поляки погоджувалися, щоб правителі наддунайських князівств зберігали васальну залежність від турецького султана та сплачували йому гарач. Водночас вони наполягали на уточненні політико-правового статусу цих правителів, адже хотіли, щоб так зване право подавання, тобто затвердження на господарському престолі, належало як турецькому султанові, так і польському королеві.

Сформульовані переговорні позиції стали результатом не лише творчості Я.-К.Ходкевича, Ст.Любомирського і сеймових комісарів, які перебували під Хотиним. Зважаючи на те, що представлений у посольській інструкції Я.Зелінському підхід до переговорів мав фундаментальне значення для польсько-турецьких відносин, принаймні найважливіші політичні ідеї цього документа вочевидь відображали погляди варшавського королівського двору. Підтвердженням чого може бути, приміром, антикозацька спрямованість укладених раніше Вільшанської 1617 р. та Роставицької 1619 р. угод, в яких обмеження прав запорозьких козаків пояснювалося, серед іншого, потребою припинити їхні морські походи проти Османської імперії, оскільки це шкодило польсько-турецьким відносинам.

¹⁴ *Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. – S.121.*

Перша посольська інструкція польським послам та їх переговори в таборі Османа II

Той факт, що 14 вересня Я.Зелінський відбув до табору Османа II, тобто активізувалися контакти між польсько-литовським і турецьким командуванням щодо мирних переговорів, не означав негайного їх початку. Адже султан не втрачав надій вирвати перемогу в Хотинській битві, покладаючись на своє полководницьке щастя та силу зброї, а не на аргументи дипломатії. Що ж до провідників польсько-литовської армії, які, на відміну від очільників запорозького війська, мали право вести переговори з супротивником, то вони явно були до них готові. Однак конкретна пропозиція обложенцям щодо цього не надходила. Тож залишалося триматися далі, сподіваючись на прихід під Хотин підкріплення – посполитого рушення, а також донських козаків. Тим часом 22 вересня до польсько-литовського табору повернулися Я.Зелінський і К.Вевеллі (окрім іншого, вони повідомили, що великий візир Гусейн-паша втратив владу, його на цій посаді змінив Ділавер-паша). Через кілька днів, 26 вересня, К.Вевеллі відправили до турків із листами нового головнокомандувача сил Речі Посполитої – Ст.Любомирського (Я.-К.Ходкевич помер 24 вересня), адресованими візирів та іншим османським сановникам. Основний зміст цієї кореспонденції зводився до того, що польська сторона не проти мирних переговорів за умови, якщо отримає гарантії безпеки для свого посла, або принаймні турки дадуть заручників¹⁵.

28 вересня відбувся генеральний штурм позицій польсько-литовського війська та запорожців, який укотре довів неспроможність турків здолати хотинських оборонців. Невідомо, що думав султан після цієї невдачі. Вочевидь, він не перебував у стані радісного збудження. Примітно, що й у Ст.Любомирського, комісарів та сенаторів також, попри успішно відбитий штурм, не було жодного натяку на ейфорію. Налякані активністю турецького війська, вони дійшли думки, що настав час посилати своїх послів до ворожого табору, не чекаючи запрошення (утім, у певному сенсі польська сторона таке запрошення отримала, адже 27 вересня хотинським оборонцям доставили документ, згідно з яким турки гарантували послам безпеку на переговорах, однак відмовлялися дати заручників)¹⁶. Відповідне рішення ухвалили на таємній нараді в королевича Владислава, яку зібрали одразу після відбиття турецького штурму, уже ввечері 28 вересня.

Присутній на цьому зібранні комісар Якуб Собеський пізніше виправдовувався у своєму щоденнику, що його учасники вимушено пішли на такий крок, оскільки в обложенців майже не залишилося боеприпасів, мовляв, лише одна бочка пороху¹⁷ (насправді ситуація не була настільки безнадійною). Конкретним результатом наради стало рішення про призначення послами до турків двох осіб – сенатора й сеймового комісара. Відтак послами

¹⁵ Ibid. – S.149, 153.

¹⁶ Ibid. – S.153; *Jan Hrabı z Ostroroga. Dziennik wojny tureckiej w Wołoszech.* – S.29.

¹⁷ *Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621.* – S.156–157.

стали белзький каштелян Станіслав Журавинський і люблінський воеводич Я.Собеський. Учасники таємного зібрання в королевича Владислава розробили для них посольську інструкцію. Причому цей документ віддали королівському секретареві Анджеєві Шолдрському, аби він забезпечив його підписання тими сенаторами й комісарами, яких не було на нараді. Примітно, що після того, як Я.Собеський повернувся з турецького табору, посольську інструкцію піддали якійсь правці¹⁸.

Отже, побоюючись повторення масштабного штурму, який армія Османа II провела на позиції польсько-литовсько-запорозьких сил 28 вересня, підупале духом командування не стало дбати про переговірні стратегії, згідно з якими прохачем миру потрібно зобразити супротивника. Тож уже наступного дня послі з'явилися перед турками та прямолінійно заявили, що прибули до їхнього табору з пропозицією розпочати мирні переговори. Згідно з деякими джерельними повідомленнями, саме так нехитро пояснив прибуття поляків Ст.Журавинський: «Ми приїхали до вас із миром, якщо його щиро прагнете». На цю тираду начебто схвально відреагували «значніші» турки, що з'юрмилися навколо парламентарів («І ми, і наші діти прагнемо з вами миру»)¹⁹.

Як уже зазначалося, польським послам Ст.Журавинському та Я.Собеському належало провадити свою місію згідно з інструкцією, складеною та затвердженою 28 вересня на таємній нараді в королевича Владислава. Вони керувалися цим документом по прибутті до турецького табору, аж поки до розташування польських сил не повернувся один із послів, Я.Собеський (після цього посольську інструкцію скоригували). У джерелах зберігся текст початкового, не редактованого варіанту, що містив шість пунктів:

- «1) Стояти при пактах, які вчинив п. коронний референдар.
- 2) Не давати згоди на жодний гарач або трибут.
- 3) Хіба що [дати] сороки соболів, як було раніше, [однак] щоб про це не було жодної згадки у договорі.
- 4) Оскільки Дністер звільнено (очищено) від козаків, нехай турецький імператор візьме на себе [зобов'язання], щоб у нас не бували татари, *sin minus* (у протилежному разі) щоб нашим козакам також було дозволено нападати на Крим, за винятком міст турецького імператора, перелік яких щоб [він] подав письмово.
- 5) Аби не переправляли під Очаковом татар, які йдуть до нас.
- 6) Щоб посол к[ороля] й[ого] м[илості] завжди був присутній у Порті за прикладом інших християнських володарів»²⁰.

Упадає в око, що цей документ за обсягом помітно менший порівняно з інструкцією, котру отримав 14 вересня посланець Я.-К.Ходкевича – Я.Зелінський. Це вочевидь пояснюється тим, що після турецького штурму 28 вересня складачі посольської інструкції Ст.Журавинському та Ст.Собеському перебували у цейтноті й не могли над нею довго розмірковувати, тоді як литовський гетьман мав певний час для належної підготовки свого посланця (як зазначалося,

¹⁸ *Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621. – S.157.*

¹⁹ П.Гембіцький до Л.Гембіцького, 9.X.1621, Потеліч // AGAD. – Extranea. – 61/97.

²⁰ *Ibid.*

К.Вевеллі прибув 12 вересня до Я.-К.Ходкевича з пропозицією щодо проведення турецько-польських переговорів). Окрім того, особи, яких призначили послами, були добре підготовленими політиками і не потребували надто докладних письмових настанов та інструкцій.

Хоч би там як, а між згаданими вище документами простежується ідейний зв'язок та наступність. Зокрема, ідеться про перший пункт інструкції Ст.Журавинському та Я.Собеському, що зводився до такої стислої тези: «Стояти при пактах, які вчинив п. коронний референдар». Якщо взяти до уваги, що під останнім мався на увазі польський великий посол П.Ожґа, то зміст цієї інструктивної статті стає зрозумілішим. Отже, Ст.Журавинському та Я.Собеському, так само, як двома тижнями перед цим Я.Зелінському, належало на переговорах з турками обстоювати ідею укладення нового договору на засадах так званої старовини, тобто з дотриманням традиційних договірних відносин між країнами. Ідеться, зокрема, про конкретний акт 1619 р., до підписання якого у Стамбулі долучився П.Ожґа.

Наполягаючи на дотриманні звичних політико-правових засад, якими вирізнялися турецько-польські відносини, автори інструкції новопризначеним послам уважали за потрібне наголосити на рівноправності цих відносин та неприпустимості сплати польською стороною будь-якого «гарачу або трибуту». Тобто, у пункті 2 зазначеного документа, в якому фігурує ця настанова, ішлося про відмову поляків сплачувати туркам особливий підданський податок, що його наклали на володарів тих країн, котрі визнали васальну залежність від Порти. Утім, складачі посольської інструкції Ст.Журавинському та Я.Собеському у своїй безкомпромисності в обстоюванні принципу суверенітету власної держави демонстрували гнучкість, якщо не м'якість. Уже в наступному пункті інструкції вони зазначили: «Хіба що [дати] сороки соболів, як було раніше, [однак] щоб про це не було жодної згадки в договорі». Тобто, фактично польська сторона таки погоджувалася на своєрідний податок султанові у формі подарунку – «сороки соболів» (вичинені шкурки цього цінного промислового звіра зберігали у спеціальних мішках по 40 штук, звідси термін «сороки» на позначення таких тюків). Щоправда, відповідний пункт інструкції націлював Ст.Журавинського та Я.Собеського зобразити вручення османському правителю соболиного хутра як рутинну справу, в якій немає нічого нового («як було раніше»), а також на те, щоб цей подарунок жодним чином не фіксувати документально, аби турецька сторона не змогла формально скористатися таким записом у майбутньому, витлумачивши його в не вигідний для Речі Посполитої спосіб.

У пункті 4 зазначеної інструкції, так само, як і в посольському документі, врученому Я.-К.Ходкевичем Я.Зелінському, порушувалася тема нападів запорозьких козаків на Османську імперію, а також татарських вторгнень у межі Речі Посполитої. Якщо в інструкції Я.Зелінському йшлося лише про намір польського уряду взяти під контроль запорожців, а також висувалася вимога до султана припинити татарські напади, то в інструкції Ст.Журавинському й Я.Собеському простежується дещо інший підхід до вирішення цих питань. Адже Ст.Любомирський, королевич Владислав, сенатори та сеймові комісари, які на схилі дня 28 вересня укладали посольську інструкцію, чомусь вирішили

поділися з турками втішною для них новиною, мовляв, «Дністер звільнено (очищено) від козаків». Тобто, вони воліли представити справу так, що завдяки вжитим варшавським урядам заходам Дніпро (у тексті джерела помилково написано «Дністер») «звільнено» від козацтва. Примітно, що хибне написання «Дністер» замість «Дніпро» трапляється також у деяких інших джерелах, в яких висвітлено порушену на польсько-турецьких переговорах 1621 р. під Хотиним тему заборони козацьких морських походів²¹.

Щодо пункту 4 інструкції, то в ньому вочевидь ідеться про те, що Дніпро, як річка, з якої запорожці розпочинали свої морські виправи проти Османської імперії, уже начебто не становить жодної загрози для турків. Як видається, у цьому випадку зроблено непряме посилання на укладені напередодні польсько-запорозькі угоди, в яких фігурувала заборона козацькому флоту виходити в морські набіги з гирла Дніпра. Тлумачити пункт посольської інструкції про «звільнення» цієї річки від козаків, приміром, у плані їх виселення з Подніпров'я навряд чи правильно. Адже, по-перше, турецька сторона була добре знайома з дійсним станом речей. По-друге, у цей час під Хотиним воювали десятки тисяч українських козаків, які, безперечно, ухилилися б від участі у боях, якщо б польський уряд наважився репресувати їх у такий брутальний спосіб.

Щодо адресованої турецькій стороні вимоги не допускати нападів татар на Річ Посполиту, то в посольській інструкції формулювався цілковито новий принцип урегулювання цієї проблеми. Отже, у пункті 4 документа, на відміну від інструкції Я.Зелінському, в якій стримування татар від нападів витлумачено як справу султанської влади («турецький імператор [повинен] зупинити татарські напади»), пропонувалося зафіксувати в тексті майбутнього договору положення про покарання винних у нападах татар силами запорожців. Тож за українськими козаками мало бути закріплене право здійснювати відплатні бойові рейди на Крим. Їхня помста не поширювалася б лише на турецькі міста півострова, перелік яких мало бути зафіксовано в договорі. Отже, у разі набуття чинності відповідної статті політичний статус Війська Запорозького помітно б зріс як у Речі Посполитій, так і на міжнародній арені. Адже запорожці поставали в ролі не лише інструмента, а й своєрідного гаранта виконання умов турецько-польського договору.

Оскільки тема татарських нападів була вельми чутливою для польської сторони, то в посольській інструкції Ст.Журавинському та Я.Собеському їй присвятили ще один, п'ятий, пункт, в якому формулювалася вимога про заборону татарам переправлятися через Дніпро під Очаковом із метою вторгнення на землі Речі Посполитої, насамперед в Україну. Як видається, географічно цю переправу потрібно прив'язати до урочища Тавань у пониззі Дніпра. Адже у цій місцевості було звичне місце долання річки татарами. Через Тавань пролягав татарський шлях, що розгалужувався на Чорний та Кучманський²².

²¹ *Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Biblioteka Czart. – Rkps.№111. – S.499.*

²² *Сас П.М. Запорозжці у польсько-московській війні наприкінці Смути (1617–1618 рр.). – Біла Церква, 2010. – С.79.*

Останній, шостий, пункт інструкції Ст.Журавинському та Я.Собеському також вносив новацію в польсько-турецькі відносини. У ньому йшлося про запровадження інституту постійного представника короля у Стамбулі за прикладом інших європейських держав. Залишається невідомим, чому у важкий час хотинської облоги польському командуванню спало на думку саме так розбудувати дипломатичні структури своєї країни.

Із цією посольською інструкцією пізніше ознайомився Сигізмунд III. Король та його дорадники, які поволі просувалися з посполитим рушенням до Хотина, в основному схвалили зазначений документ. Проте їх вельми занепокоїла та обставина, що польське командування недалекоглядно дало право своїм послам запропонувати турецькому султанові «сороки соболів». Сигізмунд III був також вельми роздратований переговорною ініціативою, згідно з якою у Стамбулі мав з'явитися постійний представник короля. Нехіть Сигізмунда III мати дипломатичне представництво в турецькій столиці, тобто користуватися доволі дієвим інструментарієм міжнародної політики, подібним до того, на який спиралися уряди інших європейських країн, пояснювалася, зокрема, притаманним йому почуттям ошадливості. Відтак він був невдоволений цією вигадкою своїх полководців під Хотином, через яку доводилося витрачати гроші державної скарбниці²³.

Початок польсько-турецьких переговорів у таборі Османа II

29 вересня, менше, ніж за добу після нічної наради в королевича Владислава, на якій було ухвалено відправити послів до турків, удалося спішно вирішити організаційні питання, пов'язані з підготовкою цього посольства. Окрім інструкції Ст.Журавинському та Я.Собеському вручили деякі інші дипломатичні документи. Ідеться про лист польського головнокомандувача Ст.Любомирського, адресований Османові II. Новоспеченим послам передали призначені для султана й впливових сановників подарунки.

Несподівана поява посольства перед позиціями турків могла закінчитися для непроханих гостей трагічно. Аби застрахуватися, послі вирішили заявити про себе як про поважних персон. Відтак вони відправили вперед слуг із кухнями та наметами. Невдовзі, близько 14-ї години, знялися з місця і Ст.Журавинський та Я.Собеський. Причому вони їхали не самі, а у супроводі кількох десятків осіб – учасників посольства, слуг. Загалом цей виїзд на переговори став помпезним дійством, метою якого було продемонструвати супротивникові не лише значущість місії, а й силу, незламність, велич і гідність польського шляхетства. Від табору війська Ст.Любомирського аж до передової турецької сторожі послів супроводжували кілька сотень вершників у бойових обладунках, що сліпили очі блиском золота і срібла. Учасники посольського виїзду демонстрували також символічні атрибути войовничості й

²³ П.Гембіцький до Л.Гембіцького, 9.X.1621, Потеліч // AGAD. – Extranea. – 61/97.

багатства – шкури рисей, леопардів, тигрів²⁴. Звісно, що під Хотиним вистачало представників нобілітету, для яких не було дивовижною пишати в дорогих обладунках та екзотичних шатах. Однак якщо не по вершниках, то, напевно, по їхніх конях можна було зауважити, що в польському таборі не все так святково, і що в ньому лютує голод. Адже на той час через брак корму здохли десятки тисяч коней, а ті з них, які вціліли, гризли дубове гілля, дерев'яні конов'язі, і навіть об'їдали гриви інших коней²⁵. Тож, напевно, вершникам почесного ескорту, які супроводжували послів, важко було змусити своїх коней жваво гарцювати.

Біля переднього краю армії Османа II на посольство чекала сотня пишно споряджених чаушів, а також три сотні сипагів (важкоозброєні турецькі кіннотники). Після того, як вони зустріли місію Ст.Журавинського та Я.Собеського (з 25 осіб), її супровід (подейкували, інкогніто там був сам Ст.Любомирський) повернувся до свого табору²⁶. Тим часом польська посольська делегація наблизилися до місця розташування наметів Раду Міхні. Прибулі з цікавістю придивлялися до табірному побуту супротивника. Погоничі гнали на водопій незліченну кількість мулів, буйволів, верблюдів і коней, від річки поверталися вже напоєні табуни. Вражали своєю пишнотою намети турецьких воєначальників, які можна було впізнати за позолоченим оздобленням, орлиними крилами та корогвами.

Певний час посольство облаштовувалося на новому місці. Наступного дня, 30 вересня, відбулася зустріч з особами, уповноваженими вести переговори з турецької сторони. Примітно, що вже на цьому, початковому, етапі Ст.Журавинський та Я.Собеський відчували деяку непевність свого статусу. Причиною цього було те, що польське командування першим ініціювало відправку своїх послів на переговори й, до того ж, спрямувало їх прямісінько в турецький табір, не домовившись про яку-небудь нейтральну територію. Не дивно, що турки відразу нагадали, хто тут господар. Так, уже 30 вересня послі опинилися в доволі неоднозначній ситуації, адже не могли дочекатися, коли ж на них звернуть увагу чільні представники турецької сторони, насамперед Раду Міхні, з яким поляки провадили попередні перемовини. Коли чекати стало не сила, Ст.Журавинський та Я.Собеський самі вирішили нагадати про себе, пославши до волоського господаря маршалка посольства Петра Трилятковського та ужендовського старосту Єжи Жечицького, тобто фактично першими попросили Міхні про зустріч. Відразу по цьому правитель Волощини відправив до них своїх дворян, які привели з собою коней та запропонували послам їхати на них до намету свого пана. Ст.Журавинський і Я.Собеський розуміли, що сівши верхи на господарських коней вони опинялися у становищі, котре нагадувало відносини між покровителем та

²⁴ *Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. – S.155–162; Relacja prawdziwa o expedyciey przeciwko Turkowi, 1621 // Biblioteka Czart. – Rkp. №112. – S.526; Кам'янецька хроніка. – С.104.*

²⁵ Див.: *Мыцык Ю.А. Записки немецкого офицера о Хотинской войне 1621 г. как исторический источник // Вопросы германской истории: Русско-германские связи и отношения нового и новейшего времени. – Днепропетровск, 1985. – С.130–131.*

²⁶ Кам'янецька хроніка. – С.104.

підлеглими. Те, що це принизило б гідність польських послів, повинен добре знати насамперед Я.Собеський, адже під час польсько-московської війни 1617–1618 рр. він був сеймовим комісаром і мав можливість добре ознайомитися з переговорними стратегіями супротивників, які з-поміж іншого полягали й у дотриманні принципу паритетності щодо чисельності посольських делегацій, компромісному узгодженні місця для переговорів, використанні послами з різних таборів однакових способів комунікації, як-от проведення перемовин, сидячи на конях²⁷. Однак під Хотином польським послам було не до дипломатичних ритуалів. Побоюючись за долю переговорів, які навіть ще не розпочалися, Ст.Журавинський та Я.Собеський не стали відмовитися від присланих волоським господарем скакунів. Щоправда, на них сіли П.Трилятковський та Є.Жечицький, а посланці вирушили до Раду Міхні на своїх.

Тож 30 вересня польські послы мали аудієнцію у правителя залежної від Османської імперії Волощини, під час якої передали йому листа від Ст.Любомирського. Ст.Журавинський та Я.Собеський звернулися до Раду Міхні з проханням організувати їм зустріч із великим візиром. Турки не стали надто затягувати переговорний процес. Уже наступного дня, 1 жовтня, поляки побували в наметі Ділавера-паші та передали йому листи від регіментаря. На цій зустрічі був також Міхні, який виступив у ролі одного з перекладачів. Адже для того, щоб переговірники порозумілися, довелося влаштувати своєрідний перекладацький конвеєр: сказане Ст.Журавинським польською мовою спочатку перекладав на румунську товмач Шимон, а потім наставала черга господаря Волощини, який робив переклад із румунської на турецьку для Ділавера-паші.

2 жовтня великий візир наполіг, аби польські послы перебралися поближче до його намету. Ст.Журавинському та Я.Собеському довелося змиритися з цим бажанням османського сановника. Цього дня, на відміну від попередніх зустрічей, на яких домінували формальні процедурні моменти, учасники переговорів приступили до конкретики – обговорення та узгодження статей майбутнього договору. На цьому етапі переговорів Ст.Журавинський та Я.Собеський контактували з Раду Міхні, який діяв за дорученням великого візира. Польські послы та волоський господар зайшли у глухий кут, щойно почали обговорювати питання про прикордонні українські замки, а також розмежування спірних територій – так званого Дикого Поля. Не порозумівшись, вони відклали цю договірну статтю з тим, щоб рішення щодо неї ухвалила спеціальна турецько-польська комісія.

Жваву дискусію серед учасників переговорів спричинило «козацьке питання». Турецька сторона вимагала якнайсуворіше покарати запорожців, які вчиняли напади на Османську імперію. Однак Ст.Журавинський та Я.Собеський не погодилися з цим²⁸. Польські послы наголосили, що козаків на законних під-

²⁷ Сас П.М. Запорожці у польсько-московській війні наприкінці Смути (1617–1618 рр.). – С.398–407.

²⁸ У деяких творах, які виникли через певний час після Хотинської війни, позиціям польських послів на переговорах 1621 р. з турками щодо «козацького питання» надано рис легендарності. Приміром, писали, що турки вимагали від поляків видати їм для показової публічної страти 200 запорозьких старшин, а також 200 рядових козаків. Однак турецька сторона швидко відмовилася

ставах узято на службу, за яку вони отримують платню з державної скарбниці. Мовляв, те, що козацьке військо під Хотиним чинить велику послугу Вітчизні, є доконаним фактом – у цьому могли переконатися й турки. Оскільки запорожці – союзники поляків та литовців, їхні товариши по зброї, то пристати на турецькі пропозиції було б аморальним. Удаючись до софістичних аргументів, Ст.Журавинський та Я.Собеський доводили, що вчинивши з козаками за рекомендаціями турків, польська сторона фактично знеславила б себе, втрапивши довіру своїх партнерів по переговорах («Як би нам [після такої зради своїм союзникам – козакам] вірили турки?»). Із цього вони робили висновок, що запорожців ніяк не випадає трактувати свавільцями. Що ж до покарання тих представників козацтва, від яких напередодні війни потерпали турки, то цю проблему, мовляв, уже вирішено, адже козаки самі стратили головного винуватця «всієї сваволі» – гетьмана Якова Бородавку²⁹ (насправді причини його смерті були інші).

Ст.Журавинський та Я.Собеський, які вибудовували свої переговорні позиції на основі посольської інструкції, заявили про готовність польської сторони «звільнити (очистити) Дніпро від козаків» – щонайменше покласти край їхнім морським походам проти Османської імперії, котрі починалися з цієї річки. Взамін послы вимагали від султанської влади вжити заходів для припинення татарських набігів на Річ Посполиту. Вони домагалися також внесення в договір статті, згідно з якою татарам було б заборонено переправлятися на правий берег Дніпра під Очаковом. Ст.Журавинський і Я.Собеський не збиралися визнавати провину своєї держави за вторгнення польського війська на чолі з коронним гетьманом Ст.Жолкевським у Молдавію 1620 р., переклавши її на турків, а саме – на колишнього великого візира Алі-пашу, а також Іскендера-пашу.

Польські послы твердо дотримувалися пункту 2 своєї інструкції, за яким для Речі Посполитої була неприйнятною сплата султанові гарачу, тобто податку, що його турки збирали з завойованих земель. Водночас вони скористалися можливістю, яку їм давав пункт 3, і таки визнали, що Осман II може розраховувати на подарунки від польської сторони. Причому послы наполягали, що про це не повинно бути жодної згадки в тексті майбутнього договору. Цим і завершилися переговори Ст.Журавинського та Я.Собеського з Раду Міхні 2 жовтня. Послы рушили до своїх наметів, а волоський господар – на консультації до Ділавера-паші.

від цієї вимоги, оскільки кмітливі польські послы виступили з контрпропозицією: видати їм для страти татар, які вчиняли напади на Річ Посполиту, а саме – хана, 200 знатних беїв та додатково 200 вояків (див.: История Хотинского похода Якова Собесского. 1621 // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – К., 1896. – Вып.2. – С.114; *Diaryusz wojny tureckiej, która się toczyła r. 1621. dostatecznie wypisany // Starożytności historyczne polskie, czyli pisma i pamiętniki do dziejów dawnej Polski. – Kraków, 1840. – Т.1. – С.144*). Ореолом легендарності вирізняється також уміщена в мемуарах Я.Собеського розповідь про те, що 1621 р. під Хотином польські послы рішуче відкинули провокаційну пропозицію К.Вевеллі, згідно з якою запорожців мали знеславити публічним покаранням, хоча ніхто з них фізично не постраждав би, адже під виглядом козаків до рук ката мали потрапити злочинці, ув'язнені в Кам'янці-Подільському та інших замках (див.: История Хотинского похода Якова Собесского. 1621. – С.115).

²⁹ История Хотинского похода Якова Собесского. 1621. – С.114; *Diaryusz wojny tureckiej, która się toczyła r. 1621 r. dostatecznie wypisany. – С.144*.

Уранці 3 жовтня переговірники знову зустрілися з правителем Волощини, а потім їх прийняв великий візир. Примітно, що цього дня глашатаї в таборі Османа II оголосили про намір султана стояти під Хотином ще шість тижнів, тобто фактично до початку зими. Як видається, це було зроблено навмисно, аби така звістка зробила польських послів поступливішими. Ділавер-паша вирішив психологічно тиснути на них та будь-що зафіксувати в договорі статтю про сплату Річчю Посполитою гарачу турецькому султанові, а також про покарання запорозьких козаків. Проте Ст.Журавинський та Я.Собеський були не з лякливих. Вони демонстративно підвелися зі своїх місць, даючи зрозуміти, що збираються вийти з намету. Ділавер-паша різко змінив тон розмови, попросив своїх гостей не гарячкувати та продовжити перемовини. Причому великий візир погодився з усім, про що попередньо поляки домовилися з волоцьким господарем.

Під час цих переговорів було залагоджено питання про так званого агента польського короля, тобто дипломатичного представника у Стамбулі на постійній основі. Термін перебування його в турецькій столиці визначався у три роки, після чого відбувалася ротація. У щоденнику Хотинської війни Я.Собеського читаємо, що з цією пропозицією першим звернувся Ділавер-паша. Як видається, автор діаріушу міг бути зацікавлений подати події саме таким чином, адже на час написання свого твору він уже знав, що ця стаття спричинила обурення Сигізмунда III. Тож пишучи про Ділавера-пашу як ініціатора запровадження інституту дипломатичного представника Я.Собеський, напевно, хотів якось виправдати в очах королівської влади польських послів (до яких належав і сам) в тому сенсі, що вони, мовляв, діяли в межах розумного компромісу, за обставинами. Тим часом факт, що пункт про дипломатичного представника офіційної Варшави у Стамбулі внесли до посольської інструкції послам ще 28 вересня, указує на народження цієї ідеї у середовищі польського командування під Хотином. Утім, ще до початку турецько-польських переговорів полякам могли підкинути думку про королівського агента – із подачі великого візира, який діяв через К.Вевеллі, посланця Раду Міхні.

Незалежно від того, хто насправді ініціював це питання, 3 жовтня Ст.Журавинський і Я.Собеський пристали на пропозицію Ділавера-паші, згідно з якою агент польського короля повинен прибути до Стамбула по завершенні Хотинської війни. До столиці Османської імперії мав приїхати і польський великий посол. Було передбачено, що з-під Хотина до польського короля вирушить турецький чауш. Ст.Журавинський та Я.Собеський домовилися з Ділавером-пашею також про те, що їм потрібні додаткові консультації в польському таборі щодо питання подарунків Османові II.

До свого табору вирішено було відрядити Я.Собеського. 4 жовтня він зустрівся з Ділавером-пашею. Я.Собеський, який, напевно, виконував усні настанови, що йому та Ст.Журавинському дало польське командування напередодні переговорів, на аудієнції у великого візира наполягав на одночасному укладенні турецько-польського та польсько-кримського договорів (у написаній 28 вересня посольській інструкції такого пункту не було). Однак Ділавер-паша відхилив цю пропозицію, пославшись на те, що, мовляв, для Османа II

буде неприпустимою образою, якщо хан, його «невільник», укладатиме якісь договори у присутності свого повелителя.

Керуючись пунктом 4 посольської інструкції Я.Собеський заявив Ділаверу-паші, що польська сторона домагається запровадження спеціального механізму стримування татарських вторгнень у Річ Посполиту, котрий зводитиметься до того, що нападників силою зброї каратимуть запорозькі козаки. Водночас ці каральні акції не поширюватимуться на турецькі міста Криму. Великий візир відкинув і цю вимогу, зауваживши, що такі виправи запорожців образять гідність султана, адже кримська земля належить йому, а татари – його «підніжки». Ділавер-паша наголосив, що ображені татарами повинні скаржитися султанові, у владі якого скинути хана з престолу.

Цього дня зустріч Я.Собеського з візиром завершилася тим, що він дозволив польському послові залишити турецький табір для консультацій зі своїми. Разом із Я.Собеським вирушив турецький чауш. Можливо, саме про нього згадано в деяких джерелах, коли йдеться про прибуття на початку жовтня до польського табору османського вельможі в коричневому шовково-атласному каптані, під яким був зелений дамаський каптан. Цей розкішно вбраний турок приїхав у супроводі двох слуг і впродовж трьох днів начебто контактував із Ст.Любомирським, а після цього повернувся в розташування своїх військ³⁰.

Друга посольська інструкція польським послам. Продовження переговорів та аудієнція Ст.Журавинського і Я.Собеського в Османа II

Повернувшись до свого табору, Я.Собеський доповів командуванню про результати переговорів. У деяких джерелах зустрічаємо інформацію, котра проливає світло на те, що саме знали про статті майбутнього турецько-польського договору обізнані сучасники. Отже, серед них утвердилося переконання, що полякам потрібно буде заборонити морські походи запорожців проти Османської імперії, а туркам – татарські напади на Річ Посполиту. Завданням польського посла, який перебуватиме у Стамбулі на постійній основі, стане, з одного боку, представляти турецькій владі перелік збитків, завданих татарськими нападами (за це хана можуть покарати смертю), а з іншого – залагоджувати справи, пов'язані зі шкодами, спричиненими нападами українських козаків. Польській стороні доведеться повернути молдавському господареві Хотинський замок. Молдавський престол посідатимуть особи, запропоновані поляками та затверджені султаном, який вручатиме їм свою корогву. Речі Посполитій і надалі належить сплачувати татарам «упоминки» (кожухами та грошима). Такі умови були не надто вигідними полякам, відтак ходили чутки про те, що війна з турками триватиме³¹.

³⁰ Див.: *Мыцык Ю.А.* Записки немецкого офицера о Хотинской войне 1621 г. как исторический источник. – С.132–133.

³¹ *Diariusz ekspedycji chocimsky, 1621 // Biblioteka Czart. – Rkps.№111. – S.646.*

Я.Собеський одержав від польського командування додаткові настанови щодо переговорів. Їх зафіксували в інструкції з одинадцяти пунктів (у деяких списках його відомого щоденника Хотинської війни фігурують десять пунктів). Наприкінці дня 5 жовтня Я.Собеський знову поїхав у розташування армії Османа II. До чого зводився цей документ, яким відтепер належало керуватися польським переговорником?

Отже, у пункті 1 оновленої польської інструкції зазначалося: «Щоб козаки не ходили з Дніпра воювати проти держав турецького імператора, [щоб] на вимогу турецького імператора вчинити правосуддя їх повинна карати Річ Посполита і відшкодувати збитки, які заподіяли. Щодо цього належить брати до уваги старі договори, а також ті, які укладено з п. Ожгою».

Як бачимо, польських послів націлювали на те, аби зафіксувати в новому договорі положення про заборону запорозьким козакам виходити своїм флотом в антитурецькі походи з гирла Дніпра. У разі порушення ними цієї заборони султан міг звернутися зі скаргою до польського уряду, за яким зберігалося виняткове право карати винних. Відшкодування завданих Османській імперії збитків покладалося на Річ Посполиту. Тобто, у проєкті цієї договірної статті в основному враховувався принциповий підхід до вирішення в такому плані «козацького питання», опрідметнений у вже підписаних раніше турецько-польських угодах, у тому числі Стамбульському договорі 1619 р. Заборона запорожцям розпочинати морські походи з гирла Дніпра є також у польсько-запорозьких Вільшанській 1617 та Роставицькій 1619 рр. угодах. Отже, у проєкті цієї договірної статті виписано чіткі положення, що дають можливість тлумачити їх однозначно – на відміну від відповідного пункту посольської інструкції Я.Зелінському від 14 вересня, а також від 28 вересня – Ст.Журавинському та Я.Собеському.

Другий пункт присвячувався розгляду суперечностей територіального плану. Поляки наполягали на повній забороні обом сторонам зводити в Україні нові замки. Із метою чіткого розмежування державних кордонів мала бути створена спеціальна польсько-турецька комісія.

У пункті 3 визначалася позиція польської сторони щодо відправки до Стамбула великого (повноважного) посла. Отже, Ст.Журавинський та Я.Собеський мали заявити під час переговорів, що польський король якнайшвидше вирішить це питання. Великий посол привезе султанові разові дари, зокрема 50 сороків соболів. Разом із ним до Стамбула прибуде постійний королівський агент. Він також везтиме від себе подарунки для султана. Причому «упоминки» від цих дипломатів матимуть приватний характер, вони жодним чином не можуть бути витлумачені як підданська данина, про них не слід згадувати в тексті турецько-польського договору.

Із пункту 4 випливає, що польська сторона визначилася з «гінцем» польського великого посла у Стамбулі. Ним названо шляхтича Станіслава Сулішевського (виконував обов'язки королівського секретаря і в деяких джерелах, а також у спеціальній літературі фігурує як «малий посол») ³².

³² Historia dyplomacji polskiej, 1572–1795 / Red. Z.Wójcik. – Warszawa, 1982. – Т.2. – S.81.

Ст.Сулішевський мав відбути до турецької столиці разом із султаном, одразу по укладенні миру під Хотиним. Зі свого боку туркам належало прислати до польського табору свого чауша, котрий мав поїхати до короля («де він на той час буде») з тим, щоб у подальшому супроводжувати великого посла в його поїздці до Стамбула.

Згідно з пунктом 5, укладений під Хотиним договір мав бути підписаний у ратифікаційному акті чільним османським сановником, послом. Неважко переконатися, що формулювання цієї статті спрямоване на забезпечення рівноправності сторін у справі ратифікації: оскільки у Стамбулі його своїм підписом повинен був скріпити польський великий посол, то причетний до підписання договору представник турецької сторони також мав бути високопоставленою особою.

У пункті 6 йшлося про заборону татарам (і волохам) нападати на землі Речі Посполитої. Знову було сформульовано вимогу не давати татарам переправлятися через Дніпро під Очаковом, а також запровадити покарання татар-нападників силами, посланими з території Речі Посполитої, звільнивши від каральних акцій турецькі міста Криму. У разі незгоди османської сторони з цими вимогами польським послам належало наполягати на відшкодуванні султаном збитків, завданих татарськими вторгненнями, або ж вимагати позбавлення хана влади (адже про це на перемовинах заявив великий візир). Попри вже висловлену Ділавером-пашею незгоду з наміром поляків укласти окремий польсько-кримський договір, складачі інструкції знову радили польським послам порушити це питання на переговорах. У документі визначено також позицію щодо традиційної сплати Річчю Посполитою так званих упоминків татарам, тобто фактично данини. Автори інструкції воліли обтічно називати це «жолдом» (платнею), підтвердивши намір сплачувати й надалі. Водночас польські послани повинні були домогтися того, щоб цю данину, або у завуальованому формулюванні – «жолд», спрямовували не безпосередньо ханові, а передавали кримському правителю через турецького великого візира або молдавського господаря. Такий ускладнений порядок вочевидь мав на меті, по-перше, постійно провокувати непорозуміння через гроші між кримським ханом і турецьким великим візиром (або молдавським господарем), по-друге, він був спрямований на приниження хана, а також на розмивання політичної підоснови данини татарам, яку змушена була сплачувати Річ Посполита. Ще одна настанова для польських послів зводилася до того, що конфлікти між особами, котрі в «диких полях» займаються степовими (уходницькими) промислами, не повинні розцінюватися як підстава для розірвання миру між двома державами.

Сьомий пункт присвячувався польсько-молдавським відносинам. Укладачі нової інструкції вже не ставили вимогу про затвердження молдавського господаря турецьким султаном і польським королем – як це було сформульовано в інструкції Я.-К.Ходкевича Я.Зелінському від 14 вересня. Натомість вони виписали скромнішу й до того ж доволі загальну вимогу – домагатися, аби на молдавському господарському престолі перебували особи, котрі не провадитимуть щодо Речі Посполитої недружньої політики.

У пункті 8 висловлювалася згода польської сторони передати Хотинську фортецю молдавському господареві. Проте без артилерії, оскільки, обґрунтовували останню тезу автори інструкції, коронний гетьман Ст.Жолкевський хоча свого часу й захопив гармати, однак пізніше (за результатами Цецорської битви 1620 р.) втратив їх.

Дев'ятий пункт присвячувався питанням безпеки торгівлі та осіб, які здійснюватимуть дипломатичні контакти між двома країнами, а в десятому пункті йшлося про взаємну видачу утікачів.

У пункті 11 визначався порядок відведення військ з-під Хотина. Причому спочатку це мали зробити турки. Польським послам належало будь-що переконати їх, що війська Речі Посполитої не можуть першими залишити поле битви. Задля цього рекомендувалося використовувати такі аргументи: оскільки польський міст через Дністер зруйновано, переправа на лівий берег річки займе кілька тижнів; у польському таборі, мовляв, чимало возів з усім необхідним для ведення війни, що також уповільнить переправу; полякам дуже довго доведеться чекати на повернення табунів своїх коней, яких начебто відігнали на далекі пасовиська. Послам рекомендувалося схилити до миру впливових осіб при султані, обіцяючи їм за це винагороду³³. Як видається, пункт про відведення військ до посольської інструкції було внесено за наполяганням Сигізмунда III, який напередодні висловлював невдоволення інертністю представників польського командування щодо зазначеного питання. Короля непокоїло, що під час повернення війська з війни турки можуть завдати підступного удару³⁴.

Із приїздом 5 жовтня Я.Собеського до табору Османа II переговори поновилися не відразу. Новий, другий, їх раунд розпочався лише 7 жовтня – після того, як турки дочекалися прибуття Ст.Сулішевського. Завданням учасників перемовин на цьому етапі було, зокрема, підготувати узгоджений текст турецько-польського договору. Окрім труднощів політичного характеру, зумовлених бажанням кожної зі сторін якнайкраще забезпечити свої інтереси, виникали також труднощі мовного плану. Приміром, польський текст договірних статей перекладали спочатку на румунську, грецьку, а вже потім – на турецьку мову.

Урешті-решт 8 жовтня завершилася підготовка узгодженого тексту договору двома мовами – турецькою та польською. По цьому польських послів запросили на засідання дивану (ради великого візира), де офіційно представили Ст.Сулішевського як «слугу» польського короля та «посланця» (у публікації щоденника Хотинської війни Я.Собеського його названо «послом»)³⁵. Ділавер-паша повідомив членам польської делегації, що їх чекає аудієнція в Османа II, обов'язковим елементом якої буде церемонія цілування султанського одягу. Після того, як усіх присутніх у наметі візира почастиували шербетом,

³³ *Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Biblioteka Czart. – Rkps.№111. – S.499–501 zw.; Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. – S.157–161.*

³⁴ П.Гембійський до Л.Гембійського, 9.X.1621, Потелич // AGAD. – Extranea. – 61/97.

³⁵ *Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Biblioteka Czart. – Rkps.№111. – S.508 zw.; Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. – S.171.* На думку Т.Григор'євої, Ст.Сулішевського призначили агентом польського короля у Стамбулі (див.: *Григор'єва Т. Укладення миру після Хотинської війни (1620–1621 рр.): спроба переоцінки досягнутих домовленостей. – С.45).*

польська посольська делегація, Ділавер-паша та інші сановники верхи поїхали до султана.

Ставка Османа II вражала своєю пишнотою. На шатрах сяяли позолочені кулі, а деякі намети своєю вигадливістю нагадували палаци або замки. Ст.Журавинського, Я.Собеського, Ст.Сулішевського та інших членів посольства підготували до аудієнції. Послів, а також Ст.Сулішевського одягнули в дорогі каптани (решта задоволилися скромнішими каптанами). Вочевидь це було церемоніальне переодягання, яке, згідно з традиціями османської дипломатії, символізувало владну зверхність східного правителя. Після того, як польські послы зайшли до просторого султанського шатра, де було багато османських сановників, а долівку вкривали золототкані килими (утім, не надто нові), із Ст.Журавинського та Я.Собеського хотіли зняти шапки. Однак послы заявили, що це суперечить давній традиції і таки залишилися з покритими головами. Їх урочисто взяли попідруки та підвели до Османа II. Турецький повелитель сидів на позолоченому похідному троні, укритому парчевим покривалом. За його спиною виднілися шабля і два луки зі стрілами та шкіряними сагайдаками. Символічно декорований у такий спосіб султанський трон чомусь видався польським послам дерев'яним ліжком із матрацом та ковдрою. Молодий Осман II був у підбитій соболиним хутром та оздобленій шовковими петлицями і гудзиками червоній фerezії з широкими рукавами, тобто верхньому одязі без коміра та пояса. Його голову прикрашав невеликий тюрбан із трьома довгими китицями. Польські послы зауважили, що Осман II не мав жодних золотих прикрас та дорогоцінних каменів. Розпочалася церемонія цілування султанського одягу. Ст.Журавинський та Я.Собеський, які вочевидь раніше домовилися між собою, як їм поводитися у цій ситуації, поцілували не поли одягу, а край парчевого покривала трону. Хоч би там як, а такі хитрощі навряд чи цілком уберегли послів від приниження їхнього статусу цією обов'язковою церемонією.

Після цього у султанському шатрі поменшало учасників польської посольської делегації – залишилися лише Ст.Журавинський і Я.Собеський, а також Ст.Сулішевський. Ст.Журавинський, який виконував обов'язки глави посольства, передав Османові II листа від Ст.Любомирського. Це послання крізь стрій турецьких пашів дійшло до великого візира. Ділавер-паша увіткнув його між подушками султанського трону. По цьому Ст.Журавинський виголосив коротку промову, наголосивши, що польський король та Річ Посполита воліють відновити традиційні дружні відносини з Туреччиною та готові дотримуватися укладеного під Хотиним договору. Польський посол висловив сподівання, що такою самою буде й позиція турецької сторони. Османові II вручили подарунки. Про асортимент подбав Сигізмунд III, передавши їх свого часу представникам польського командування. Тож султанові дісталися багато оздоблена старовинна шабля, пара пістолетів, карабін. Дарами втішили не лише молодого Османа II, а й багатьох сановників, котрі, як уважали в польському таборі, посприяли швидкому укладенню миру. На цю справу витратили 67 тис. талерів³⁶ – доволі значну, як на ті часи, суму.

³⁶ Podhorodecki L. Kampania chocimska 1621 roku // Studia i materiały do historii wojskowości. – Warszawa, 1965. – Т.11. – Cz.1. – S.56.

9 жовтня завершився процес турецько-польських переговорів та укладення миру. Цього дня учасники перемовин остаточно узгодили статті договору та обмінялися примірниками його тексту польською й турецькою мовами. Звістку про укладення миру з величезним піднесенням сприйняли учасники Хотинської битви. В одному зі щоденників війни йдеться про те, що на честь її завершення яничари дали салют із трьох залпів. Захисники Хотина, у тому числі запорожці, також салютували трьома залпами³⁷. За наказом польського командування, цього дня шляхтич Сільницький вивів із Хотинської фортеці польську залозу, а 10 жовтня до неї вже ввійшли вояки молдавського господаря³⁸.

Статті Хотинського турецько-польського мирного договору 1621 р.

Попри те, що у джерелах збереглася доволі важлива інформація про хід переговорів під Хотином, у тому числі про переговорні позиції польської сторони (посольські інструкції), насправді ми не можемо достеменно відновити зміст усіх статей Хотинського мирного договору 1621 р. Річ у тім, що в розпорядженні дослідників немає оригіналу цього документа і вірогідність його виявлення невелика. Уже в 1622 р. його не мали ані польські, ані турецькі дипломати. Перешкоджає визначити сутність договору 1621 р. й та обставина, що польський і турецький тексти різнилися між собою. В історіографії висловлено припущення, що, приміром, у турецькому варіанті могло йтися про заборону польській стороні втручатися у справи Молдавії, Волощини, Трансільванії та Угорщини, тоді як у польському цих положень, напевно, не було. Оскільки процедура ратифікації договору занадто розтягнулася (у цій справі в турецькій столиці побувало, окрім спеціальної дипломатичної місії Ст. Сулішевського (1621–1622 рр.), кілька посольств: Криштофа Збараського (1622–1623 рр.), Криштофа Серебковича (1623 р.), Криштофа Кілчевського (1624 р.)), це також не сприяло тому, аби без жодного спотворення затвердити документ, який уклали 1621 р. під Хотином. Адже в доопрацьованому з надмірним ентузіазмом договорі з'явилися нові статті³⁹.

На нашу думку, потрібно розрізнити початковий турецько-польський договір, укладений 9 жовтня 1621 р., та його кінцевий ратифікований варіант, що з'явився внаслідок творчості турецьких і польських дипломатів пізнішого часу. Цілком очевидно, що текст підписаного під Хотином документа зафіксував хистку рівновагу сил, яка на той час склалася у війні. Фактично це була поразка армії Османа II, адже польсько-литовські та запорозькі війська розвіяли наступальний порив турків уже на кордоні своєї держави, що означало крах

³⁷ Див.: *Мыцык Ю.А.* Записки немецкого офицера о Хотинской войне 1621 г. как исторический источник. – С.134.

³⁸ *Diariusz expedycyi chocimsky, 1621.* – S.648–649.

³⁹ *Григор'єва Т.* Укладення миру після Хотинської війни (1620–1621 рр.): спроба переоцінки досягнутих домовленостей. – С.52; *Ochman S.* Sprawa traktatu Chocimskiego // *Acta universitatis Wratislaviensis.* – Historia XII. – Wrocław, 1966. – S.61–79.

завойовницьких планів султана. Примітно, що Сигізмунд III, щойно дізнавшись у Львові про укладення Хотинського миру, був переконаний: Османа II змусила до такого кроку загрозлива для його армії обстановка під Хотиним. Те, що польські комісари так поквапливо підписали Хотинський мир, не дочекавшись підходу посполитого рушення, неабияк роздратувало Сигізмунда III. Не був він у захваті й від згоди комісарів на сороки соболів для султана, а також ще однієї новації в польсько-турецьких відносинах – запровадженні інституту постійного королівського агента у Стамбулі. Усе це, уважав Сигізмунд III, може зашкодити гідності короля та Речі Посполитої⁴⁰.

Хоч би там як, а під час укладення біля Хотина турецько-польського договору польські дипломати не допустили фіксації в його тексті положень, які б прямо ставили Річ Посполиту в політичну залежність від турецького султана. Що ж до значущих для османської дипломатії церемоній (приміром, одягання послів у каптани, цілування одягу східного правителя), а також вручення Османові II дарів та обіцянки йому приватних подарунків у майбутньому, то це не могло істотно вплинути на політико-правовий зміст укладеного договору.

Варіант цього документа, над яким політично плідно попрацювали у Стамбулі османські сановники за участю представників кількох польських посольств, підбив підсумок не так недавнього воєнного протистояння двох країн, як змагання майстрів канцелярської справи, мистецтва дипломатії та інтриг. Яким би не був остаточний варіант турецько-польського договору, на його основі важко було втілити у життя новації, виписані на смак однієї зі сторін та вигідні лише їй. Цьому не могло зарадити також, приміром, специфічне тлумачення тих чи інших дипломатичних ритуалів. Адже для того, щоб, скажімо, змусити поляків виконувати не вигідні їм нові статті, туркам потрібно було спочатку довести свою перевагу у новій війні, до якої вони в той час не були готовими.

Утім, дипломати могли досягнути своєї мети простішими методами – схиливши власними аргументами опонентів до ратифікації Хотинського договору в певній, вигідній для однієї зі сторін, редакції. Зазначимо, що не лише турки прагнули переграти поляків – останні також не пасли задніх у справі поліпшення договору. Керуючись відповідними настановами Сигізмунда III, вони прагнули закріпити бажані для своєї країни нові положення. В історіографії висловлено думку, що 12–21 лютого 1623 р., під час перебування у Стамбулі польського великого посла К.Збараського, відбулася не ратифікація Хотинського мирного договору 1621 р., а фактично укладення нового документа⁴¹.

До наших днів дійшли певні джерела, як рукописні, так і опубліковані, що проливають світло на мирний договір, укладений по завершенні Хотинської кампанії, котрий зазнав згодом певних редакційних змін⁴². Аби мати уявлення про початковий документ, наведемо в перекладі на

⁴⁰ Сигізмунд III до Л.Гембіцького, 14.X.1621 // AGAD. – Extranea. – 63/102.

⁴¹ Ochman S. Sprawa traktatu Chocimskiego. – S.71.

⁴² Див., напр.: Katalog dokumentów tureckich: Dokumenty do dziejów Polski w latach 1455–1672 / Opr. Z.Abramowicz. – Warszawa, 1959. – S.252–253.

українську збережений до наших днів його текст, складений 9 жовтня 1621 р. під Хотиним мовою польської сторони. Ідеться насамперед про матеріали щоденника Хотинської війни Я.Собеського⁴³, а також про деякі рукописні діаріуші інших авторів (рукописи краківської Бібліотеки ім. кн. Чарторийських №112⁴⁴ та №120⁴⁵). Аббревіатури РП (Річ Посполита), ЙКМ (його королівська милість), ІМ (їх милості), ЙМ (його милість), ЙМП (його милість пан) збережено. Проставлено знаки пунктуації згідно з сучасними нормами. Логічно цілісні фрагменти тексту, що розкривають зміст договору, виокремлено у статті з певним порядковим номером, однак їх текст залишено без розподілу на пункти та абзаци.

Договір, учинений із турецьким імператором⁴⁶

Ми, Станіслав Журавинський із Ходорового Ставу, белзький каштелян, володимирський староста, Якуб Собеський, воеводич люблінський⁴⁷, комісари Речі Посполитої⁴⁸, іменем найсвітлішого Сигізмунда III, польського короля⁴⁹, в[еликого] к[нязя]⁵⁰ лит[овського]⁵¹, руського, пруського, мазовецького, жмудського, інфлянтського і шведського, готського, вандалського etc., дідичного короля й усієї РП, із війська ЙКМ від ясновельможного ЙМ пана⁵² Станіслава Любомирського, графа на Вишничі, підчашого і коронного польного гетьмана, старости сандомирського⁵³, спішського, білоцерківського, добрицького⁵⁴, також і від ІМ панів комісарів, наших колег, призначених від РП на вчинення миру, послані до⁵⁵ найсвітлішого і могутньо[го] султана Османа, хана, великого імператора⁵⁶ Азії, Європи, Персії, арабів, Кіпру, Єгипту etc. для встановлення побожного миру і зміцнення стародавньої впродовж багатьох літ непорушної дружби між найсвітлішим Оттоманським домом та найсвітлішим королем⁵⁷, нашим паном, що ми домовилися та постановили [про] умови⁵⁸

⁴³ *Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Biblioteka Czart. – Rkps.№111. – S.511–513.* Див. також публікацію щоденника Хотинської війни Я.Остророга: *Jan Hrabci z Ostroroga. Dziennik wojny tureckiej w Wołoszech. – S.33–36.*

⁴⁴ *Diaryusz ekspedycy z turkami w Wołoszech odprawionej roku 1621 pod Chocimem // Biblioteka Czart. – Rkps.№112. – S.167–174.*

⁴⁵ *Diariusz polski // Ibid. – Rkps.№120. – S.45–47.*

⁴⁶ Rkps.№112: Договір, учинений ІМ панами комісарами з турецьким імператором для подальшого схвалення ЙКМ та Річчю Посполитою.

Rkps.№120: Умови миру.

⁴⁷ Rkps.№112: пропущено «воеводич люблінський».

⁴⁸ Rkps.№120: РП.

⁴⁹ Rkps.№112: etc. etc. Пропущено «вел[икого] к[нязя] лит[овського], руського, пруського, мазовецького, жмудського, інфлянтського і шведського, готського, вандалського etc., дідичного короля».

⁵⁰ Rkps.№112: РП.

Rkps.№120: Князя.

⁵¹ Rkps.№120: Литовського.

⁵² Rkps.№120: П.

⁵³ Rkps.№112: володимирського.

⁵⁴ Rkps.№120: Dorczyskiego.

⁵⁵ Rkps.№112: від.

⁵⁶ Rkps.№112: константинопольського.

Rkps.№120: константинопольського.

⁵⁷ Rkps.№112: домом ЙМ короля, нашого пана.

⁵⁸ Rkps.№112: щасливого і сталого з обох сторін.

союзу через ясновельможного Ділавера-пашу, головного візира Порти, найсвітлішо[го] ЙМ імператора.

Стаття 1

Для більшого зміцнення і запевнення відновленого союзу пан Станіслав Сулішевський, секретар ЙМ короля⁵⁹, гонець великого посла, згідно з давніми звичаями⁶⁰ поїде і для безпеки та зручності його, як із давніх часів завжди було, супроводить посла до Порти. ЙМ король як могло б бути якнайшвидше і якнайкраще відправить для зміцнення вчиненого нами союзу людину зацну і розсудливу, з якою одразу до Порти прибуде аґент і буде там мешкати та змінюватися [за] звичаєм аґентів інших християнських володарів. А коли великий посол повернеться, ЙМ імператор до ЙМ короля і нашої Речі Посполитої для зміцнення умов також пошле від своєї сторони людину зацну і розсудливу – як те звик чинити при укладенню миру з іншими християнськими володарями.

Стаття 2

Від козаків Дніпро, щоб звідти⁶¹, увірвавшись на море, більше держави ЙМ імператора не грабували, повинна буде РП звільнити й⁶² [за] найменшим поданням ЙМ імператора вчинити правосуддя.

Стаття 3

Волохи, ані татари добруджинські, білгородські, тягинські, кілійські, очаківські та кримські в державах, замках, містах, волостях, майні, людях ЙМ короля і РП наїздів та жодних шкод чинити не мають. ЙМ імператор має забороняти татарам переправу біля Очакова. А якщо всупереч встановленому союзу татари чинили б шкоди в державах ЙМ короля та РП і не було б правосуддя, то шкоди мають бути відшкодовані, татарський хан покараний. Однак у пустих полях, доки настане розмежування, якщо між собою, як то часто буває, зішлись й посварилися [щодо] ловлення риби та звірів, [то] не має [бути] розірваний союз між ЙМ королем та ЙМ імператором.

Стаття 4

Якщо б куди на послугі ЙМ імператора йшов татарський хан зі своїми військами, або сам імператор⁶³ із ними їхав у прилеглі держави ЙМ короля й Речі Посполитої⁶⁴, аби минав волості ЙМ короля, жодних шкод, кривд⁶⁵ і набігів у них не чинив під такою самою умовою з обох сторін про кривди.

⁵⁹ Rkps.№120: чауш із нами разом до табору, а звідти до ЙМ короля, нашого пана, великого посла, поїде і для безпеки та зручності його, як із давніх часів чинив, супроводить посла від Порти.

⁶⁰ Rkps.№112: по раді одразу [відбуде] з особою самого ЙМ імператора і Порти. Чауш ЙМ імператора разом із нами до табору [прибуде], а звідти поїде до ЙМ короля.

⁶¹ Rkps.№112: за море. Пропущено «увірвавшись».

⁶² Rkps.№112: пропущено «звільнити й».

⁶³ Rkps.№112: пропущено «імператор».

Rkps.№120: пропущено «імператор».

⁶⁴ Rkps.№112: РП.

Rkps.№120: РП.

⁶⁵ Rkps.№112: пропущено «кривд».

Rkps.№120: пропущено «кривд».

Стаття 5

Для кращого між державами ЙМ короля та ЙМ імператора встановлення і ствердження кордонів мають бути з обох сторін призначені люди розсудливі й обізнані з цими місцями, коли про те ЙМ імператор з ЙМ королем порозуміються.

Стаття 6

Річ Посполита на майбутні часи щороку даватиме татарському ханові звичний жолд, який відсилатиме до Ясс, до волоського господаря⁶⁶. Хан для отримання [жолду] повинен послати до Ясс своїх послів, а коли від ЙМ короля, [згідно зі] звичаєм предків ЙМ короля, наших панів, закликаний буде з військами своїми проти неприятелів ЙМ короля і РП, [повинен] прибути негайно, і щодо цього засвідчити належну дружбу.

Стаття 7

А щоб не була розірвана така стародавня і побожна дружба між найсвітлішим Оттоманським домом і ЙМ королем, нашим паном, через злість і жадібність деяких волоських господарів, мають бути на тій державі на майбутнє люди обачні та спокійні, які б якнайпильніше дотримувалися вчиненого між обома сторонами союзу й виявляли звичну від давніх віків належну покірність ЙМ королеві та нашій РП.

Стаття 8

Після укладення союзу Хотин, так само, як до теперішньої виправи війська ЙМ застали, маємо віддати з усім, як належить, волоському господареві, який буде на цей час.

Стаття 9

Насамкінець ЙМ король, наш м[илостивий] пан, має бути ЙМ імператорові приятелем [і] неприятелем [його] неприятелям⁶⁷. [Мають бути] відновлені стародавні від дідів і прадідів ЙМ короля та ЙМ імператора обопільні договори, підтвержені та заприсяжені через так багато великих послів, і тепер нами укладений, який також буде поновлений великим послом, котрий поїде до Порти.

Стаття 10

[Довівши] це все [до відома] всім загалом і кожному зокрема, ЙМ король, наш пан, дотримуватиметься умов⁶⁸. На це ми від ЙМ короля, нашого пана, доки його берегтиме на цьому світі Господь Бог, іменем Господа Ісуса Христа, нашого Бога і Спасителя, приносимо присягу, обцяємо й підтверджуємо в кожній умові дотримуватися цього миру, якщо також від ЙМ імператора [усе це] належно буде в усьому дотримано королеві й РП. А для віч-

⁶⁶ Rkps.№112: який буде на той час, повідомивши волоського господаря.

⁶⁷ Rkps.№112: ЙМ імператор також ЙМ королю і РП приятелем приятелям [і] неприятелем неприятелям.

Rkps.№120: ЙМ імператор також ЙМ королю і РП приятелем приятелям [і] неприятелем неприятелям.

⁶⁸ Rkps.№112: пропущено «умов».

Rkps.№120: пропущено «умов».

ної⁶⁹ пам'яті підписуємося своїми руками з притисненням наших печаток. Дата⁷⁰ в таборі⁷¹ під Хотиним дня 9 жовтня року⁷² 1621.

Як видається, варіанти назви договору (титули) пов'язані не з автентичним документом, а радше є продуктом творчості авторів щоденників Хотинської війни 1621 р. Спрощений варіант зводиться до загального означення акта («Договір, учинений з турецьким імператором», «Умови миру»). У повнішій формі порівняно чіткіше вирізняє сторони, які уклали договір, а також заявлено про потребу його ратифікації польською владою («Договір, учинений ІМ панами комісарами з турецьким імператором для подальшого схвалення ЙКМ та Річчю Посполитою»).

У преамбулі названо повноважних осіб, яким командування польсько-литовської армії під Хотиним делегувало право укласти від імені короля та Речі Посполитої договір із великим візиром Османської імперії, котрий діяв від імені турецького султана. Метою цього акта визначено відновлення та зміцнення миру й традиційної дружби між правлячою османською династією та польським королем.

Стаття 1 присвячувалася порядку набуття договором чинності, а також запровадженню інституту постійного представника польського короля в турецькій столиці. Із неї випливає, що у Стамбулі договір скріпить своїм підписом наділений відповідними повноваженнями польський великий посол, а у Варшаві – турецький дипломат високого рангу. До обох столиць негайно відбудуть дипломати нижчого рангу, завданням яких буде підготувати організаційний ґрунт для ратифікації документа: у Стамбул вирушить королівський секретар Ст. Сулішевський, гонець польського великого посла, а у Варшаву – турецький чауш (він супроводжуватиме польського великого посла на шляху до турецької столиці). Постійного агента, резидента польського короля у Стамбулі, призначать пізніше. Той, хто ним стане, відбуде до місця служби разом із польським великим послом. Як можемо переконатися, у цій статті (як і в інших) немає згадок ані про «упоминки», що їх мав би привезти турецькому султанові польський великий посол, ані про приватні дари від агента польського короля.

У статті 2, на відміну від посольської інструкції, з якою 5 жовтня 1621 р. Я.Собеський приїхав до турецького табору, ішлося не про заборону козакам організувати морські походи з гирла Дніпра проти Османської імперії, а метафорично окреслювався обов'язок польської сторони «звільнити», або «очистити» («uwolnić»), річку від запорожців. Можливо, подібне формулювання з'явилося під турецьким тиском. У такому випадку воно було не метафорою, а означало цілком конкретне зобов'язання польської сторони виселити козаків із Подніпров'я. Хоч би там як, а принаймні для війська П.Конашевича-Сагайдачного, яке восени 1621 р. перебувало під Хотиним, польське

⁶⁹ Rkps.№112: міцнішої.

⁷⁰ Rkps.№120: Даний.

⁷¹ Rkps.№112: з табору.

⁷² Rkps.№120: Р[оку] Г[осподнього].

командування вочевидь тлумачило цю статтю в тому сенсі, що козакам заборонено виводити з Дніпра свій флот у Чорне море й нападати на турків. На це вказує та обставина, що 11 жовтня 1621 р. Ст.Журавинський і Я.Собеський розповіли на козацькій раді під Хотиним про укладений турецько-польський договір і цю розповідь запорожці сприйняли спокійно⁷³. Вочевидь у козаків не виникло негативної реакції проти «звільнення» від них Дніпра, оскільки у цьому пункті насправді йшлося про давно їм відомі заборони морських виправ, котрі починалися з цієї річки.

Згідно зі статтею 3, волохам (насамперед молдаванам), а також татарам заборонялося нападати на Річ Посполиту. У разі виникнення таких інцидентів за татар відповідатиме кримський хан, а потерпіла сторона отримає матеріальне відшкодування. Конфлікти між уходниками, які виникатимуть на ще не розмежованій території («пустих полях») між Османською імперією та Річчю Посполитою, визнано такими, що не матимуть впливу на чинність укладеного договору. Турецький султан бере на себе зобов'язання заборонити татарам переправлятися через Дніпро в районі Очакова під час їхніх походів на територію Речі Посполитої.

За статтею 4 татарський хан, який, на виконання наказу турецького султана, вестиме свої війська у прилеглі до Речі Посполитої держави (або разом із ханом їхатиме султан), не мав права заходити на її територію та завдавати будь-яких збитків.

У статті 5 йшлося фактично про можливість створення за згодою турецького султана й польського короля спеціальної комісії для розмежування кордонів між Османською імперією та Річчю Посполитою. Не важко переконатися, що у цій статті не було враховано вимогу польської посольської делегації, висловлену під час переговорів під Хотиним, щодо заборони сторонам зводити нові замки в Україні.

Як впливає зі статті 6, поляки підтвердили, що сплачуватимуть кримському ханові традиційну данину (упоминки). Причому з формулювань цієї статті випливало, що польська сторона воліла трансформувати таку данину (яку названо «жолдом») у плату за виконання ханом воєнних послуг польському королеві. Хан мав отримувати жолд в Яссах через посередника – молдавського господаря.

Зміст статті 7 зводився до того, що Молдавією має правити лояльна до польського короля особа. Потребу у цьому обґрунтовано тим, що лише такі господарі на молдавському престолі не вноситимуть напруги в турецько-польські відносини, відтак це стане запорукою стабільного миру між Османською імперією та Річчю Посполитою.

За статтею 8 польська сторона зобов'язувалася передати Хотинську фортецю молдавському господареві.

У статті 9 фіксувався принцип, згідно з яким польський король повинен здійснювати дружню щодо Османської імперії зовнішню політику, фактично йдучи в її фарватері («бути ЇМ імператорові приятелем [і] неприятелем [його]

⁷³ *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. – S.179.

неприятелям»). За іншою інформацією джерел, турецький султан начебто на таких самих засадах мав чинити у своїх зовнішньополітичних зносинах щодо міжнародних інтересів Речі Посполитої. Декларувалася мета поновити старі договори між сторонами, а також надати чинності новому, укладеному під Хотиним 9 жовтня 1621 р., що мало бути зроблено з приїздом до Стамбула польського великого посла.

Стаття 10 присвячувалася запевненням польської сторони щодо дотримання умов миру (із зазначенням принципу паритетної відповідальності за це сторін), а також підтвердженню автентичності цього документа. Польські послы під Хотиним, які взяли участь в укладенні турецько-польського договору, присягнули іменем Ісуса Христа та пообіцяли від свого володаря дотримуватися всіх договірних умов – якщо аналогічно чинитиме турецький султан щодо польського короля й Речі Посполитої, а також скріпили свої підписи під документом прикладенням особистих печаток.

Загалом є підстави для висновку: учасники турецько-польських переговорів 1621 р. з укладення мирного договору пішли на певні взаємні поступки, що й відобразилося в тексті документа. Водночас турецька сторона домоглася для себе вигідніших умов. Наочним підтвердженням цього є стаття 9, згідно з якою польський король мав звіряти зовнішню політику своєї держави з курсом Османської імперії (вірогідність того, що турецький султан також «дружитиме» з польським королем та «ворогуватиме» з його супротивниками була невеликою). У документі ігнорувалися пропозиції польської сторони щодо того, як покласти край татарським нападам на Річ Посполиту, зокрема залучивши для цього запорозьких козаків та уклавши прямиї польсько-кримський договір. На думку деяких дослідників, цілком не було враховано позиції поляків щодо польсько-турецьких торговельних відносин, про взаємну видачу утікачів, про порядок відведення військ від Хотина⁷⁴.

Хоча оригінали польського й турецького примірників договору втрачено, однак певні його змістові моменти відобразилися в інших тогочасних джерелах. Зокрема, договірні умови про заборону морських походів запорожців, спрямованих проти Османській імперії, про відшкодування туркам польською стороною збитків, завданих козаками, про сплату Річчю Посполитою татарських упоминків можемо опосередковано підтвердити листом Ділавера-паші до Ст.Любомирського, написаним у жовтня 1621 р. під Хотиним. У ньому великий візир близько до змісту переказав зазначені вище положення договірних статей, на які погодилася польська сторона⁷⁵. Про заборону козацьких морських походів із гирла Дніпра, яка фігурує у Хотинському договорі, ідеться в доволі надійних документах, що виникли через кілька місяців по завершенні війни – у гарантійних листах запорозького гетьмана П.Конашевича-Сагайдачного королеві та Речі Посполитій, а також польському великому послові в Туреччину від 20 січня 1622 р.⁷⁶

⁷⁴ Ochman S. Sprawa traktatu Chocimskiego. – S.65.

⁷⁵ Ділавер-паша до Ст.Любомирського, жовтень 1621 // Biblioteka Racz. – Rkps.№138. – S.33–34.

⁷⁶ Комісія з козаками, учинена у січні місяці 1622 р. // Biblioteka Czart. – Rkps.№206. – S.557–558. Див. також: Беджицька А. Звіт про роботу козацької комісії у Києві у січні 1622 р.:

Для докладнішого встановлення змістової та політичної спрямованості Хотинського мирного договору 1621 р. потрібно взяти до уваги інформацію, що проливає світло на зміст турецького примірника. Наведемо його в перекладі на українську мову за рукописом щоденника Хотинської війни Я.Собеського⁷⁷ (розбіжності з відповідною публікацією Ж.Паулі⁷⁸ див. у примітках 79–89). Так само, як наведений вище польський варіант договору, турецький поділено на статті.

Турецький договір⁷⁹

Султан Осман, турецький імператор⁸⁰, через свого великого візира Ділавера-пашу [та] з іншими своїми панами укладає з ЙМ польським королем вічний мир із ЙМ польським королем, згідний у всьому з давніми договорами, бажаючи його в усьому дотримуватися відповідно до рішення свого предка султана Сулеймана, імператора.

Стаття 1

Щоб тепер послано малого посла з військом, те ж саме й ми розуміємо.

Стаття 2

Щоб вільною була торгівля і щодо неї були вільні з обох сторін поїздки.

Стаття 3

Волоська, Мультянська та Угорська землі щоб мали мир, і якщо коли було [б щось] між тими державами, щоб до цих пір⁸¹ вже щиро і від серця було дозволено⁸².

Стаття 4

Якщо б козаки наважилися заподіяти якої шкоди в турецьких державах, чинити⁸³ правосуддя.

Стаття 5

Щоб постало розмежування держав⁸⁴ через спільних комісарів і в усьому його було дотримано за повідомленням⁸⁵ обох сторін.

Стаття 6

Хотин повернути і бути приятелем⁸⁶ Волоської землі.

Стаття 7

Полонених⁸⁷ щоб [було] спільно відпущено.

Документ // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Л., 2006. – Т.СCLII: Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С.531.

⁷⁷ *Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Biblioteka Czart. – Rkps.№111. – S.513 zw. – 514.*

⁷⁸ *Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621 / Zebr. Z.Pauli. – Kraków, 1853. – S.174–175.*

⁷⁹ Турецький договір, нашвидкуруч перекладений у нашому таборі.

⁸⁰ Пропущено «турецький імператор».

⁸¹ від тих пір.

⁸² прощено.

⁸³ над ними.

⁸⁴ держави.

⁸⁵ за визнанням.

⁸⁶ приятелями.

⁸⁷ Замість «полонених» – «вічно».

Стаття 8

Від цих пір повинні бути нашим приятелям приятелями, непри-
ятелям – неприятелями⁸⁸.

Стаття 9

Якщо татарський хан не чинив би над татарами правосуддя,
його карати і відшкодовувати шкоди. Татарам мають бути на
майбутні роки звичайним способом⁸⁹ надані упоминки.

Як впливає з преамбули цього документа, безстроковий договір («ві-
чний мир» – власне той, що тривав упродовж правління чинного султа-
на⁹⁰) з Річчю Посполитою уклав великий візир від імені свого володаря.
Турецька сторона задекларувала відданість давнім традиціям турецько-
польських відносин, а також запевнила, що дотримуватиметься договору в
усіх пунктах.

Можемо припустити, що у статті 1 йшлося про те, що польський «малий по-
сол» (Ст. Сулішевський) повинен відбути до Стамбула, вирушивши туди з-під
Хотина разом із султаном та його військом. Із нечітких формулювань цієї стат-
ті напрашується думка, що турецька сторона також погодилася надіслати сво-
го представника до Варшави («те ж саме й ми розуміємо»).

Згідно зі статтею 2, проголошувався принцип свободи торгівлі між
Османською імперією та Річчю Посполитою, а також безперешкодних поїздок
у торговельних справах турецьких і польських купців. Як бачимо, у турецько-
му примірнику договору, на відміну від польського, була стаття, покликана
регулювати торгівлю між двома державами.

Зі специфічно сформульованого тексту статті 3 напрашується думка, що
сторони договору визнають потребу для наддунайських князівств та Угорщини
перебувати в мирі, тобто до останніх не повинно бути застосовано силових дій –
вочевидь із боку Речі Посполитої. У разі якихось непорозумінь між цими кня-
зівствами або всередині них, Варшаві належало зберігати нейтралітет. Тим
часом у статті 7 польського примірника договору, в якій порушено питання
відносин Речі Посполитої з деякими наддунайськими князівствами, зроблено
інший політичний акцент, а саме на потребі мати на молдавському господар-
ському престолі лояльного правителя.

У статті 4 визначено, що запорозьких козаків, винних у нападах на
Османську імперію, каратиме польська сторона. Утім, текст цієї статті не роз-
криває змісту покарань. Судячи з усього, турки мали на увазі, що поляки по-
винні покривати їхні збитки від козацьких нападів.

Згідно зі статтею 5, розмежуванням кордонів між Османською імперією та
Річчю Посполитою мала зайнятися спільна турецько-польська комісія. Після
ознайомлення з результатами її роботи та остаточного узгодження позицій
щодо цього питання сторони повинні були визнати нові кордони.

⁸⁸ те саме й ми повинні.

⁸⁹ звичайні.

⁹⁰ Григор'єва Т. Мирні угоди між Річчю Посполитою та Османською імперією протягом 1569–
1619 рр.: основні положення та фактори взаємин // Магістеріум. – К., 2010. – Вип.41: Історичні
студії. – С.47.

У статті 6 фіксувалося зобов'язання польської сторони повернути Хотин молдавському господареві, а також підтримувати дружні відносини з Молдавським князівством.

Як впливає зі статті 7, сторони брали на себе зобов'язання відпустити на волю всіх полонених. Примітно, що останнього положення немає в польському тексті договору.

За статтею 8 польський король ставав союзником турецького султана в такий спосіб («бути нашим приятелям приятелями, неприятелям – неприятелями»), що це значною мірою позбавляло його самостійності в міжнародній політиці. Те, що султан також брав на себе зобов'язання на аналогічних засадах «дружити» з польським королем (як це впливає зі вже згаданої публікації щоденника Хотинської війни Я.Собеського), видається сумнівним.

У статті 9 зазначалося, що за татарські напади на Річ Посполиту відповідатиме кримський хан, якого в разі таких інцидентів каратиме турецький султан. Стамбул гарантуватиме відшкодування збитків за татарські напади. У цій статті фіксувалося зобов'язання польської сторони й надалі платити татарам данину (упоминки). Причому ця сплата мала відбуватися у традиційний спосіб. Це означає, що турецький текст договору відрізняється у цьому плані від польського, в якому (стаття 6) йшлося про видачу татарам «жолду» в Яссах, а також про обов'язок хана надавати татарське військо на вимогу польського короля.

У розглянутому вище турецькому варіанті документа є низка положень, формулювань та змістових акцентів, яких немає в його польському варіанті, що непрямо вказує на наявність розбіжностей і в оригіналі договору, складеному 9 жовтня 1621 р. мовами обох сторін.

Звісно, що такі розбіжності аж ніяк не сприяли однаковому розумінню статей Хотинського договору турецькими й польськими дипломатами. Суперечки щодо цього виникли вже 1622 р. із прибуттям до Стамбула польського великого посла К.Збараського. На вимогу візира про сплату гарачу той зажадав документально підтвердити ці претензії. Султанський сановник хотів продемонструвати послові свою правоту, узявши потрібні йому аргументи з тексту польського оригіналу Хотинського мирного договору 1621 р. Однак така спроба завершилася конфузом, адже зазначеного документа не змогли віднайти. У причетності до його зникнення зазідали К.Збараського, який начебто «купив» оригінал у голови палацової канцелярії за 20 тис. талярів. Спонтанічному великому візиреві принесли якийсь варіант турецького примірника договору та звірили його з польськомовним, який надав К.Збараський. Невідомо, чи цілком задовольнив турків показаний польським послом текст, адже напередодні у Варшаві його завбачливо відредагували, вилучивши положення про розмежування кордонів та про королівського агента (резидента) у Стамбулі. Примітно, що така специфічна методика «шліфування» змісту міжнародних актів не була винаходом поляків. У тогочасній Європі кожна з договірних сторін воліла представити власну версію документа, орієнтуючись на традиції й термінологію своєї канцелярії. Оскільки не було єдиного розуміння автентичності акта, що підлягав ратифікації, то неодмінно виникали розбіжності між

текстами, опрацьованими зацікавленими дипломатами обох країн. Так, саме через цю причину чималі розходження є в габсбурзькій та османській версіях договору 1606 р., укладеного під Житватороком між двома державами⁹¹.

Примітно, що написана при королівському дворі інструкція К.Збараському спрямовувала його на внесення змін до Хотинського миру від 9 жовтня 1621 р., орієнтуючись на договори, укладені з турками попередніми послами – Я.Гербуртом (1598 р.) та П.Ожгою (1619 р.). Окрім офіційної інструкції К.Збараський мав ще й таємну. Серед іншого, у ній ішлося про те, що польська сторона під різними приводами має відмовитися від інституту королівського агента у Стамбулі. За потреби К.Збараському належало висунути навіть таку парадоксальну пропозицію – нехай цього агента султан (а якщо він не побажає – то молдавський господар) утримує своїм коштом. Посольські інструкції націлювали дипломата відкинути положення про «вигнання» запорожців з-над Дніпра, посилаючись на те, що їх провокують до недружніх стосовно турків дій татарські вторгнення в Річ Посполиту. Султана потрібно було переконати, що ініціаторами козацьких морських походів є донські козаки. К.Збараський мав постаратися вилучити з договору пункт про відшкодування Річчю Посполитою туркам збитків від запорозьких нападів. Йому слід було наполягати на потребі укласти окремий польсько-кримський договір, а також здійснювати з території Речі Посполитої відплатні бойові рейди на Крим задля покарання татар. Польському послові у Стамбулі рекомендувалося стояти на тому, що немає можливості розмежувати кордони між державами в так званому Дикому Полі. Він повинен був наполягати, щоб Молдавське князівство перебувало під польським впливом. Актуалізувавши королівське право призначення тамтешнього господаря (власне, ішлося про подання певної кандидатури турецькому султанові), К.Збараському належало домогтися того, аби цей престол посіла вигідна для Варшави особа. Польському послові в той чи інший спосіб потрібно було зам'яти справу зі сплатою татарських упоминків, або принаймні представити їх як знак прихильності до султана, а не жолд⁹².

Загалом укладений під Хотином 9 жовтня 1621 р. турецько-польський договір зафіксував певний політичний компроміс між учасниками переговорів, оскільки, з одного боку, жодна зі сторін воєнного конфлікту не змогла завдати супротивникові вирішальної поразки, ущент розгромивши його сили, а з іншого – у турецького та польського командування на той час сформувалася потреба припинити бойові дії. Для польської сторони було принципово важливим, що до тексту договору не внесли статтю про сплату турецькому султанові гарачу, данини, а також про подарунки Османові II, адже це означало б визнання васальної залежності Речі Посполитої від цього східного правителя. У політичному плані договір фактично повертав Османську імперію та Річ Посполиту до довоєнного рівня міждержавних відносин. Зокрема, польська сторона, як і раніше, повинна була сплачувати татарські упоминки та вживати заходів щодо недопущення морських антитурецьких походів запорозьких козаків.

⁹¹ Григор'єва Т. Укладення миру після Хотинської війни (1620–1621 рр.): спроба переоцінки досягнутих домовленостей – С.52, 54.

⁹² Ochman S. Sprawa traktatu Chocimskiego. – S.66–69.

Річ Посполита хоча й повернула Хотин молдавському господареві, однак не зазнала жодних територіальних втрат. Турецький султан зобов'язувався не допускати татарських вторгнень у польсько-литовську державу.

Водночас у підписаному під Хотином документі з'явилися положення, не вигідні Варшаві. Приміром, про зобов'язання польської сторони звиряти свою зовнішню політику з курсом Османської імперії. Однак реалізація такої політики залежала не від чіткості формулювань договірних статей, а від спроможності учасників цього договору домогтися його виконання на практиці. Тим часом султанська влада не могла легко маніпулювати Річчю Посполитою на міжнародній арені. Окрім іншого, це було зумовлено провалом завойовницьких планів Стамбула, пов'язаних із Хотинською війною 1621 р., що доволі довго слугувало «щепленням» від спокуси застосувати у своїй польській політиці інструмент широкомасштабної війни. Тож після 1621 р. суперечності, що накопичилися у відносинах двох держав, знайшли вихід у дипломатичній боротьбі під час ратифікації Хотинського мирного договору, у ході якої сторони активно перекроювали початковий текст цього документа у своїх власних інтересах. Те, яким став турецько-польський мир 1621 р. після його остаточної ратифікації в 1624 р., є окремою темою, дослідженню котрої приділено певну увагу в історіографії.

On the basis of sources, particularly ambassadorial instructions, political positions of participants of the Turkish-Polish negotiations are traced on signing of peaceful agreement of Khotyn 1621, which appeared on the different stages of voice process. Maintenance of contractual reasons, appearing in Polish and Turkish texts of document is outlined.

Keywords: *peaceful agreement of Khotyn, War of Khotyn, Turkish-Polish negotiations, ambassadorial instructions, articles, Polish-Lithuanian forces, Zaporozhian Cossacks, Turkish army.*

Ф.Г.ТУРЧЕНКО*

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ vs. МИКОЛА МІХНОВСЬКИЙ (ДИСКУСІЯ СУЧАСНИКІВ: ПОГЛЯД ЧЕРЕЗ СТОРІЧЧЯ)

Порівнюються політичні позиції двох видатних постатей українського національного руху, Михайла Грушевського та Миколи Міхновського, щодо питання майбутнього України – автономії у складі федерації чи самостійної держави. В історіографії вивчалися погляди кожного з цих діячів, натомість порівняльний аналіз ідей самостійництва та автономізму в інтерпретації М.Грушевського і М.Міхновського не проводився. Автономістсько-федералістські та самостійницькі проекти аналізуються на тлі еволюції українського політичного руху в Російській та Австро-Угорській імперіях кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Ключові слова: Михайло Грушевський, Микола Міхновський, український національний рух, автономізм, самостійництво.

У вступі до нещодавно опублікованої колективної монографії вітчизняних дослідників «Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.» наголошується на необхідності «сучасного прочитання історичного досвіду України щодо усвідомлення й втілення власних етнополітичних прагнень»¹. Це справді надзвичайно актуальне питання, адже сьогодні Україна знову опинилася перед драматичним вибором між незалежністю і входженням в новітню євразійську імперію. Нагадати про історію пошуків і спроб реалізації українським народом та його ідейними провідниками свого прагнення до визволення й національного суверенітету надзвичайно своєчасно та повчально. Особливої уваги заслуговує передреволюційний і революційний період (кінець ХІХ – перша чверть ХХ ст.), коли у суспільстві формувалися різні, по суті альтернативні погляди на майбутнє України, ішла напружена боротьба навколо їх реалізації на практиці. Звичайно, про це написано й говорено вже чимало. Саме перерахування публікацій зайняло б багато сторінок. Тому у цій статті автор пропонує зосередитися на окремому аспекті питання, котре, як уявляється, і становить самостійний дослідницький та практичний інтерес. Ітиметься про порівняльний аналіз поглядів двох видатних ідеологів українського руху – Михайла Грушевського (1866–1934 рр.) і Миколи Міхновського (1873–1924 рр.) з приводу питання, що особливо хвилювало українське суспільство: якою повинна бути *майбутня Україна – автономією у складі федеративного державного об'єднання, чи цілком самостійною соборною державою?*

Такий аналіз у літературі не проводився. Вивчалися погляди кожного з цих діячів зокрема. І у цьому плані зроблено багато², але звертає на себе увагу

---

* Турченко Федір Григорович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри новітньої історії України Запорізького національного університету
E-mail: tfg47@mail.ru

¹ Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси. – К., 2012. – С.11.

² Див., напр.: *Копиленко О.* Політико-правові ідеї М.Грушевського і проблеми сучасної розбудови української державності: Дис. ... д-ра юрид. наук у формі наукової доповіді. – Одеса,

та обставина, що дослідники, особливо сучасні, як правило перебирають не властиву для себе роль суддів, а їхні публікації перетворюються в набір аргументів для засудження чи виправдання певних положень і, відповідно, їх авторів, а не на пошуки істини. На початку 1990-х рр. була спроба «примирити» ці концепції: вимога федерації й автономії оголошувалася нічим іншим, як маскуванням самостійницької стратегії³. Але ця гіпотеза не одержала належного обґрунтування.

Щоб уникнути заполітизованих оцінок питання про форми самовизначення – автономія України чи її самостійність, пропонуємо провести порівняльний аналіз поглядів М.Грушевського і М.Міхновського на тлі загальної еволюції українського політичного руху в межах Російської й Австро-Угорської імперій, урахувуючи одночасно досвід інших слов'янських народів Європи.

***

До 1917 р. перед українським національним рухом стояло два взаємопов'язаних завдання: досягнення державного суверенітету України та об'єднання розчленованих Росією й Австро-Угорщиною українських етнічних земель. Ці завдання, власне, і становили суть «українського питання». Для його вирішення необхідні були сприятливі *внутрішні* (готовність суспільства до боротьби за самовизначення) та *зовнішні* (слухна міжнародна ситуація, якою національний політикум зміг би скористатися) умови. Обидва аспекти проблеми перебували у центрі уваги політиків, незалежно від їх ідеологічних орієнтирів, однак бачення шляхів вирішення було різним.

Про це в історичній літературі писали давно, проте увага концентрувалася на процесах у Східній чи Західній Україні, а загальноукраїнська та європейська ситуація враховувалася мало. Відтак у цій статті генезу національно-визвольних концепцій українців пропонуємо розглянути в контексті конкретно-історичної ситуації кінця ХІХ – початку ХХ ст., охарактеризувати спільне й відмінне в *автономістсько-федералістських* і *самостійницьких* проектах, розкрити внесок М.Грушевського та М.Міхновського в їх розробку.

Відомо, що переважна більшість представників українського національно-визвольного руху рубежу століть дотримувалася ідеї федеративної перебудови

1993; *Кучик О.* Генезис геополітичних орієнтацій М.Грушевського від федераліста до самостійника // Михайло Грушевський і Західна Україна: Допов. та повід. конф. до 100-річчя від початку наукової діяльності М.Грушевського у Львівському університеті (Львів, 26–28 жовтня 1994 р.). – Л., 1994; *Щербак Н.* Михайло Грушевський про шляхи вирішення національного питання в Російській імперії // Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності: Зб. наук. праць. – К., 2002; *Пиріг Р.* Ідея федералізму в державницькій концепції Михайла Грушевського // Студії з архівної справи та документознавства. – Т.13. – К., 2005; *Курас І.Ф., Турченко Ф.Г., Геращенко Т.С.* М.І.Міхновський: постать на тлі епохи // Український історичний журнал. – 1992. – №9–10; *Ткаченко Ю.* «Батько українських націоналістів» (Микола Міхновський) // Віче. – 1995. – №11; *Горелов М.* Передвісники незалежної України: Історичні розвідки. – К., 1996; *Лінецький С. М.* Міхновський: міфи історіографії та правда історії // Молода нація: Альманах. – К., 1996. – Вип.1.

³ Див.: *Копиленко О.Л.* «Сто днів» Центральної Ради. – К., 1992. – С.49; *Гарчева Л.* Федеративна стратегія Центральної Ради та її критики // Тези та повідомлення ІІІ Міжнародного конгресу українців, Харків, 26–29 серпня 1996 р.: Історія. – Ч.2. – Х., 1996. – С.41.

Російської імперії та розв'язання «українського питання» через набуття широкої національно-територіальної автономії. Подібні ідеї було взято на озброєння національними елітами практично всіх залежних народів Центрально-Східної Європи.

Теорія федералізму («федерація» в перекладі з латини – «союз, скріплення союзом»), що почала формуватися у XVII–XVIII ст., розглядалася як принципи зв'язку між центром і суб'єктами союзної держави в територіально-політичному устрої та як політико-правова ідея досягнення компромісу між загальнодержавними й місцевими інтересами. Ця теорія отримала значне поширення завдяки успішному втіленню у життя у Швейцарії та США. Федералізм почали сприймати не тільки як оптимальну форму організації держави, за словами її палкого прихильника А. де Токвіля, а і як умову для досягнення свободи та розквіту всього людства⁴.

У кожній країні ідеї федералізму мали власне історичне підґрунтя. В Україні, серед іншого, ця традиція включала таку блискучу розробку федеративної форми державного устрою, як Гадяцький договір 1658 р., за яким передбачалося створення держави, що об'єднувала б народи Великого князівства Литовського, Корони Польської та Руського князівства (України), до якої «гетьман із Військом Запорізьким [...] добровільно, як вільні до вільних, рівні до рівних, шляхетні до шляхетних повертаються»⁵.

Формування автономістської традиції в історії України охоплює XVI–XVIII ст. – від часу оформлення козацтва в окрему політичну силу на території Речі Посполитої до втрати Гетьманщиною автономії у складі Російської імперії. Ця традиція пов'язана з діяльністю козацько-старшинської верхівки українського суспільства.

У XIX ст. у Центрально-Східній Європі починається доба національного відродження так званих «недержавних» народів, яке охоплює й Україну. Дослідники вважають, що український рух цілком вписується в запропоновану чеським істориком і політологом М.Грохом модернізаційну схему національних рухів «молодих» європейських народів: 1) «відкриття» історії, мови й народної культури маленькою групою вчених; 2) фаза національної агітації патріотів із метою поширення національної самосвідомості на всі верстви суспільства; 3) масовий національний рух і створення власної держави.

Національне відродження пов'язане з діяльністю частини дворянства українського походження, яке ще не втратило почуття окремішності, та представників різночинної інтелігенції, котра почала формуватися в умовах модернізації XIX ст., поступово набуваючи окремої від загальноросійської, власної української ідентичності. У свідомості європейської інтелігенції формується переконання, що кожен народ має природне право на суверенне буття. Ця ідея поширюється в залежних країнах. Але залишалося питання, чи можливо це на засадах автономії, чи для цього необхідно будувати власну незалежну державу? Виявилося, що національна еліта залежних народів Європи була більше

⁴ Токвіль А. Демократія в Америці. – Москва, 1992. – С.142.

⁵ Гадяцький трактат // Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія Української конституції. – К., 1993. – С.18–24.

схильна до реалізації проектів, пов'язаних із федеративною перебудовою імперій на засадах національно-територіальної автономії.

Вирішальним кроком у розвитку ідей федералізму в Україні стала діяльність Кирило-Мефодіївського товариства – першої української політичної організації. Висунута її учасниками ідея федерації уявлялася як засіб забезпечення історичних прав українського народу, що вважалося запорукою вільного розвитку слов'ян і Сходу Європи у цілому. Значний внесок у розвиток ідеї федералізму зробив М.Костомаров. Окрім популяризації цієї ідеї, він дав їй наукове обґрунтування, започаткувавши федералістський напрям в історіографії, проаналізувавши прояви федералізму в історичному минулому й ментальності українського народу. Остаточо в ідеології національного руху автономістські ідеї було закріплено завдяки діяльності українофільських громад та дослідницькій і громадській роботі В.Антоновича.

Зосередженість українців на прагненні до автономії (а не на ідеї повної незалежності) В.Антонович виводив із часів Богдана Хмельницького та пояснював це станом українського суспільства. Його учень М.Грушевський свідчив, що свого часу В.Антонович привселюдно зізнавався, що не вірить у державотворчий потенціал рідного народу. У публічній лекції В.Антоновича, присвяченій 250-й річниці повстання Б.Хмельницького (1898 р.), він заявив, що не гетьман, а українці були байдужими до держави або нездатними її створити, «натомість народ боровся за місцеву автономію, що й змушений був врахувати гетьман»⁶.

Федеративна ідея лежала в основі поглядів на майбутнє реформування Російської імперії видатного українського вченого і громадсько-політичного діяча М.Драгоманова. Бездержавність українців в історичних умовах ХІХ ст., на його думку, не ускладнювала історичний поступ України, адже людство вже пережило епоху національних держав: «Тепер уже люди переросли державні спілки й прямують волею та неволею до якихось інших»⁷. В одній зі своїх праць він пропонував соціалістам Росії та Польщі прямувати до східно-європейської інтернаціональної федерації⁸. А взагалі, ідеальною формулою існування людства М.Драгоманов уважав таку, де вільні особи об'єднуються у вільні громади, які утворюють спілки за національною ознакою, котрі, своєю чергою, складають європейську та всесвітню спілку⁹. Необхідність створення власної національної держави в таких умовах зникає.

Значний вплив на обґрунтування ідеї автономії України і спроби її реалізації на практиці справив видатний український історик і політик М.Грушевський. Як учений він сформувався головним чином на традиціях української історіографії другої половини ХІХ ст., зокрема наукової школи В.Антоновича та поглядів М.Драгоманова. Сам М.Грушевський оцінював ідеї

⁶ Див.: Плохий С. Великий переділ: Незвичайна історія Михайла Грушевського. – К., 2011. – С.333–334.

⁷ Драгоманов М.П. Передне слово [до «Громади» 1878 р.] // Його ж. Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні»). – К., 1991. – С.293.

⁸ Драгоманов М.П. Великорусский интернационал и польско-украинский вопрос. – Казань, 1909. – С.97.

⁹ Драгоманов М.П. Передне слово [До «Громади» 1878 р.]. – С.304.

свого вчителя В.Антоновича як демократичні й засадничі антидержавницькі¹⁰. Без сумніву, ці принципи справили значний вплив на світогляд, по суті на все життя залишившись його серцевиною. Оглядаючи в 1920 р. свій шлях як науковця й політичного діяча, М.Грушевський відверто заявив, що «був вихований у традиціях радикального українського народництва, яке вело свою ідеологію від кирило-мефодіївських братчиків»¹¹. Цілком природно, що оцінки історичного минулого України справили вирішальний вплив на розуміння М.Грушевським поточної ситуації і визначення перспектив на майбутнє. Утім, новітні дослідники, аналізуючи творчу спадщину історика, стверджують, що антидержавницькі концепції попередника й учителя він ніколи не сприймав беззастережно, і нерідко, коли це диктували наявні історичні джерела, у своїх дослідженнях виходив за їх рамки¹².

Відповідно до концепції народництва, українська нація сприймалася М.Грушевським як безкласова, у цій її особливості вбачалася перевага над іншими. Держава розумілася, головним чином, як апарат насильства, адже навіть незалежна вона не завжди перейнята забезпеченням для народних мас нормальних умов життя. І у цьому сенсі народники не бачили принципової різниці – у складі якої держави житиме народ. Цим визначалося їх упереджене ставлення до ідей і людей, які акцентували увагу переважно на відновленні незалежності України, не надаючи належної уваги питанням соціального визволення. Майбутнє ж українське суспільство уявлялося соціалістичним, причому вважалося, що відносини між націями Росії (як, до речі, і всіма іншими європейськими) будуватимуться на федеративних засадах. Існувало тверде переконання, що соціалізм і федералізм – це магістральна тенденція розвитку людства на найближчу та віддалену історичну перспективу, що це – тверда заповідь миру, процвітання народів Європи.

Отже, було певне загальне тло, яке сприяло поширенню й популяризації автономістсько-федералістських поглядів. Українських народників і політичні партії, що сформувалися на відповідних ідеологічних засадах на початку ХХ ст., штовхала на шлях автономізму ще й та обставина, що вони не бачили реальних сил, які могли б реалізувати ідею самостійності на практиці. Навіть М.Драгоманов в останні роки свого життя висловлював думку, що перейшов би на позиції самостійництва, коли б йому вказали на ту силу, що здатна на практиці реалізувати подібну ідею.

В умовах такої інтелектуальної атмосфери М.Грушевський увійшов у період наукової зрілості й розпочав політичну діяльність. 1894 р. він переїхав до Львова, де став професором і завідувачем кафедри місцевого університету ім. Яна Казимира. Це був саме той час, коли у Західній і Східній Україні почали формуватися національні політичні партії. Їхні лідери й ідеологи, розробляючи програмні установки, постали перед вибором – закликати до боротьби за автономію й федерацію або самостійності? Традиції попередників і досвід

¹⁰ Плохий С. Великий переділ: Незвичайна історія Михайла Грушевського. – С.330.

¹¹ Грушевський М. Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання: Замітки з приводу дебат на конференціях закордонних членів партії // *Його ж.* Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – С.234.

¹² Плохий С. Великий переділ: Незвичайна історія Михайла Грушевського. – С.330–331.

ідеологічних пошуків залежних народів Європи підказували шлях до федерації й національно-державної автономії. Як колись рівність громадян стала необхідною умовою суспільного розвитку, такою необхідністю тепер ставала рівність націй.

В Австро-Угорській імперії федералізм мав дві течії – проросійську (слов'яно- та москвофільство) й австрославізм, який переважав. На думку російської дослідниці О.Павленко, австрославізм став засобом боротьби за національні права так званих «недержавних» народів Центрально-Східної Європи, уважався запорукою їх виживання: «Дійсно, для недостатньо ще розвинених у національному відношенні суспільств австрійський конгломерат уявлявся найбільш надійною, презентативною та стабільною формою суспільного існування. Але тільки за умови рівних національних прав і можливостей, реалізація яких убачалася у федералізації»¹³.

Саме цим шляхом і пішли політики Західної України, де політичні партії почали формуватися раніше, ніж в Україні підросійській. Так, у програмі першої української партії Східної Галичини – Русько-української радикальної (РУРП), ухваленою 1890 р., формулювалася вимога крайової автономії¹⁴, а молоді радикали в 1891 р. натомість вимагали перетворення Австрії на «державу федераційну, автономічних національних держав»¹⁵.

Але вже в 1890-х рр. автономістсько-федералістськими перспективами бачення майбутнього України не вичерпувалося. У національному русі почало формуватися ставлення до федерації й автономії як своєрідного транзиту на шляху до повної державної самостійності. Ці погляди мали своїх ідеологів і теоретичне обґрунтування.

У вітчизняній суспільно-політичній думці самостійницька традиція бере свій початок від праці Ю.Бачинського «Україна irredenta» (1895 р.) та брошури М.Міхновського «Самостійна Україна – програма Революційної української партії», яка побачила світ 1900 р. Ці автори прийшли до самостійницької ідеї різними шляхами: перший через економічні аргументи та марксистську соціологію, а другий – використовуючи для цього історико-правничу аргументацію.

Молодий галицький радикал Ю.Бачинський, проаналізувавши економічне, політичне і культурне становище України у складі Австро-Угорщини та Росії, робить висновок: «Політична самостійність України, то *conditio sine qua non* її економічного і культурного розвитку, умова взагалі – можливості її існування»¹⁶. До самостійності, як кінцевої мети, пов'язаної з соціалістичною революцією, українці повинні йти через автономію у складі Австро-Угорщини та Росії. Відтак головні зусилля на першому етапі слід зосередити на боротьбі «разом з усією революційною суспільністю російською» за впровадження в Росії конституційного ладу. На думку Ю.Бачинського, європейська Росія поділяється на три регіони, що мають певну економічну «відрубність», і в яких мешкають три різні народності: східний (великоросійська народність), південно-західний

¹³ Павленко О.В. Панславизм // Славяноведение. – 1998. – №6. – С.43–60.

¹⁴ Політичні вимоги «молодших радикалів» // Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали. – Т.1. – Мюнхен, 1983. – С.11–12.

¹⁵ Там само. – С.15.

¹⁶ Бачинський Ю. Україна irredenta. – Берлін, 1924. – С.94–95.

(українці), північно-західний (поляки). Економічні суперечності між цими регіонами призведуть до боротьби між ними, за якою настане політичний поділ: «Та економічна боротьба виявиться в жаданні поділу Росії на відрубні політичні організми»¹⁷. Таким чином, спочатку йшлося про модель на зразок федерації, хоча цього терміна стосовно Росії Ю.Бачинський не використовував.

Що ж стосується Австро-Угорщини, то тут «побіда федералізму [...] – питання часу»¹⁸. Але для галичан найближчим завданням Ю.Бачинський уважав реформу виборчої системи, поділ краю на дві окремі етнічні частини – українську та польську, адже економічний розвиток території, за його переконанням, веде «не до згоди між українцями й поляками, а якраз, протилежно, до великої і то щораз більше зростаючої незгоди»¹⁹.

Після виходу книги Ю.Бачинського постулат самостійності як кінцевої мети визвольного руху був узятий на озброєння українськими партіями Галичини – РУРП²⁰, Національно-демократичним (народним) сторонництвом (1899 р.)²¹, Українською соціал-демократичною партією (1900 р.)²². Але вважати це прямим наслідком впливів цієї книжки немає підстав. Радше вона віддзеркалила прагнення галицького суспільства мати «ідеальний проект» майбутнього, який убачався в незалежності.

На Наддніпрянщині ж самостійницьку перспективу України запропонував молодий націоналіст, адвокат М.Міхновський. Початок його політичної діяльності пов'язаний із Братством тарасівців (1891 р.) – нелегальним об'єднанням національно свідомої, політизованої молоді, своєрідною перехідною ланкою від студентських громад до політичної партії. У програмному документі – «Profession de foi молодих українців» (1893 р.) – висувалися вимоги перебудови Росії на федеративних засадах і гасло автономії України. В організації діяло досить сильне крило, яке вважало автономію лише етапом на шляху до повної самостійності. До нього належав і студент юридичного факультету київського Університету св. Володимира М.Міхновський²³. Без сумніву, він був знайомий зі змістом книги Ю.Бачинського і знав про наростання самостійницьких настроїв в українському визвольному русі Галичини. Серед іншого, про це він міг дізнатися особисто під час своїх поїздок у Галичину.

У «Profession de foi молодих українців» ставилося завдання створення в Галичині «операційної бази» для розгортання ефективної національної роботи в губерніях російської України²⁴. М.Міхновський був серед тих, хто особливо активно працював над реалізацією цього проекту, а відтак неодноразово відвідував Галичину. Достеменно відомо, що він не раз бував у Львові (як і

¹⁷ Бачинський Ю. Україна irredenta. – С.87.

¹⁸ Там само. – С.70.

¹⁹ Там само. – С.165.

²⁰ Дорошенко В. Значення «Ukraina irredenta» в історії розвитку української національної свідомості // Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали. – Т.1. – С.ІХ.

²¹ Програма національно-демократичного (народного) сторонництва // Там само. – С.57–58.

²² Поява соціал-демократичної партії в Галичині // Там само. – С.56.

²³ Див.: Наумов С. «Братство тарасівців» // Український історичний журнал. – 1999. – №5. – С.56.

²⁴ Profession de foi молодих українців // Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали. – Т.1. – С.23.

у Чернівцях), спілкувався не лише з політиками, а й з діячами культури, у т.ч. І.Франком, О.Маковеем, М.Павликом та ін.²⁵ Зокрема, за агентурними даними Київського губернського жандармського управління, М.Міхновський у грудні 1897 р. відвідав Львів, де встановив «близькі відносини з галицькими представниками українофільської партії [...], закупив значну кількість забронених видань малоросійською мовою, у тому числі твори Драгоманова та Франка, з якими повернувся до Росії»²⁶. Серед тих, із ким у грудні 1897 р. зустрічався 24-річний юрист М.Міхновський, згадувався 31-річний історик М.Грушевський, який 1894 р. переїхав з Києва до Львова²⁷.

Про зміст розмов М.Міхновського з М.Грушевським у доступних нам документах не говориться нічого. Але є підстави припустити, що теми могли бути найрізноманітнішими. На таку думку наптовкують листи М.Міхновського до М.Грушевського від 18 березня і 10 жовтня 1897 р. (ще до грудневої поїздки). У першому з них ідеться про транспортування в Наддніпрянську Україну нелегальної друкованої продукції з Галичини²⁸. Другий лист має майже приватний характер. У ньому відправник просить М.Грушевського порекомендувати керівництву Львівського університету свого товариша-наддніпрянца на одну з вакантних посад. Лист закінчується словами: «Мое вітання Вашій високоповажній дружині. Сподіваючись Вашої шановної відповіді. З найбільшим поважанням до Вас. Микола Міхновський»²⁹.

Ці листи свідчать, що у другій половині 1890-х рр. М.Грушевський був відкритим для спілкування з М.Міхновським, і стосунки між ними були досить тісними. Але немає необхідних підстав для висновку про те, знаходили чи не знаходили вони спільну мову в питанні про майбутній статус України. Маємо свідчення, що після свого прибуття до Львова М.Грушевський чинив опір виходу книги «Україна irredenta» Ю.Бачинського³⁰. Він навіть запропонував своєму учневі М.Кордубі написати для «Записок НТШ» негативну рецензію на працю Ю.Бачинського³¹. З іншого боку, М.Грушевський під впливом подій, які розгорталися у другій половині 1890-х рр. в Україні, не відкидав питання про самостійницьку перспективу. Зокрема, напередодні XI археологічного з'їзду, що відбувся 1899 р., він підписав декларацію, як сам зазначив в автобіографії 1906 р., «під маніфестом реформованого народоства, що ставив оконечною ціллю політичну самостійність України»³². Це було невдовзі після його львівської зустрічі з М.Міхновським наприкінці 1897 р.

²⁵ Див.: Турченко Ф.Г. Микола Міхновський: Життя і слово. – К., 2006. – С.73–81.

²⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.274. – Оп.1. – Спр.536. – Арк.17.

²⁷ Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Ф.102. – Оп.1898. – Д.150. – Л.6.

²⁸ Овсієнко О.Ф., Сарнацький О.П. Невідомі листи М.Міхновського до М.Грушевського // Архіви України. – 2003. – №1/3. – С.259–260.

²⁹ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.642. – Арк.1 зв. – 2.

³⁰ Грицак Я. Чи була школа Грушевського? // Михайло Грушевський і українська історична наука: Зб. мат. конф. – Л., 1999. – С.167.

³¹ Купчинський О. Листи Мирона Кордуби до Михайла Грушевського // Там само. – С.181.

³² Див.: Грушевський Михайло. Автобіографія 1906 року // Великий українець: матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського / Упор. А.П.Демиденко. – К., 1992. – С.467; Плохий С. Великий перелік: Незвичайна історія Михайла Грушевського. – С.63.

Цілком можливо також, що серед тих, з ким зустрічався М.Міхновський у Галичині, був і Ю.Бачинський. У всякому разі, підстав для зустрічі з ним було не менше, ніж із М.Грушевським.

Поїздки у Західну Україну сприяли кристалізації самостійницьких поглядів молодого М.Міхновського. Без сумніву, йому близьким був заклик Ю.Бачинського до «горстки свідомих українців будити серед української суспільності в Росії, оскільки це лише можливо, думки про політичну самостійність України»³³. Але М.Міхновський не погодився щодо змісту агітації, до якої закликав Ю.Бачинський, – говорячи про самостійність, спиратися на економічні аргументи й соціалістичну перспективу. Ідею самостійності України у своїй відомій брошурі, опублікованій 1900 р. у Львові, він пов'язував із боротьбою залежних народів за національне визволення, перспективою розв'язання національного питання у світі, а не змаганнями між «працею та капіталом».

Характеризуючи становище українського народу у складі Росії, М.Міхновський використовує поняття «зрабована нація». Він рішуче відкидає ідею про те, що «українська нація є тільки різноманітністю російської». Думку про «відрубність» українського народу він проводить через усю свою програму, завершуючи її наголосом: «Нехай вчені розшукують, хто був кому родичем – ображене чуття нації і кривда цілого народу гидують визнати моральні зв'язки з російською нацією!». Природною для нього є ситуація, коли народ має умови для «нічим необмежованої змоги всестороннього розвитку духовного й осягнення найліпшого матеріального гаразду». Перебування у складі держави іншого народу забезпечити ці умови не зможе. Звідси простий і переконливий висновок: «Державна самостійність є головною умовою існування нації, а державна незалежність – національним ідеалом у сфері міжнаціональних відносин». М.Міхновський уважав, що історичні події ведуть саме до цього. Він передрікав, що двадцяте століття буде «боротьбою націй».

«Всесвітове національне питання, – зазначається у «Самостійній Україні», – вже зовсім достигло [...], а єдино можливим шляхом до його [...] дійсного та справедливого розв'язання [...] показати нації, що вже повстали проти чужого панування». Наводяться і приклади: антитурецькі повстання вірмен (1893 р.) і греків-критян (1896 р.), переможний антиіспанський виступ кубинців (1895–1897 рр.), боротьба південноафриканських бурів проти британської агресії. Про те, що це тільки початок «нового звороту» в історії людства, на думку М.Міхновського, указує, по-перше, «гостра боротьба [...], яку проводять зрабовані народи Австрії, Росії та Туреччини проти націй-панів»; по-друге, це «той смертельний антагонізм, який існує між німцями й французами, англічанами й росіянами, коли зважити, яку масу регулярного війська утримують ворожі поміж себе нації». Автор «Самостійної України» передрікає стрімкий, обвальний розвиток цих процесів у ХХ ст. I, як бачимо, історичний прогноз щодо неминучої світової війни, краху імперій та епохи національних революцій, які охоплять усі континенти і супроводжуватимуться появою нових незалежних держав, виправдався.

³³ Бачинський Ю. Україна irredenta. – С.162.

У контексті цієї загальної проблеми «боротьби націй» М.Міхновський порушує гостре питання: «Чи визволення національне можливе для нас?». І дає ствердну відповідь: визволення України й набуття нею статусу незалежної держави не лише можливе, але цілком закономірне та навіть неминуче. Він відкидає думку про те, що український народ втратив здатність протестувати і «через те вже пізно відшукувати колишні права». Нагадуючи про виступи гетьманів П.Дорошенка й І.Мазепи, Кирило-Мефодіївське товариство, Т.Шевченка, селянські повстання 1880-х рр. тощо, М.Міхновський прагне переконати читача, що українці ніколи не погоджувалися зі своїм залежним становищем у Росії.

Для обґрунтування справедливості незалежницьких вимог М.Міхновський звертається і до норм міжнародного права. Сучасне йому становище України він вважає лише «антрактом» у вітчизняній історії після акту 1654 р.: «Антракт власне починається з 1654 р., коли Українська Республіка злучилася з московською монархією політичною унією. [...] Держава наших предків злучилася з московською державою «як рівний з рівним» і як «вільний з вільним», каже тогочасна формула, себто, як дві окремі держави, цілком незалежні одна від другої щодо свого внутрішнього устрою, схотіли з'єднатися для досягнення певних міжнародних цілей».

Водночас М.Міхновський розумів складність поставленої задачі. Він змальовує катастрофічну ситуацію, в якій опинилася українська нація після декількох століть бездержавного існування: «Сам Бог зробився чужинцем і не вмів української мови». На відміну від грецьких ілотів, які хоча б розуміли своє пригноблення, українці дійшли до такої межі, що «лише відчують його». «Така то є логіка подій і такі її наслідки»³⁴, – із гіркотою констатує він. Але «навпаки логіці подій (підкреслення наше – *Ф.Т.*) ми написали на своєму прапорі “Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від гір Карпатських аж по Кавказькі”»³⁵.

На це «навпаки логіці подій» звернув увагу І.Франко, коли став на захист М.Міхновського від нападок політичних опонентів, котрі звинувачували його в нереальності постановки питання про незалежність України з погляду на матеріальні («жолудові» або шлункові) обставини. У статті «Поза межами можливого» (1900 р.) І.Франко відзначав, що такий підхід властивий «здоровому холопському розумові» та закликав вирватися за його межі. Для прориву «за межі можливого» необхідна «сила волі й духу», тобто певні ірраціональні мотиви. Саме з таких позицій підходив М.Міхновський до обґрунтування ідеї незалежності, яку у «Самостійній Україні» називав «нашим ідеалом». І.Франко коментує: «Усякий ідеал – се синтез бажань, потреб і змагань близьких, практично легших і трудніших до досягнення, і бажань та змагань далеких, таких, що на око лежать поза межами можливого»³⁶. Із цим не можна не погодитися, хоча ця думка контрастує з позитивістським розумінням досягнення істини, яке домінувало в науці ХІХ ст. Але сьогодні ми знаємо, що незбагненні шляхи

³⁴ Міхновський М. Самостійна Україна: Промова // Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали. – Т.1. – С.67.

³⁵ Там само.

³⁶ Франко І. Поза межами можливого // Літературно-науковий вістник. – Т.Х. – Л., 1900. – С.2, 4.

історії не вписувалися у жодну схему, складену на раціональних підставах тодішньої гуманітарної науки.

Звертаючись для обґрунтування ідеалу самостійності до «сили волі й духу», у питанні найближчих перспектив М.Міхновський стоїть на ґрунті реалій. Тому найближчою метою партії у «Самостійній Україні» оголошується автономія: «Як партія бойова, партія, що виросла на ґрунті історії і єсть партією практичної діяльності, ми зобов'язані вказати ту найближчу мету, яку маємо на оці. Ся мета – повернення нам прав, визначених Переяславською конституцією 1654 р. з розширенням її впливу на цілу територію українського люду в Росії. [...] Наша нація добуде собі повну свободу і перший ступінь до неї – Переяславська конституція».

Деякий час «Самостійна Україна» вважалася програмою Революційної української партії (РУП). Однак у 1902 р. вона перейшла на соціалістичні й автономістські позиції. Уже в нарисі програми, опублікованому 1903 р., ідеться про необхідність повної автономії України в перебудованій на федеративних засадах Росії³⁷. Проте в роз'ясненні до цього документа зазначено, що це – програма-мінімум, а самостійна Україна залишається ідеалом, про який у програмі-мінімум немає сенсу говорити³⁸.

Пункт про автономію України й федеративну перебудову Росії містився у програмах новоутворених українських партій. Так, ліберально-народницька за своїм характером Українська демократична партія (УДП), утворена восени 1904 р., вимагала «для території, населеної українським народом, автономії»³⁹.

Під час російської революції 1905–1907 рр. національне життя в Україні поживалося, на що швидко відреагував М.Грушевський. Його політична діяльність у зазначений період розгорталася в руслі руху за конституційні реформи в Росії, у контексті яких він бачив можливість оптимального вирішення національного, у тому числі українського, питання. Формально на той час М.Грушевський не був членом жодної партії, прагнув стояти «понад партіями», хоча схилився до ліберально-демократичної національної течії суспільного життя. У травні 1905 р. він опублікував статтю «Конституційне питання і українство в Росії». Автор уважав, що Росія повинна бути перебудована на принципах децентралізації й обласного самоврядування. Адже «тільки децентралізація зможе забезпечити успішний економічний і культурний розквіт провінцій, і тільки організація самоврядування на національній підставі, [...] може зробити національність тим, чим вона має бути – підставою, ґрунтом економічного, культурного й політичного розвою, а не об'єктом боротьби». За проектом М.Грушевського, управління кожною з самостійних областей мало відбуватися обраним сеймом, повноваження якого цілком залежали від розмірів території. Таким чином, ішлося про автономію України та федеративну перебудову Росії, хоча такі терміни він ще не використовував⁴⁰.

³⁷ Нарис програми Революційної української партії // Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали. – Т.1. – С.116.

³⁸ Там само. – С.121.

³⁹ Програма Української демократичної партії // Там само. – С.140.

⁴⁰ Див.: Грушевський М.С. Конституційне питання і українство в Росії // Літературно-науковий вістник. – Т.XXX. – Л., 1905. – С.25–26; Приймак Т. Конституційний проект М.Грушевського з

Без сумніву, стаття не залишилася поза увагою групи політиків, які виділилися зі складу УДП і наприкінці 1904 – на початку 1905 рр. утворили Українську радикальну партію (УРП), яка у своїй платформі передбачала вигоду автономії України у складі федерації⁴¹. Об'єднання УДП і УРП призвело наприкінці 1905 р. до створення Української демократично-радикальної партії (УДРП). У преамбулі до її програми, написаній М.Грушевським, ішлося про необхідність конституційного ладу Росії та перетворення її на «федерацію рівноправних автономних національно-територіальних одиниць». Зазначалося, що «такої автономії вимагає партія для всього українського народу». Із приводу ідеї соборності було сказано: «Думка про відрізані частки національного тіла ніколи не може покинути живу націю – не покине вона й нас, і виявлятиметься в наших змаганнях, у нашій тактиці й політичній боротьбі»⁴². До речі, на засадах вимоги «автономної України» створили наприкінці 1905 р. свою партію й українські соціал-демократи⁴³.

До революції 1905 р. М.Грушевський, який жив у Львові, працюючи в місцевому університеті, не наважувався відвідувати підросійську Україну, побоюючись репресій із боку влади. Під час революції загроза арешту зникла, чим він негайно скористався. Весною 1906 р. М.Грушевський приїхав до Петербурга, де після виборів до I Державної думи сконцентрувалося багато українських депутатів і політиків. Він опинився у центрі українського суспільно-політичного життя і став його неформальним лідером. Зокрема, М.Грушевський зустрічався з депутатами, виступав перед ними, активно співпрацював з російськомовним журналом «Украинская жизнь», який видавала українська фракція Думи, друкував тут свої статті, популяризував ідею децентралізації Росії, національно-територіальної автономії України тощо. Багато його дописів на актуальні теми українського й міжнародного політичного життя друкувалися 1905–1907 рр. в інших українських та російських періодичних виданнях або видавалися окремими збірками. Шукаючи шляхи вирішення «національного питання», справу визволення українців він уплітав у контекст демократизації Росії, запровадження у країні конституційних свобод і реорганізації на федеративних засадах. Зокрема, у передмові до збірника «Освобождение России и украинский вопрос» (Санкт-Петербург, 1907 р.) М.Грушевський, називаючи Росію «тюрмою народів», попереджав, що країна «не може розвиватися вільно й успішно, до поки у цьому переоблаштуванні не буде забезпечено вільного та природного існування й розвитку її складових частин – народів»⁴⁴.

С.Плохій звертає увагу на те, що М.Грушевський не розглядав питання національного визволення «як відновлення її історичних прав, даних Богдану Хмельницькому російськими царями, а згодом скасованих імперським урядом.

1905 року // Український історичний журнал. – 1991. – №1. – С.127–131; Корольов Г. Федералізм у конституційному проекті М.Міхновського на початку ХХ ст. // Проблеми історії України XIX – початку ХХ ст. – К., 2008. – Вып.14. – С.173–179.

⁴¹ Платформа Української радикальної партії // Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали. – Т.1. – С.142–143.

⁴² Програма Української демократично-радикальної партії // Там само. – С.147–148.

⁴³ Матеріали другого з'їзду Революційної української партії // Там само. – С.154.

⁴⁴ Плохій С. Великий переділ: Незвичайна історія Михайла Грушевського. – С.69.

Іноді він уживав цей аргумент, але тільки як додатковий⁴⁵. У цьому відношенні видатний історик-позитивіст і політик-ліберал М.Грушевський істотно відрізнявся від юриста-практика й націоналіста-радикала М.Міхновського, який у «Самостійній Україні» використовував передусім історичні факти для легітимізації претензій на відновлення суверенітету.

М.Грушевський уважав, що українські національні вимоги має сенс подавати в контексті вирішення «національного питання» в Росії загалом, апелюючи до теорії «природного права» (але трактуючи його ширше – не лише як права людини, але народів на самовизначення), а відтак – слід шукати підтримки серед тих верств російського суспільства, які були схильні до діалогу у цьому питанні, головним чином серед російських лібералів і лідерів неросійських національних рухів імперії⁴⁶.

М.Грушевський із його поміркованими національно-ліберальними поглядами й талантом публіциста виявився прийнятним для соціалістів, з одного боку, і консерваторів – з іншого, та перетворився на загально визнаного лідера українства. Він став одним із керівників Товариства українських поступовців (ТУП), яке 1908 р. об'єднало більшість українських партій і національно-громадських організацій та обстоювало вимоги щодо автономії України й децентралізації російської держави. Програма ТУП зводилася до трьох основних вимог: «парламентаризм як основа державного ладу; федеративна перебудова Росії як засіб забезпечення прав нашої народності, яка живе в російських кордонах; національно-територіальна автономія України у складі Російської імперії»⁴⁷. Як і раніше, М.Грушевський звертався до російських лібералів (передусім кадетів) із пропозицією підтримати українські автономістські вимоги. Його авторитет як надзвичайно талановитого публіциста визнавали навіть опоненти в національному русі. Зокрема, М.Міхновський у 1912 р. писав про М.Грушевського: «Значіння і вплив публіцистичних творів професора справді можна назвати величезним. [...] Найбільша з перемог, яку може одержати українець, досталося на долю проф. Грушевського: український нарід, який не вмів шанувати своїх діячів, який раз-у-раз обкидає їх болотом, а то й камінням, сей нарід увесь без різниці партійних чи інших поглядів з глибокою пошаною відноситься до імені проф. Грушевського ще за життя»⁴⁸.

Зазначимо, що напередодні Першої світової війни домінування автономістсько-федералістських настроїв не було особливістю підросійської України. Такі ідеї переважали і в Австро-Угорщині. Так, на нараді слов'янських депутатів австрійського райхсрату в лютому 1909 р. було досягнуто згоди про необхідність вироблення тактики спільної боротьби проти уряду імперії. У подальшому більшість слов'янських партій парламенту об'єдналися у Слов'янську унію, яка проголошувала своєю метою перетворення Австро-Угорщини на федерацію, в якій би слов'янські народи мали відповідні права⁴⁹. Чеський дослід-

⁴⁵ *Плохий С.* Великий переділ: Незвичайна історія Михайла Грушевського. – С.70.

⁴⁶ Там само. – С.71.

⁴⁷ *Стебницький П.* Українська справа. – Петроград, 1917. – С.34.

⁴⁸ Сніп. – 1912. – 19 (3 березня) лютого.

⁴⁹ *Ненашева З.С.* Идеино-политическая борьба в Чехии и Словакии в начале XX века: Чехи, словаки и неославизм: 1898–1914. – Москва, 1984. – С.134–155.

ник Я.Б.Шмераль підкреслює, що на початку ХХ ст. всі політичні групи Чехії мали загальну рису: «Відсутність самої постановки питання про можливість вирішення цих суперечностей поза рамками монархії шляхом утворення на її основі самостійних національних держав»⁵⁰. Однак вимога автономії як програма-мінімум поляків і чехів не перекреслювала самостійницької перспективи. Серед ідеологів національно-визвольних рухів Польщі й Чехії не можна було почути, що часи державності «в минулому, а не в майбутньому». У цих краях сформувалася національна буржуазія та пролетаріат, не втратили національного ества залишки аристократії, а відтак маніпулювати з ідеєю безкласовості нації не було підстав.

У Польщі прагнення до відновлення незалежності вважалося загально-визнаною національною ідеєю як для консерваторів та лібералів, так і для соціалістів. «Соціаліст у Польщі, – писав ще наприкінці ХІХ ст. Ю.Пілсудський, – повинен прагнути до незалежності країни, а незалежність – неодмінна умова перемоги соціалізму в Польщі»⁵¹. Чехи прагнення до незалежності сприймали як цілком законне й очевидне. В одній зі своїх промов під час виборчої кампанії 1907 р. професор Т.Масарик наголошував: «Кожен розсудливий чех розуміє, що ми повинні вимагати своєї самостійності. [...] Для цього ми маємо не тільки природне й культурне право, але також історичне. Ми знаємо, що своєї самостійності не отримаємо одразу; тому ми прагнутимемо до перетворення австрійської держави, щоб воно було корисним нам із національного та політичного поглядів»⁵².

А от у підросійській Україні на виразно самостійницьких позиціях стояла лише невелика група інтелігентів, очолювана М.Міхновським. Саме вони заснували 1902 р. Українську народну партію (УНП), яка в «Десяти заповідях УНП» (1903 р.) своєю кінцевою метою оголосила ідеал незалежності та соціалізму: «Одна, єдина, нероздільна, вільна, демократична Україна – республіка робочих людей – от є національний всеукраїнський ідеал»⁵³.

У 1905 р. самостійницька УНП опублікувала конституційний проект – «Основний закон самостійної України – спілки народу українського», який був складений М.Міхновським (або за його безпосередньої участі чи керівництва)⁵⁴. В основу документа покладался принцип повної самостійності України. Так, згідно з проектом, країна мала стати федерацією – «Всеукраїнською спілкою вільних і самоправних земель», утворених на підставі своїх природних особливостей та окремішностей і заселених українцями. Пропонувався президентський тип республіки, але влада президента обмежувалася виконавчими функціями. Усі законодавчі прерогативи мали належати Раді представників і Сенату. Ідея створення двопалатного парламенту у федеративній державі

⁵⁰ Шмераль Я.Б. Образование Чехословацкой республики в 1918 году. – Москва, 1967. – С.8.

⁵¹ Наленч Д., Наленч Т. Юзеф Пилсудский: легенды и факты. – Москва, 1990. – С.25.

⁵² Ненашева З.С. Идеино-политическая борьба в Чехии и Словакии в начале XX века... – С.38.

⁵³ Десять заповідей УНП // Українські політичні партії кінця ХІХ – початку ХХ ст.: Програми і матеріали. – К., 1993. – С.75–76.

⁵⁴ Книш З. Конституція України в проекті «Української народної партії» // Його же. Так перо пише. – Торонто, 1965. – С.88; Жук А. Лубенська конституція Української держави // Сучасність. – 1961. – №11. – С.98–106.

найкраще відповідала б, на думку авторів проекту, національно-економічним особливостям земель федеративної України, урахувавши інтереси її громадян.

У 1906 р. М.Міхновський написав програму УНП. У питанні соціально-економічної організації України проголошувалася соціалістична перспектива. Було визначено програму-максимум у національному питанні – повна незалежність українського народу та самостійна республіка⁵⁵. Але на шляху до цього партія визнавала й можливість федеративного зв'язку з іншими народами, хоча було оговорено, що «ми визначаємо тільки добровільні федерації народів, це значить добровільні федерації уже свободних народів. Росія, Австрія, Германія й інші, де разом із пануючими живуть десятки зневолюємих націй, мусять поперед розпастися; федерації потім коли зложаться, то зовсім не в межах сучасних держав, а в залежності від інтересів кожної нації»⁵⁶.

Таким чином, у питаннях майбутнього України, зокрема меж її суверенітету, М.Міхновський, який чітко і недвозначно декларував ідеал самостійності, перебував у гострій дискусії з М.Грушевським – переконаним прихильником автономії та федерації. «Ми ніколи не були прихильниками незалежності. [...] Мати власну армію, митну сторожу, поліцію, в'язниці й шибениці – це ніколи не захоплювало українських народників», – писав М.Грушевський 1920 р. Відразу до ідеї незалежності викликала й та обставина, що до гасел «Самостійної України», виявляється, «примішувалися [...] національна виключність і назадництво»⁵⁷.

Як зазначалося вище, досягти політичної автономії М.Грушевський сподівався в результаті співпраці з російською демократією і представниками інших «недержавних» народів, шляхом еволюційного перетворення імперії в конституційну федеративну державу. М.Міхновський уважав таку співпрацю безперспективною, не вірячи в те, що російське суспільство сприятиме національному самовизначенню українців. Ще у брошурі «Справа української інтелігенції в програмі УНП» (1904 р.) він попереджав, що перемога російської демократії в імперії не вирішить «українського питання»: «Російський парламент, в якому москалі завдяки своїй політичній і економічній силі матимуть разючу більшість представників, буде так без контролю і церемоній виробляти і прикладати до України й українців методи визиску і тримання в покорі, як і абсолютне сучасне правительство»⁵⁸. Так воно й сталося, коли в Росії почала діяти Державна дума. Незважаючи на лояльні щодо українців заяви деяких кадетів, загальний курс цієї партії залишався переважно унітаристським. Її лідер П.Мілюков сповідував теорію «зрілих» та «незрілих» націй, виявляючи прихильність та розуміння лише щодо національних вимог Польщі, Фінляндії та Прибалтики. У своєму виступі в Думі з приводу відзначення 100-річчя від дня народження Т.Шевченка (1914 р.) П.Мілюков заявив, що

⁵⁵ Програма УНП // Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст. Програми і матеріали. – С.75.

⁵⁶ Програма УНП. – Чернівці, 1906. – С.1, 19–20, 22, 46.

⁵⁷ Грушевський М. Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання: Замітки з приводу дебат на конференціях закордонних членів партії. – С.232.

⁵⁸ Справа української інтелігенції в програмі Української народної партії // Політологія: Кінець XIX – перша половина XX ст.: Хрестоматія / За ред. О.І.Семківа. – Л., 1996. – С.151.

здійснення політичної програми автономістів-федералістів для Росії «шкідливе й небезпечне»⁵⁹.

У той час, як М.Грушевський закликав до спільних дій із російською демократією та представниками інших неросійських народів, М.Міхновський стояв на позиції об'єднання на спільній національній платформі всіх українських політичних сил. Орієнтацію М.Грушевського на російську демократію деякі його біографи пояснюють тим, що він не бачив реальних можливостей завоювання національно-територіальної автономії силами самих українців.

М.Міхновський також гостро відчував недостатній рівень самоорганізації народу. Про це він писав неодноразово, водночас постійно шукаючи ті глибинні мотиви, які змогли б об'єднати українців для боротьби за відновлення власної державності. Розглядаючи співвідношення соціального й національного факторів, він прагнув довести, що націоналізм – не менш динамічна та життєдайна сила, ніж соціальні рухи: «Націоналізм – це велетенська й непоборна сила, яка надто яскраво почала проявлятися в ХІХ в. Під її могутнім натиском ламаються непереможні, здається, кайдани, розпадаються імперії і з'являються до історичного життя нові народи, що до того часу покійно несли свої обов'язки супроти чужинців-переможців. Націоналізм єднає, координує сили, жене до боротьби, запалює фанатизмом поневолені нації в їх боротьбі за свободу». М.Міхновський ще й ще раз звертав увагу української інтелігенції на величезний творчий потенціал націоналізму, який «створив великі національні культури й літератури: німецьку, норвезьку, фламандську, угорську, грецьку, італійську, чеську, сербську, болгарську». Він висловлював переконання, що українська нація йтиме «тим самим шляхом, як і поневолені народи Заходу, перейде його та повалить усе те, що стоятиме перепоною на тій дорозі»⁶⁰. Говорячи мовою сучасної науки, вірив у принципову «нормальність», європейський за суттю характер історичного шляху України.

Така оцінка М.Міхновським ролі націоналізму у світовій історії суперечила сприйняттю цього феномену М.Грушевським, який виходив з домінуючого в той час розуміння його як явища «реакційного», деструктивного, агресивного, зорієнтованого на національну ізоляцію та відмежування від загальнолюдських цінностей. По суті, згідно з ліберальною інтелектуальною традицією того часу, націоналізм сприймався ним як націонал-шовінізм⁶¹. Що ж стосується М.Міхновського, то він не протиставляв націоналізм загальнолюдським цінностям. У 1906 р. в газеті «Слобожанщина» він із цього приводу писав: «Ідея космополітизму й гуманізму не тільки не є противна ідеї націоналізму, навпаки – є тільки впливом її, тільки її продовженням, розвитком. [...] Уникаючи національного шовінізму пануючих націй, треба плекати здоровий націоналізм поневолених народів, бо він є джерело творчості, і тільки в тому заховуються зародки народної свободи і ясної будучності»⁶².

⁵⁹ Государственная Дума: IV созыв: Стенографический отчёт: 1914. – Санкт-Петербург, 1914. – С.903.

⁶⁰ Справа української інтелігенції в програмі УНП // Політологія... – С.56.

⁶¹ Див.: *Грицак Я.* Нарис історії України: Формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. – К., 1996. – С.15; *Іваницька С.* Українська ліберально-демократична партійна еліта: «колективний портрет» (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). – Запоріжжя, 2011. – С.307.

⁶² Слобожанщина (Харків). – 1906. – 25 березня.

Із наближенням світової війни майбутнє залежних народів Центрально-Східної Європи дедалі більше пов'язувалося з зовнішньополітичними факторами. Перед українцями постала проблема вибору: на чиєму боці виступати їм у майбутньому конфлікті між Російською імперією, з одного боку, та Австро-Угорщиною й Німеччиною – з іншого. І тут ми знову виявляємо протилежність поглядів двох політиків. Прагнучи наблизити вирішення «українського питання», М.Міхновський був переконаний, що поразка Росії лише загострить його. Схоже, що такі погляди домінували серед більшості вітчизняних самостійників, принаймні членів Української народної партії. Особливо яскраво засвідчив це «Універсал до народу українського усїєї соборної України», ухвалений на з'їзді УНП 21 січня 1913 р. С.Квіт називає його автором саме М.Міхновського⁶³. Це – дуже важливий документ, який яскраво демонструє суперечливість ситуації, в якій опинилася Україна напередодні світової війни. В універсалі аналізувалися можливі наслідки перемоги у війні Австро-Угорщини, яка за тодішнього співвідношення сил в Європі не буде повною, але супроводжуватиметься кардинальною трансформацією самої імперії Габсбургів, адже відсоток австрійського населення різко зменшиться, а польський вплив значно посилиться. Ця перемога «скінчиться приєднанням до неї (Австро-Угорщини – *Ф.Т.*) максимум Правобережної України, мінімум – приєднанням Поділля і Волині. Ці землі приєднуються до Галичини, поділять її долю. Австрія стане австро-угро-польською державою; відновиться наш історичний ворог – історична Польща – Річ Посполита».

Таку перспективу М.Міхновський уважав особливо згубною для України, вона тільки посилить розкол між Сходом і Заходом. Він виходив із переконання, що «українське питання» матиме більше шансів для розв'язання. В його розумінні – це здобуття незалежності України, якщо всі українські землі будуть об'єднані в рамках однієї держави. У конкретно-історичних умовах того часу більше шансів було в Російській імперії. В універсалі ця думка має характер чіткої формули: «Стоячи на ґрунті єдності й мобілізації українських земель, ми встаємо за приєднання Галичини, угорської України і Буковини до України російської. Таким чином, розв'яжуться раз назавжди питання: українсько-австрійське, українсько-угорське, українсько-польське, лишиться єдине питання – українсько-російське, яке розв'язане буде легко»⁶⁴.

Свою програму щодо позиції українців у майбутній війні запропонував інший провісник самостійності України, представник молодшого покоління соціал-демократії – Д.Донцов (1883–1973 рр.). Якщо М.Міхновський був переконаний, що розгром Австро-Угорщини наблизить до вирішення «українське питання», Д.Донцов стояв на платформі підтримки Австро-Угорщини й мобілізації українських сил на поразку Росії. У виступі на II Всеукраїнському студентському з'їзді у Львові (липень 1913 р.) він закликав до повної «сепарації» України від Російської імперії: «Чинна участь в австро-російським конфлікті по боці Австрії в цілях реалізації програми сепаратизму – ось має бути гасло

⁶³ Квіт С. Дмитро Донцов: Ідеологічний портрет. – К., 2000. – С.117.

⁶⁴ ЦДІАК України. – Ф.705. – Оп.2. – Спр.122. – Арк.3–4.

нинішнього дня»⁶⁵. Поразка Росії, за переконанням Д.Донцова, призведе до консолідації «українського елементу в Австрії» та наближення самостійності. Перемога Росії означатиме знищення в Галичині вогнища української культури й перспектив на майбутнє⁶⁶.

На відміну від М.Міхновського і Д.Донцова, М.Грушевський чітко не формулював свою позицію в майбутньому збройному геополітичному конфлікті. У статті «Сараєвська трагедія», датованій 26 червня (9 липня) 1914 р., він розвінчував легенду про Франца-Фердинанда як про покровителя «мазепинців», і таким чином, по суті, відмежовувався від австрофільської орієнтації. З іншого боку, він не закликав і до підтримки Росії – позиція, яка домінувала серед українських політиків Наддніпрянщини в перший період світової війни. М.Грушевський говорив про необхідність виходити з ідеалів соборності України та радив розраховувати на «власні сили»⁶⁷.

Коли почалася Перша світова війна, здавалося, що підтверджуються найгірші побоювання Д.Донцова та його однодумців у Західній Україні. Російська влада розгорнула репресії проти українського руху, позакривала майже всі українські організації й видання. Після захоплення російськими військами Східної Галичини там із мовчазної згоди імперського суспільства, у тому числі й ліберальної інтелігенції, розпочався справжній погром українського політичного, економічного й культурного життя.

Антиукраїнська кампанія в Росії відбилася й на долі М.Грушевського. Коли в листопаді 1914 р. він повернувся з Австро-Угорщини до Києва, його заарештували і відправили у заслання до Симбірська. Поліція вважала його лідером «мазепинського руху», таємним учасником Спілки визволення України (СВУ), який відряджений Австрією, щоб вести антиросійську агітацію в Україні. Але й у засланні М.Грушевський не припиняв громадсько-політичної діяльності, підтримуючи зв'язок з однодумцями в Україні, виступаючи в легальній російськомовній пресі («Украинская жизнь», «Речь», «Русские ведомости») на захист українських вимог у культурно-освітній сфері, знайомлячи аудиторію з програмними постулатами українства, переконуючи російського читача, що воно далеке від австро-німецької орієнтації. Без сумніву, під час війни М.Грушевський задумувався про те, на кого «вигідніше» орієнтуватися українцям, мільйони яких були мобілізовані в армії по обидва боки фронту. Дискусія з цього приводу у спеціальній літературі не завершена. Висловлюються найрізноманітніші погляди, протилежні за змістом: орієнтація на Росію, на Австрію, на Німеччину, «на власні сили».

⁶⁵ Донцов Д. Сучасне політичне положення нації і наші завдання // *Його ж.* Вибрані твори. – Т.1. – Дрогобич: Л., 2011. – С.33.

⁶⁶ Там само. – С.35. Якщо абстрагуватися від деталей, то реальна історія утвердження соборності України й відродження української державності виявилася значно ближчою до тієї схеми, яка представлена в універсалі УНП від 21 січня 1913 р., ніж у планах Д.Донцова, прихильників СВУ чи М.Грушевського. Щоправда, ця історія виявилася надзвичайно складною, важкою та розтягнулася на багато десятиліть.

⁶⁷ *Грушевський М.* Сараєвська трагедія // *Літературно-науковий вістник.* – К., 1914. – Т.65. – Кн.6. – С.430; *Іваницька С.* Українська ліберально-демократична партійна еліта: «колективний портрет»... – С.304.

Але жоден із них остаточно не доведений⁶⁸. Можливо, М.Грушевський, перебуваючи під постійним контролем поліції, виступаючи винятково в легальній пресі, цілком свідомо не давав підстав для однозначного тлумачення своїх поглядів.

На нашу думку, немає особливого значення, на чиему боці в роки Великої війни були реальні симпатії М.Грушевського. Важливіше, як його сприймали у суспільстві. Репресований російським режимом – він у роки війни закріпив за собою репутацію беззаперечного лідера українського руху, перетворився на його символ і навіть мученика. У своїх «Споминах» М.Грушевський писав, що наприкінці 1916 р., коли він уже жив у Москві, до нього зачастила молодь з України, із Києва, яка бажала бачити його вождем національного руху. Йому навіть вручили вітальний адрес та проінформували про організації молоді, «котра входила і у військові фронтові формації, і пускала свої прокламації. Образ був не дуже ясний. Серед молодіжці стрічалися очевидно, течії австро-фільські з противними: самостійницькі [...] з федералістичними»⁶⁹. Але, якщо виходити з усієї суми фактів і обставин, попередньої й наступної діяльності М.Грушевського, не вдаючись у конкретику геополітичних орієнтацій, можна стверджувати, що в роки війни він залишався в рамках автономістсько-федералістської, соборницької парадигми.

М.Міхновського початок війни також застав за кордоном, у Німеччині. Із великим труднощами, через Швецію та Фінляндію, він повернувся в Україну. У грудні 1914 р. був мобілізований, спочатку служив на Північному фронті, а згодом, як військовий юрист – переведений до Києва. Певний час він не поривав з УНП, яка після російської окупації Галичини та знищення там української преси й усіх національних інститутів вирішила відмовитися від підтримки Росії⁷⁰. Але участь М.Міхновського в розробці нового курсу партії документально не простежується. Судячи з окремих розрізнених фактів, під час війни він остаточно розійшовся зі своїм дітищем – Українською народною партією, з її соціалістичною програмою. Після революції 1905–1907 рр. М.Міхновський почав поступово переосмислювати власні погляди, він дистанціюється від соціалістів і переходить на консервативні позиції, залишаючись переконаним самостійником.

Під час війни коло спілкування М.Міхновського розширилося. Він співпрацював із національно зорієнтованими офіцерами російської армії. Інформацію про це залишив у своїх спогадах М.Єремійв, який у роки війни служив у Києві при генеральному штабі, а в 1917 р. став секретарем Центральної Ради. М.Єремійв добре знав М.Міхновського по Києву особисто. Він описав зустріч з ним в Українському клубі, що відбулася наприкінці 1916 р., і на якій були також поручик Л.Ган, кооператор О.Степаненко, інженер В.Коваль, адвокат Ф.Крижанівський (у майбутньому заступник

⁶⁸ Див.: *Іваницька С.* Українська ліберально-демократично партійна еліта: «колективний портрет»... – С.304–307; *Плохій С.* Великий переділ: Незвичайна історія Михайла Грушевського. – С.79–80.

⁶⁹ *Грушевський М.* Спомини: Частина II // Київ. – 1989. – №8. – С.115.

⁷⁰ *Оршан Я.* Розвиток української політичної думки за сто літ: (Начерк курсу) // Ідея в наступі. – Лондон, 1938. – С.91.

голови Центральної Ради). «Перед цією, далеко не одноцільною і нефаховою аудиторією, – писав М.Єремійв, – М.Міхновський виклав свій план утворення українського війська, який полягав у тому, що кожний вояк російської армії – українець за походженням, мусить вважати себе вояком майбутньої української армії»⁷¹. Інших деталей цієї зустрічі М.Єремійв не залишив, відтак важко судити, якою, власне, була її мета та як сприйняла аудиторія пропозицію М.Міхновського. Утім, важко припустити, що він прагнув до негайної організації української армії в умовах, коли ще існував царський режим. Певно, ішлося про плани на майбутнє.

М.Міхновський, як і багато хто з його сучасників, очевидно, відчував наближення краху Російської імперії. Гостра потреба у змінах і їх очікування «висіли» тоді в повітрі. Це розумів і М.Грушевський. Радикалізація охопила національний рух, представники якого дедалі частіше виступали з самостійницькими гаслами. «Події гнали на воду самостійникам, – писав М.Грушевський. – Світова війна з її нечуваним лукавством і цинізмом в національній справі: з кличами самостійності для поневолених народів і лютою кампанією на знищення українства на практиці дуже скріпила самостійницькі течії. [...] Федералізм дійсно став кепською забавкою»⁷². Інколи самостійництво декларували як кінцеву мету, що їй повинна передувати національно-територіальна автономія, інколи – про це не йшлося⁷³. Цілком можливо, що в таких умовах М.Міхновський прагнув створити певну організаційну структуру, яка б очолила процес формування української національної армії, коли для цього плином подій буде створено сприятливі умови. Вони виникнуть у березні 1917 р., коли впаде царський режим.

Таким чином, до 1917 р. в Україні сформувалися дві альтернативні концепції вирішення «українського питання», які особливо яскраво було втілено в поглядах і діяльності М.Грушевського та М.Міхновського. Домінувала автономістсько-федералістська концепція. У контексті національних вимог народів Центрально-Східної Європи, ураховуючи реальні можливості та зовнішньополітичні умови, федералізм української опозиційної еліти не виглядав свідченням її неповноцінності – навпаки, він мав цілком логічне обґрунтування⁷⁴. Тексти М.Міхновського свідчать, що він це розумів.

Але досить довго в науковій і популярній літературі самостійників зображували як невелику групу неврівноважених політиків, котрі ще до 1917 р. штовхали українську громадськість на «авантюру», нібито вимагаючи незалежності негайно й у повній мірі. Ця традиція веде початок ще з дореволюційних часів.

⁷¹ Єремійв М. За лаштунками Центральної Ради // Український історик. – 1961. – №1/4. – С.100.

⁷² Грушевський М. Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання. Замітки з приводу дебат на конференціях закордонних членів партії. – С.232.

⁷³ Див.: Телещун С.О. Національне питання в програмах українських політичних партій в кінці XIX – на початку XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1996. – С.26; Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали. – Т.1. – С.228–230; ГАРФ. – Ф.102. – Оп.1916. – Д.10. – Л.32; ЦДІАК України. – Ф.274. – Оп.5. – Спр.40. – Арк.11, 114; Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.3560. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.18; Ф.3934. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.1–2; Державний архів Київської області. – Ф.Р.2793. – Оп.2. – Спр.748. – Арк.19.

⁷⁴ Див.: Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Т.2. – К., 1994. – С.7, 19.

У дійсності, підстав для таких звинувачень не було. М.Міхновський прагнув до федерації й автономії, а її досягнення розглядав як один з етапів на шляху до незалежності. Таким чином, самостійність визначалася кінцевою метою. Дискусія велася навколо питання: чи можливе в умовах України досягнення самостійності та чи варто щось робити, щоб її наблизити? М.Міхновський уважав, що в перспективі – можливе, але для цього необхідно формувати національну свідомість, у тому числі з використанням фактів героїчного минулого. Що ж стосується М.Грушевського, то федералізація російської держави й національно-територіальна автономія України для нього були, по суті, кінцевою метою національного руху, а досягати її необхідно в тісному контакті з російською демократією.

Як уявляється, до 1917 р. відмінності між цими концепціями здавалися неістотними. Адже в певному сенсі до 1917 р. автономістами-федералістами були і М.Міхновський, і М.Грушевський. Крім того, було невідомо, коли справа дійде до їх конкретного впровадження у життя. І тільки з початком Української революції, коли перед вітчизняною партійно-політичною елітою постало завдання вибору курсу, означився глибокий конфлікт між ними.

This article is devoted to comparison of political positions of two outstanding figures of the Ukrainian national movement – Mykhailo Hrushevs'kyi and Mykola Mikhnovs'kyi on the issue of Ukraine's future – autonomy within the federation or independent state. The views of each of these figures were studied in historiography, instead comparative analysis of ideas of independence and autonomy in the interpretation of M.Hrushevs'kyi and M.Mikhnovs'kyi was not held. Autonomist-federalist and independence projects are analyzed against the background of the evolution of Ukrainian political movement in the Russian and Austro-Hungarian empires late XIXth – early XXth, considering simultaneously the experience of other Slavic peoples.

Keywords: *Mykhailo Hrushevs'kyi, Mykola Mikhnovs'kyi, Ukrainian national movement, autonomism, samostiinytstvo.*

В.А.ПАРХОМЕНКО*

ЛИСТОПАДОВЕ ПОВСТАННЯ 1918 р. У ГАЛИЧИНІ В МЕМУАРНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

На підставі мемуарної літератури розглянуто передумови, підготовку та перші дні Листопадового повстання 1918 р. у Західній Україні, діяльність Українського генерального військового комісаріату та Української Національної Ради. Висвітлено внутрішні та зовнішні чинники, які обумовили перемогу на початковому етапі виступу.

Ключові слова: мемуарна література, повстання, Львів, Українська Національна Рада, січове стрілецтво.

Період боротьби за українську державність, котрий припав на 1917–1921 рр., визначальний тим, що значна частина сучасників тих подій залишила нам свої мемуарні свідчення, які є важливим історичним джерелом для дослідження доби Української революції. Серед мемуаристів ми зустрічаємо представників різних прошарків населення – від політиків Української держави, іноземних спостерігачів, до простих солдатів, що воювали по різні боки фронту. І якщо для історії Наддніпрянської України політична строкатість у спогадах авторів є звичним явищем – тут у періоди існування Центральної Ради, гетьманату чи Директорії головними були саме соціально-політичні питання, то в Галичині ключовою стала проблема збереження здобутої державності від реальної загрози з боку Польщі. Саме ця зовнішня небезпека відсовувала на другий план питання соціально-економічного реформування регіону, вирішення тих внутрішніх проблем, розв'язання яких є прерогативою кожного національного уряду. Тому більшість мемуарної літератури галицьких українців об'єднана однією ідеєю – незалежності, та необхідністю будь-що відстояти її. Внутрішньополітичне протистояння, таким чином, втрачає ту актуальність, якою просякнуті праці їхніх східних колег, для яких боротьба з зовнішньою агресією чи то більшовиків, чи то Добровольчої армії часто слугувала лише інструментом для задоволення власних політичних амбіцій. Характерною особливістю мемуарів, присвячених подіям у Західній Україні, є велика кількість спогадів колишніх військових – представників січового стрілецтва та Української галицької армії, які в умовах постійного збройного конфлікту з поляками відігравали значно більшу роль у політичному житті, аніж військові керівники УНР. Деяким аспектам вивчення мемуаристики періоду визвольних змагань 1917–1921 рр. присвячено дисертаційні дослідження¹ та узагальнюючі публікації² вітчизняних науковців.

* Пархоменко Владислав Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Миколаївського національного університету імені В.О.Сухомлинського
E-mail: vlad70374@mail.ru

¹ Малик А.О. Мемуари як джерело до історії української революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Л., 1999. – 20 с.; Калиберда Ю.Ю. Військова мемуаристика як джерело вивчення історії українських військових формувань 1917–1921 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2003. – 19 с.

² Передерій В. Матеріали до вивчення історії ЗУНР на сторінках «Літопису Червоної Калини» (1929–1939 рр.), (1991–1995 рр.): джерелознавчий аспект // Україна: культурна спадщина,

У даній статті автор крізь призму спогадів сучасників висвітлює події перших днів, пов'язаних з повстанням у Галичині, що розпочалося 1 листопада 1918 р. Джерельну базу публікації насамперед становлять спогади діячів ЗУНР К.Левицького³, М.Лозинського⁴ і Л.Цегельського⁵. Про перебіг боротьби у Львові залишили свідчення українські⁶ та польські⁷ військовики. У цілому існуюча мемуарна література дозволяє детально висвітлити передумови та перші дні Листопадового повстання на західноукраїнських землях, наслідком якого стало створення ЗУНР.

Поразка Австро-Угорщини у Першій світовій війні восени 1918 р. сприяла активізації національно-визвольного руху поневолених народів імперії Габсбургів. Ще наприкінці вересня у Львові було сформовано Український генеральний військовий комісаріат (УГВК), який розпочав підготовку повстання. Коли 31 жовтня стало відомо, що до міста прибуде польська ліквідаційна комісія, щоб перебрати від австрійського намісництва владу в Галичині, УГВК ухвалив рішення про збройний виступ. У ніч на 1 листопада 1918 р. найважливіші установи Львова опинилися під контролем українських військовиків.

Перехід влади до галицьких українців у Львові, який в історіографії отримав назву Листопадового зриву (Листопадового чину), став настільки несподіваною для більшості сучасників подією, що не міг залишитися поза увагою практично усіх мемуаристів, котрі описують у своїх працях події того часу. 1 листопада 1918 р. стало тією межею, з якої розпочалась практична, а не декларативна боротьба за незалежність Західної України, і саме вона докорінно змінила політичну свідомість чималої кількості галичан, вихованих до того часу у дусі вірності австрійським Габсбургам. Після захоплення українськими військами Львова більшість із них відчули себе справжніми українцями, котрі не менше, аніж інші народи – поляки, чехи, угорці – заслуговують на свою державність. Зрозуміло, що такий ключовий історичний момент знайшов широке відображення у спогадах сучасників, часто навіть тих, хто не був безпосереднім свідком цих подій.

Однак, аналізуючи ці події, не можна уникнути тієї підготовчої роботи, що відбулась напередодні повстання. Як уже зазначалося вище, 1 листопада мало стати днем прибуття до Львова представників польської ліквідаційної комісії і, відповідно, встановлення польської влади над містом. Представники Української Національної Ради (УНРади; створена у жовтні 1918 р. як представницький орган) у цей час перебували в досить невизначеному стані.

національна свідомість, державність: Зб. наук. праць. – Вип.18. – Л., 2009. – С.666–673; *Пиріг Р.* Джерела з історії Української революції 1917–1921 рр.: Матеріали особового походження // Архіви України. – 2011. – №6. – С.83–102.

³ *Левицький К.* Великий зрив: До історії української державності від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів. – Л., 1931. – 152 с.

⁴ *Лозинський М.* Галичина в рр. 1918–1920. – Відень, 1922. – 228 с.

⁵ *Цегельський Л.* Від легенд до правди: Спомини про події в Україні зв'язані з Першим листопада 1918 р. – Л., 2003. – 336 с.

⁶ *Кренжаловський Д.* Львів в українських руках (1–21.XI.1918) // Українські мемуари. – Кам'янець, 1919. – 53 с.; *Зубик Р.* Із моїх споминів (Про боротьбу за Львів) // Календар Українського робітничого союзу на 1924 р. – С.55–57.

⁷ *Krzysiak F.* Z dni grozy we Lwowie (Od 1–22 listopada 1918 r.). – Lwów, 1919. – 64 s.; *Próchnik A.* Obrona Lwowa od 1 do 22 listopada 1918 r. – Zamość, 1919. – 52 s.

Як зазначав у своїх мемуарах голова львівського осередку Ради К.Левицький, її засідання 30 жовтня тривало до пізнього вечора. Було ухвалено рішення самостійно, не чекаючи реакції Відня, здобути Львів і перебрати на себе всю державну владу в регіоні⁸. Ще раніше, з метою забезпечення військового перевороту, було здійснено ряд заходів із централізації управління українськими підрозділами. Проте, на жаль, тривалий час УГВК не мав власного керівника, і лише 29 жовтня, коли до Львова прибув сотник січових стрільців Д.Вітовський, той зумів зосередити владу у своїх руках. Однак невирішеність деяких моментів, а також недосвідченість членів українського військового керівництва стала очевидною в перші дні боїв за місто.

Останній день перед повстанням усі мемуаристи описували майже однаково. Ключовими його подіями стала нарада УНРади, на якій були присутні К.Левицький, І.Ківелюк, В.Сінгалевич, С.Голубовський, М.Лозинський, С.Баран, а також прибулий із Відня Л.Цегельський⁹. На вищезгаданому засіданні, окрім членів УНРади, був присутній також сотник січових стрільців Д.Вітовський. Сама нарада проводилась таємно, що було характерним для української політики того часу – загроза від пропольської адміністрації була досить серйозною.

Д.Вітовський, як згадував К.Левицький, по-військовому прозвітував перед зібранням про повну готовність українських підрозділів до захоплення Львова. Утім, прибулий із Відня Л.Цегельський пригальмував рішучість членів УНРади. Зокрема, він сповістив, що саме на 1 листопада очікується приїзд до міста кур'єра від уряду, який і має вручити акт про передачу влади Українській Національній Раді. Ураховуючи цей факт, виникло питання про перенесення дати перевороту, однак проти цього рішуче виступив Д.Вітовський. На його думку, відтермінування негативно позначиться на моральному духові військовиків, які тільки чекали наказу. У мемуарах Л.Цегельського дослівно передано слова сотника: «Все готове! Кур'єр або приїде, або ні, а тим часом поляки захоплять Львів. Нам ніяк не можна відкладати!»¹⁰. Зі спогадів помітно, що така поведінка не влаштувала їхнього автора, і конфлікт на нараді таки відбувся. Адже протягом усіх мемуарів Л.Цегельського простежується його негативне ставлення до Д.Вітовського, робиться спроба применшити його роль у тих подіях. Не маючи можливості заперечити його заслуг у перевороті, Л.Цегельський наголошував на тих рисах, які були, на його думку, більш вагомими, аніж популярність серед військових та патріотизм, а саме політична наївність, надмірний радикалізм, недостатня військова підготовка з організації армії¹¹. І хоча таку критику Д.Вітовського автор пояснював бажанням зруйнувати створені в мемуарній літературі легенди, однак у ній бринить особиста образа. Адже саме останній зумів переконати К.Левицького та його однодумців у необхідності рішучих дій і захопленні Львова у ніч на

⁸ *Левицький К.* Великий зрив: До історії української державності від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів. – С.129.

⁹ *Лозинський М.* Галичина в рр. 1918–1920. – С.39–40.

¹⁰ *Цегельський Л.* Від легенд до правди: Спомини про події в Україні зв'язані з Першим листопада 1918 р. – С.43.

¹¹ Там само. – С.16.

1 листопада 1918 р. М.Лозинський у своїх мемуарах відкрито говорив про те, що Д.Вітовський змусив членів УНРади пристати на його план перевороту¹². І якщо більшість політиків змирилися з таким тиском військовиків, і у своїх мемуарах подають дискусію між Д.Вітовським та Л.Цегельським як звичайні дебати, то останній відкрито говорить про інцидент, звинувачуючи свого опонента в незнанні парламентських методів і процедур¹³. Це зайвий раз засвідчує, наскільки напруженою була ситуація під час наради, і як вплинув на неї приїзд Л.Цегельського, котрий, по суті, виявився прихильником попередньої політики, що була зорієнтована винятково на законні засоби, і до останнього сподівався на порозуміння з австрійським урядом. Тим часом УВГК було перейменовано на Українську генеральну команду (УГК), до складу якої ввійшли сотник Д.Вітовський, отаман С.Горук, поручники П.Бубела, Б.Гнатевич, І.Цьокан та ін. Саме ці люди і взялися за розробку остаточного плану перевороту, представленого в подальшому членам УНРади.

Не зважаючи на те, що події, пов'язані безпосередньо з виступом, описані в мемуарах І.Фенціва¹⁴, В.Кривокульського¹⁵, М.Дем'янчука¹⁶ та інших, жоден з авторів не дав опису тієї підготовчої роботи, яка велась серед українських військовослужбовців напередодні повстання. Згадується лише той факт, що майже ніхто з солдатів, і лише деякі офіцери точно знали дату виступу. Інші автори взагалі стверджують, що виступ почався тому, що всі його чекали, і відповідно наказ Д.Вітовського був лише останньою краплею¹⁷. Цікавою також видається спеціально зауважена Л.Цегельським спроба ряду авторів представити Д.Вітовського ледь не єдиним організатором та автором перевороту за максимальної віддаленості його від діячів УНРади. І дійсно, такий варіант висвітлення початку подій 1 листопада 1918 р. притаманний мемуаристам із числа колишніх військовиків, для яких перемога у Львові була ледь не найбільшим успіхом за всю подальшу кар'єру.

Власне ситуація у регіоні на той момент була настільки напруженою, що всі солдати з дня на день очікували наказу про виступ. Тому аргумент Д.Вітовського про неможливість відкладення початку операції був дійсно слухним і переконливим, адже настрої військових могли швидко змінитися в разі не виправдання їхніх сподівань. До того ж існувала думка, що наступного дня поляки стануть непереможними, адже Львів – їхній політичний та адміністративний центр¹⁸. Відповідно, прибуття до міста представників польської ліквідаційної комісії стане приводом до відкритого виступу поляків, підтриманого також австрійською адміністрацією, котра змушена буде забезпечити передачу влади новій силі. Українці за таких умов взагалі залишаються поза законом. Не слід при цьому ігнорувати і той факт, що більшість жителів Львова

¹² Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. – С.40.

¹³ Цегельський Л. Від легенд до правди: Спомини про події в Україні зв'язані з Першим листопада 1918 р. – С.43.

¹⁴ Фенців І. Українська артилерія у Львові 1–21.XI.1918 р. // Літопис Червоної калини. – Л., 1929. – Ч.1. – С.6.

¹⁵ Кривокульський В. Пам'ятні хвилини: Спомин // Там само. – Л., 1938. – Ч.11. – С.11–12.

¹⁶ Дем'янчук М. Фрагменти з боїв на Підзамчу // Там само. – Л., 1933. – Ч.6. – С.13–15.

¹⁷ Фенців І. Українська артилерія у Львові 1–21.XI.1918 р. – С.6.

¹⁸ Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. – С.39.

на той час були представниками польського культурного середовища, а тому очікувати від них допомоги було марно. Лише рішучість галицьких українців, на якій і наголошують у своїх мемуарах сучасники, могла дати потрібний результат.

Спогади учасників про виступ 1 листопада 1918 р. досить однорідні. Військові зазначають, що наказ про захоплення ключових об'єктів у Львові – вокзалу, ратуші, інших урядових установ, було виконано швидко і без будь-якого опору. Польські урядовці виявилися неготовими до таких радикальних заходів із боку українців, і не мали в місті достатньо сил, щоб їм протидіяти. До того ж напередодні 1 листопада у Львові діяло декілька нелегальних польських організацій із різною політичною орієнтацією, а тому подолати розбіжності їм було не легше, ніж українцям. Відтак чинити опір у перші години було просто нікому. Незначні перестрілки були здебільшого винятком, а не реальною спробою протидіяти українським підрозділам¹⁹. Австрійський намісник граф К.Гуйн та військовий комендант Львова генерал Р.Пфедфер були затримані вдома й оголошені заарештованими. Однак окрім фактичного домашнього арешту проти австрійських чиновників не було здійснено ніяких заходів. Діячі УНРади готували процедуру законної передачі влади від намісника, відтак поставилися до заарештованих із повагою²⁰. Саму процедуру арешту намісника досить докладно подав у своїх спогадах Л.Цегельський²¹. Усього ж у перевороті, за офіційними даними, на які й спираються більшість мемуаристів, брали участь близько 1500 осіб – практично весь український військовий контингент у місті. Допомога цивільних українців, що також прагнули взяти участь у виступі, не знадобилася, до того ж про це практично ніхто з них не знав.

Як згадував у своїх мемуарах К.Левицький, взяття Львова під контроль обійшлося для української сторони без втрат. У подальшому в місті лунали лише поодинокі постріли, коли патрулі здійснювали вилучення зброї у поляків, не даючи їм можливості для швидкої організації опору. Д.Вітовський, який перебрав на себе функції коменданта, був переконаний, що українське військо контролює ситуацію і його становище у Львові цілком певне. Такий результат перевороту мемуаристи пояснюють майже однаково – головними підвалинами успіху стала якісна підготовка та секретність операції. Однак варто врахувати і позицію М.Лозинського, який змушений був визнати, що вся ця акція виявилась справжньою імпровізацією. Поляки, як із числа військових, так і цивільного населення навіть не підозрювали, що українці наважаться на такі радикальні дії, а тому неготові були завадити перевороту²². Проте, незважаючи на швидку перемогу, українцям із самого початку довелося збройно відстояти її. Адже вже 1 листопада, як засвідчують очевидці, поляки спробували здійснити контрпереворот, організувавши в міській школі ім. Конарського, у районі головного залізничного вокзалу, свою військову акцію. Фактично вона

¹⁹ Кривокульський В. Пам'ятні хвилини: Спомин. – С.12.

²⁰ Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. – С.41.

²¹ Цегельський Л. Від легенд до правди: Спомини про події в Україні зв'язані з Першим листопада 1918 р. – С.48–50.

²² Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. – С.41.

стала початком боїв за Львів, що тривали до 22 листопада²³. І хоча українцям удалося у перший день не допустити поширення польського виступу, однак у подальшому сутички посилювалися, уже з наступного дня перейшовши у відкрите протистояння. Вуличні бої охопили цілі райони.

Для багатьох жителів Львова переворот 1 листопада 1918 р. пройшов непомітно. Більшість мемуаристів-невійськових активно використали у своїх спогадах фразу: «Мешканці лягли спати в Австрії, а прокинулися в Україні». Символом нової влади став жовто-синій прапор над міською ратушею. Такий перебіг подій у Львові викликав негативну реакцію поляків та здивування євреїв, які випитували українських вартових, мовляв, що відбулося? Ті відповідали: «Прийшла Україна!»²⁴. Така реакція простих містян наочно демонструє правдивість аргументів Д.Вітовського, адже саме несподіваність стала основною перевагою українців, і зволікання ще на день могло призвести до цілком протилежних результатів.

Захопивши владу в місті, організувати власну державність виявилось не такою легкою справою, особливо за наявності потужного й, що головне, організованого супротивника. Як засвідчував В.Габсбург (Василь Вишиваний), далеко не всі необхідні заходи було здійснено вчасно. Так, українці не встигли підірвати міст через р.Сян, яким поляки швидко перекинути резерви до Львова²⁵. Не вдалося також вчасно зробити передислокацію з Буковини куренів січових стрільців під командуванням В.Габсбурга, що дало противнику можливість закріпитися в місті в районі Каstelівці. Осередками польського опору став трикутник вулиць Янівського, Бема і Городоцької. Уже надвечір 1 листопада було припинене внутрішнє протистояння (саме воно й призвело до затримки початку широкомасштабного польського повстання) і відбулося об'єднання під керівництвом сотника Ч.Мончинського. Цей район став тим форпостом поляків у Львові, вчасно не захопивши який українці згодом втратили й ціле місто. Головне, як засвідчував очевидець подій Л.Цегельський, не вдалося налагодити належну дисципліну серед української армії. Д.Вітовський, ставши комендантом Львова, не завадив польським легіонерам закріпитися на Каstelівці. Незагоджені дії як військовиків, так і цивільних політиків уже в перші години знівельювали всю ту перевагу, яку було здобуто вночі. Провину за такий розвиток подій Л.Цегельський покладає особисто на Д.Вітовського²⁶.

І якщо українські військові проявили певну поблажливність до виступу поляків, то цивільні з перших годин розпочали роботу з улаштування всіх правових процедур отримання влади. Так, того ж дня на вулицях було розклеєно «Відозву до населення міста Львова», в якій оголошувалось про створення української держави на українських землях австро-угорської монархії. Таким чином ще раз було публічно задекларовано належність до імперії, відповідно

²³ Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. – С.41.

²⁴ Левицький К. Великий зрив: До історії української державності від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів. – С.136.

²⁵ Габсбург В. Автобіографія [Електронний ресурс]: <http://www.rulit.net/tag/biography-memoirs/avtobiorafiya-get-192070.html>

²⁶ Цегельський Л. Від легенд до правди: Спомини про події в Україні зв'язані з Першим листопада 1918 р. – С.60.

українська влада на законних підставах переймала владу від австрійців. Про розрив відносин із Віднем у цей час навіть не йшлося. І вже в полудень 1 листопада 1918 р. делегація УНРади вирушила у палац заарештованого намісника графа К.Гуйна. К.Левицький, який її очолював, детально описав цю подію. Віце-президент намісництва В.Децикевич, котрий офіційно заарештованим не був, підписав з українською делегацією протокол про передачу влади Українській Національній Раді²⁷. Так цивільна влада набула легального статусу за всіма «канонами права».

Того ж дня відбулася й передача військової влади в місті. Оскільки вояки австрійської армії з числа неукраїнців просто розійшлися, генерал Р.Пфедфер залишився без армії. На Бернардинській площі він разом з іншими австрійськими офіцерами змушений був урочисто передати владу комендантові Д.Вітовському. Таким чином цивільна та військова влади офіційно перейшла до рук українців. Утім, було допущено стратегічну помилку, залишивши поза увагою військовослужбовців-поляків, які, зібравшись на Кастелівці, заклали там осередок антиукраїнського руху. Сподівання українських старшин, що поляки не наважаться на відкритий виступ, виявилися ілюзорними²⁸.

Наступним, важливим для державного будівництва, кроком стало оприлюднення програми дій, які нова влада вважала першочерговими. Зокрема, «Відозву Української Національної Ради у Львові до українського народу» вмістили у своїх мемуарах практично всі автори. Її зміст озвучував програму дій, у тому числі основи конституції нової держави. У відозві було проголошено громадянську рівність усіх незалежно від національності та віросповідання, обумовлено право національних меншин (німців, євреїв, поляків) надіслати своїх представників до Ради. До ухвалення нових законів чинними залишалися норми Австро-Угорської імперії, які, на думку авторів документа, не суперечили ідеї української держави. Сама ж УНРада проголосувалася тимчасовим урядом, що діятиме доти, коли відбудуться вибори на засадах рівного, загального і таємного виборчого права. Обрані представники Установчих зборів і мали вирішити майбутню долю західноукраїнської держави. Утім, ключовим моментом цього документа можна вважати ту його частину, котра напряду присвячена армії та необхідності захисту власної державності. Усім воякам-українцям було наказано перейти в підпорядкування виключно УНРади. Документ закликав усіх боездатних українців створювати відділи, які на місцях оберігатимуть спокій і порядок. Особлива увага також приділялася налагодженню охорони стратегічних об'єктів – залізниці, пошти, телеграфу²⁹.

Сам текст цього документа наочно демонстрував ту небезпеку, яка постала перед молодого західноукраїнською державністю. Легка і безкровна перемога у Львові була лише першим кроком, що не могло приховати загрозу втрати цього важливого, стратегічного центру. Не менш нагальним було взяття влади

²⁷ *Левицький К.* Великий зрив: До історії української державності від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів. – С.138–139.

²⁸ *Кривокульський В.* Пам'ятні хвилини: Спомин. – С.12.

²⁹ *Лозинський М.* Галичина в рр. 1918–1920. – С.42–43.

в регіонах, адже одним містом держава не обмежувалася. Як зазначав у своїх спогадах К.Левицький, ще зранку 1 листопада до Львова прибули представники повітових організацій, котрі прагнули отримати безпосередні інструкції та документи, що мали підтвердити їх повноваження як комісарів УНРади для перебрання влади в повітах³⁰. Однак цей момент виявився досить складним, який затягнувся на певний час. Особливої уваги йому надали лише після створення спеціального виконавчого органу – Тимчасового державного секретаріату.

Ситуація у Львові була досить нестабільною. Поляки вже 2 листопада 1918 р. спробували контратакувати. Їм досить швидко вдалося захопити товарну станцію, склади зброї та продовольства, що дозволило озброїти нові підрозділи. Як засвідчив О.Думін (А.Крезуб), саме здобуття товарного вокзалу забезпечило полякам перевагу, адже там зберігалась значна кількість боеприпасів. Наступною помилкою, якої припустилися українські політики, стало укладання перемир'я терміном на 24 години. Краще ним скористалися поляки, зосередивши в місті нові резерви³¹. Досить швидко вони змогли довести чисельність своїх вояків до 1150, з яких 500 були кадровими офіцерами. Незважаючи на те, що українців у місті налічувалося більше – на 3 листопада 2050 осіб, однак їм бракувало досвідчених командирів. Військові мемуаристи, описуючи ті події, часто називали причинами невдач відсутність у галичан військової техніки та достатньої кількості озброєння, однак наголошували на високому бойовому духові бійців³². Вони наводять дані, що не підтверджуються документально, які часто перебільшують чисельність поляків, їхні втрати та ін. Як правило, кожен український стрілець демонстрував зразки мужності й бойової вправності. Зрештою, заперечувати це неможливо, однак не варто однозначно списувати причини поразки на одну лише невдачу, як це намагався довести у своїх спогадах В.Горбай³³. Більш об'єктивною видається причина, озвучена Л.Цегельським, який пояснював поразки 2–3 листопада 1918 р. недосвідченістю офіцерів, і особисто Д.Вітовського, котрий не зміг налагодити керівництво гарнізоном. Як згадував К.Левицький, останній сам попросив про відставку, обґрунтовуючи її тим, що його підлеглі не мали досвіду бойових дій із населенням у місті, та зрештою почали розходитися по домівках³⁴. Однак відставка Д.Вітовського 3 листопада і призначення комендантом полковника Г.Коссака не тільки не вирішила питання, а ще більше дезорганізувала повстанців³⁵.

Важливим рішенням українського військового командування став наказ основним куреням січових стрільців, які на момент повстання дислокувалися у Чернівцях, якнайшвидше прибути до Львова. Цей наказ Д.Вітовського

³⁰ *Левицький К.* Великий зрив: До історії української державності від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів. – С.138–139.

³¹ *Крезуб А.* Бої за Львів і наддніпрянські січові стрільці // Історичний календар-альманах «Червоної Калини» на 1930 р. – Л., 1929. – С.28–29.

³² *Дем'янчук М.* Фрагменти з боїв на Підзамчу. – С.13.

³³ *Горбай В.* Наступ на Кульпарків // Літопис Червоної калини. – Л., 1931. – Ч.1. – С.10.

³⁴ *Левицький К.* Великий зрив: До історії української державності від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів. – С.145.

³⁵ *Кренжаловський Д.* Львів в українських руках (1–21.XI.1918). – С.64–65.

ще 1 листопада було передано командирові легіону В.Габсбургу, про що той згадав у своїх мемуарах. Однак він там само і зазначив, що більшість стрільців не бажала залишати Чернівці, маючи намір обороняти місто від наступаючої румунської армії. Старшинський корпус, незважаючи на рекомендацію В.Габсбурга виконати наказ, не вірив у те, що поляки можуть розпочати повстання. І тільки особисте втручання командира забезпечило відправку січових стрільців о 4-й годині 2 листопада 1918 р.³⁶ До Львова підрозділи прибули на добу пізніше, аніж планувалося. Перша тисяча стрільців висадилася на станції Сихів (львівські вокзали вже були в руках поляків) лише 3 листопада. На думку Л.Цегельського, ця затримка мала фатальні наслідки в боротьбі за Львів³⁷.

Окрім січових стрільців аналогічні накази отримали командири українських підрозділів Золочева, Бродів, Станіслава та інших міст. Однак допомога з регіонів затримувалася. Як згадував Л.Цегельський, лише із Бродів прибуло 200 бійців, а місцеве керівництво у Станіславі, Коломиї та Тернополі, хоч і мало достатню чисельність досвідчених військовиків, штучно затримувало їх відправку, побоюючись повстання місцевих поляків, а також не розуміючи стратегічної різниці між можливою втратою своїх міст та реальною – Львова³⁸. Головним сподіванням галичан у протистоянні з поляками була допомога з боку Української Держави П.Скоропадського. Є.Чикаленко, добре обізнаний у політичних справах (йому не раз пропонували очолити гетьманський уряд) 5 листопада 1918 р. відзначив у своєму щоденнику, що УНРада телеграфом постійно прохала про військову підтримку. Проте гетьман не бажав іти на конфлікт із Польщею. П.Скоропадський лише пообіцяв звернутися із проханням до німецького командування, щоб воно заборонило полякам порушувати умови Берестейського миру й займати своїми формуваннями Холмщину³⁹.

Дальший перебіг боїв за Львів наочно продемонстрував перевагу поляків, добре обізнаних із містом. Незважаючи на прибуття вночі 4 листопада нових стрілецьких загонів із Чернівців наступ українців у районі вокзалу виявився невдалим. Поразка деморалізувала січовиків, а їхня довіра до власних командирів зменшилася. Утім, підхід чергового стрілецького підрозділу – сотні Іваницького, деякою мірою стабілізував ситуацію в місті й тимчасово зупинив дальше просування польських легіонерів⁴⁰. Це дало можливість перейти до створення управлінської структури – Державного Секретаріату та проголошення 13 листопада 1918 р. Західноукраїнської Народної Республіки, що заслуговує на окрему публікацію.

Таким чином, наявна мемуарна література дозволяє доволі об'єктивно висвітлити передумови та початок Листопадового повстання в Галичині в умовах розпаду Австро-Угорської імперії. Спогади сучасників відтворюють процес

³⁶ *Габсбург В.* Автобіографія [Електронний ресурс]: <http://www.rulit.net/tag/biography-memoirs/avtobiografija-get-192070.html>

³⁷ *Кренжаловський Д.* Львів в українських руках (1–21.XI.1918). – С.22.

³⁸ Там само. – С.60–61.

³⁹ *Чикаленко Є.* Щоденник (1918–1919). – К., 2011. – С.194.

⁴⁰ *Дем'янчук М.* Фрагменти з боїв на Підзамчу. – С.14.

політичного протистояння серед галицького політикуму того часу: радикальної течії, репрезентованої січовим стрілецтвом (Д.Вітовський), котре виступало за збройне повстання, та поміркованої (Л.Цегельський), представники якої сподівалися на мирну передачу влади українцям у краї.

У мемуарах простежується відсутність скоординованого плану дій Української Національної Ради з перших днів перемоги: командування січових стрільців затримало відправку резервів до Львова, а допомога від П.Скоропадського взагалі так і не надійшла. Це надало перевагу полякам, які змогли зосередити сили й локалізувати дії українців. Зрештою, подальшої уваги науковців потребує дослідження даної проблематики на регіональному рівні, висвітлення перебігу визвольної боротьби в листопаді 1918 р. у Східній Галичині на місцях.

On the basis of memoir literature pre-conditions, preparation and first days of the November rebellion 1918, are examined in Western Ukraine, activity of Ukrainian Military General Committee and Ukrainian National Council. Internal and external factors that stipulated victory on the initial stage of revolt are lighted up.

Keywords: *memoir literature, rebellion, L'viv, Ukrainian National Council, Sich Riflemen.*

Д.В.АРХІРЕЙСЬКИЙ *

ПРОТИДІЯ РАДЯНСЬКИХ МИТНИКІВ КОНТРАБАНДИ НАПРИКІНЦІ 1920-х – У 1930-х рр.

Розглядається протидія радянських митників контрабанді наприкінці 1920-х – у 1930-х рр. Аналізуються особливості антиконтрабандної діяльності в УСРР. З'ясовуються причини контрабанди як соціально-економічного явища.

Ключові слова: радянська Україна, митна справа, боротьба з контрабандою, зовнішня торгівля, експорт, імпорт.

Митна справа в радянській Україні, у тому числі в міжвоєнний період, коли відбувалося формування митної системи і вироблялися концептуальні засади її діяльності, фактично тільки останнім часом почала досліджуватись як повноцінна науково-історична проблема¹. Водночас така складова митної діяльності радянської доби як боротьба з контрабандою має більш давню історіографію². Утім, така діяльність митників розглядалась, як правило, у контексті відповідної загальнодержавної політики, в межах якої разом із митною службою діяло кілька силових структур, насамперед Всеросійська надзвичайна комісія (ВНК) – Об'єднане державне політичне управління (ОДПУ), прикордонна охорона та міліція. Історіографічний аналіз свідчить про те, що достатньою мірою протидія контрабанді саме митників по суті

---

* *Архирейський Дмитро Володимирович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та соціально-політичних дисциплін Академії митної служби України (Дніпропетровськ)*

E-mail: siverin47@mail.ru

¹ Див.: *Архирейський Д. В.* Від тарифу до тарифу: радянське митно-тарифне регулювання 1924–1927 років // Гілея. – 2012. – Вип.60. – С.94–99; *Його ж.* Митна справа і боротьба з контрабандою в Криму на початку непу // *Культура народів Причорномор'я.* – 2009. – №174. – С.31–34; *Балановський А.* «Декрети советской власти» в контексті становлення радянської митної системи (історико-правовий аналіз) // *Митна політика в Україні: Історичні та правові аспекти проблеми: Зб. наук. праць пам'яті професора Й.Л.Рисіча.* – Дніпропетровськ, 2004. – С.149–153; *Бойко В.М., Багрій-Шахматов Л.В., Попов Г.В.* Історія митної справи в Україні. – К., 2003. – С.40–43; *Історія митної справи в Україні / К.М.Колесников, О.М.Морозов, Г.М.Виноградов та ін.* – К., 2006. – С.537–558; *Морозов О.* Організаційно-правові засади діяльності митних органів УСРР у 1920–1922 рр. // *Вісник Академії митної служби України.* – 2003. – №3. – С.104–114; *Морозов О., Самборська Ю.* Підготовка кадрів у радянських митних органах 1921–1928 рр. (За документами фондів Харківського і Житомирського державних обласних архівів) // Там само. – №2. – С.106–111; *На варті митних рубежів: Митна справа на Слобожанщині: 1660–1870–1992–2000 / Ред. уклад. Н.Д.Магюх.* – Х., 2000. – С.30–36; *Павлов А.П.* Українська митниця на шляху відродження та розвитку: Правові й історичні аспекти. – К., 2003. – С.75–87, 240–254; *Чорний В.* Україна і митна справа: Історичний нарис. – К., 2000. – С.163–208 та ін.

² Див.: *Багрій-Шахматов Л.В., Бойко В.М., Попов Г.В., Лозгачов І.І.* Історія боротьби з контрабандою. – К., 2003; *Колдаев В.М.* Из истории организации борьбы с контрабандой в СССР (1917–1930 гг.) // *Правоведение.* – 1970. – №6. – С.101–107; *Мазохин О.Б.* Из истории борьбы органов ВЧК–ОГПУ с контрабандой [Електронний ресурс]: http://www.pseudology.org/Mazoxin/Borba_kontrabanda.htm; *Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Сташиш В.В.* Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918–1922). – Х., 1990. – С.65–74, 284–302; *Макотинский М.* Борьба с контрабандой и надзор прокуратуры // *Вестник советской юстиции.* – 1925. – №8. – С.326–331 та ін.

не досліджувалася. Ще менш вивченою виявилася боротьба митників із контрабандою на теренах радянської України. Проте, якщо останнім часом дослідники хоча б звертають увагу на антиконтрабандні заходи 1920-х рр., тобто під час нової економічної політики³, то аналогічні наступного десятиріччя, як і раніше, залишаються *tabula rasa* історіографії. Звісно, така ситуація об'єктивно зумовлює актуальність дослідження протидії митних установ УСРР–УРСР (звісно, у контексті відповідної загальнорадянської практики) кінця 1920-х – протягом 1930-х рр., тобто у період, коли було згорнуто неп і завершено розбудову диктатури Й.Сталіна.

Протягом 1920-х рр. радянська митна служба пережила період становлення, централізації та уніфікації. В Україні за цей час було мінімізовано вплив на місцеві митні установи з боку уряду УСРР. Головне митне управління (ГМУ) входило до складу наркоматів зовнішньої та внутрішньої торгівлі (Наркомторгу), а з грудня 1930 р. – зовнішньої торгівлі СРСР. У республіці до 1934 р. діяло Українське відділення ГМУ, якому підпорядковувалися територіальні митні установи – митниці та митні пости. Саме ж Українське відділення мало фактично подвійне підпорядкування – Головному митному управлінню та вповноваженому Наркомторгу СРСР при уряді УСРР⁴. Затверджений наприкінці 1928 р. Митний кодекс СРСР визначав тенденцію до поступового спрощення, структурного скорочення митної системи. Як наслідок, в Україні наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. було ліквідовано низку низових митних установ⁵.

Саме низовим митним органам доручалася практична протиконтрабандна робота. Але в епіцентрі урядової протидії контрабанді ще з 1921 р. знаходилася міжвідомча Центральна комісія по боротьбі з контрабандою, яка діяла при Наркомторзі СРСР, координуючи зусилля низки силових структур і державних відомств у зазначеній сфері.

Симптоми згортання непу, як відомо, почали проявлятися задовго до переломного 1929-го року, яким датується остаточна відмова радянського керівництва від політики попереднього часу. Відповідні тенденції були характерні й для митної системи, в тому числі тієї її складової, що мала пряме відношення до боротьби з контрабандою. Зокрема, 15 жовтня 1927 р. уряд СРСР ухвалив рішення про ліквідацію центральної та місцевих комісій по боротьбі з

³ *Архирейський Д.В.* Радянські митники доби «воєнного комунізму» у боротьбі з контрабандою // Шоста міжнародна наукова школа-семинар «Історія торгівлі, податків та мита», 11–12 жовтня 2012 р., Дніпропетровськ: Тези доповідей. – К., 2012. – С.47–49; *Балановський А.* Характеристика контрабанди та контрабандистів (1921–1928 рр.) // Вісник Академії митної служби України. – 2000. – №4. – С.123–125; *Волосник Ю.П.* Контрабандна діяльність підприємців в Україні та боротьба з нею в роки непу // Вісник Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. – 2007. – №762. – С.6–16; *Гнітько С.* Боротьба з контрабандою в Україні у 20-ті роки [Електронний ресурс]: <http://sbu.gov.ua/sbu/doccatalog/document?id=42157>; *Олійник М.П.* Контрабанда і боротьба з нею на Поділлі в роки непу // Історія торгівлі, податків та мита. – 2012. – №2. – С.135–141; *Поліщук О.В.* Формування нормативно-правових засад боротьби з контрабандою у Криму в умовах переходу до нової економічної політики (1920–1922 рр.) // Там само. – С.130–135.

⁴ Див.: *Архирейський Д. В.* Структурні особливості радянської митної системи в Україні в 1925–1928 рр. // Гуманітарний журнал. – 2009. – №3/4. – С.70–83.

⁵ Див.: *Архирейський Д. В.* Митні структури радянської України в 1929–1939 рр. // Проблеми політичної історії України: Зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2012. – С.143–153.

контрабандою, що фактично було здійснено на початку 1928 р.⁶ Начальникам ГМУ та відділень ГМУ у союзних республіках пропонувалося натомість періодично скликати наради з питань протидії контрабанді з представниками ОДПУ, НКФ та інших зацікавлених відомств. Хоча відтепер ці завдання покладалися передовсім на прикордонників і лише почасти на митне відомство, ліквідація комісій може свідчити про неможливість налагодити ефективну співпрацю між чекістами-прикордонниками та митниками у сфері боротьби з контрабандою. Якщо до цього часу митники змушені були рахуватися з органами ДПУ, то з 1927 р. вони обов'язково мали узгоджувати будь-які питання щодо боротьби з контрабандою з чекістами. До таких могли відноситися зміни, які до 1928 р. включно вносилися до Митного статуту, або перевірка поштових посилок⁷.

Не забували, звісно, і про репресивну складову боротьби з контрабандою. 19 листопада 1927 р. ВЦВК і РНК СРСР затвердили постанову про надання виконкомом прикордонних регіонів права адміністративної висилки контрабандистів. На підставі цього акту ГМУ Наркомторгу СРСР 23 грудня того ж року видало наказ «Про порядок адміністративної висилки осіб, винних у повторній контрабанді»⁸. Оголошуючи дану постанову для виконання митницями, які діяли на території РСФРР, ГМУ водночас доручало своїм відділенням у союзних республіках, у тому числі в УСРР, клопотатися перед відповідними законодавчими органами про видання подібного ж нормативного акту. Іншим своїм наказом від 16 січня 1928 р. ГМУ інформувало митних співробітників про те, що висилкою контрабандистів-рецидивістів із 50-кілометрової прикордонної зони займаються передовсім органи ДПУ⁹.

Одночасно посилювалися фінансово-репресивні методи впливу на контрабандистів. 14 грудня 1927 р., зокрема, вийшла постанова ВЦВК та РНК СРСР «Про порядок стягнення мит і митних зборів, а також штрафів за контрабанду та інші порушення митних постанов»¹⁰.

Наказ ГМУ Наркомторгу СРСР від 1 лютого 1928 р. був «спрямований на вдосконалення усієї системи обліку та реалізації конфіскатів і максимальне використання цих товарів у інтересах держави і кооперації»¹¹. Відтепер продаж конфіскату зосереджувався в митницях великих міст; встановлювалася подвійна система торгів: первісна – для державних і кооперативних організацій, друга (загальна) – для приватних підприємств, організацій та осіб; продаж конфіскату здійснювався таким чином, аби сприяти його придбанням саме державними й кооперативними підприємствами, і водночас забезпечувати відповідність цін на конфіскат середньо-оптовим цінам на аналогічні товари; прискорювалися процеси реалізації конфіскату й, водночас, преміювання осіб, які затримували контрабанду; знижувалися видатки, пов'язані з реалізацією

⁶ Кисловский Ю.Г. История таможи государства Российского, 907–1995. – Москва, 1995. – С.160; Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф.Р-962. – Оп.1. – Спр.77. – Арк.8.

⁷ ДАОО. – Ф.Р-962. – Оп.1. – Спр.68. – Арк.21; Спр.77. – Арк.2.

⁸ Там само. – Спр.67. – Арк.161, 161 зв.

⁹ Там само. – Спр.77. – Арк.22.

¹⁰ Собрание законов СССР. – 1928. – №2. – Ст.8.

¹¹ Павлов А.П. Українська митниця на шляху відродження та розвитку... – С.244.

контрабандних товарів¹². Як зазначав А.Павлов, коментуючи цей наказ, встановлення системи подвійних торгів мало сприяти витисненню з митних торгів приватного капіталу. Тому вбачалося доцільним на первісні торги підбирати для реалізації великі партії однорідних товарів і, взагалі, обставляти торги таким чином, щоб головна маса товарів надходила в розпорядження держторгівлі та кооперації¹³. Отже, як бачимо, наказ від 1 лютого яскраво свідчить про дійсне ставлення радянської влади до приватного капіталу, до потреб населення, а також про її політичні пріоритети та практичне ігнорування економічних.

Митне керівництво намагалося боротися з відомчою корупцією і посадовими зловживаннями, які допускалися частиною особового складу митних установ включно з деякими керуючими цими установами. Саме в такому контексті, вочевидь, слід розуміти наказ ГМУ «Про порушення порядку реалізації контрабандних конфіскацій» від 19 березня 1928 р. Вищому керівництву не подобалося, що «керуючі деякими митницями дозволяють продаж конфіскованих контрабандних товарів і предметів в особливому порядку, повз встановлені торги окремих особам з числа відповідальних працівників місцевих радянських та громадських установ, а також членам родин цих осіб»¹⁴. Начальник ГМУ наказував підлеглим припинити подібну практику, загрожуючи їм суворою відповідальністю «як у радянському, так і партійному порядку».

Порядок у відомстві і в сфері протидії контрабанді зокрема, наводився і в інші способи. Наприклад, 7 квітня 1928 р. з'явився спільний циркуляр Головного управління прикордонної охорони й східного відділу ДПУ та ГМУ Наркомторгу «Про заборону давати інтерв'ю з питань про техніку боротьби з контрабандою»¹⁵. Керівники обох відомств вважали, що відвертість підлеглих у пресі діє на користь контрабандистам. До того ж подібна секретність цілком відповідала стилю роботи комуністичних органів влади.

Проаналізуємо інтенсивність директивної роботи у сфері протидії контрабанді за січень – вересень 1928 р. Отже, у першому місяці року з'явилися такі акти: наказ ГМУ від 31 січня про затвердження «Інструкції про стягнення мит і митних зборів та штрафів за контрабанду й інші порушення митних постанов»; наказ Наркомторгу СРСР «Про заборону примусового стягнення штрафів за контрабанду із зарплатні робітників та службовців» від 23 січня¹⁶. У лютому – накази ГМУ «Про порядок реалізації конфіскованих контрабандних товарів» від 1 лютого, «Про преміювання опосередкованих затримувачів контрабандних товарів і предметів, виявлених під час митного огляду» від 23 лютого, «Про відміну обліку митниками пасажирів, викритих у контрабанді» від 28 лютого, «Про штрафи за контрабанду валютних цінностей» від 28 лютого¹⁷. 23 березня Наркомторг видав два схожі накази: «Про доповнення приміткою

¹² Павлов А.П. Українська митниця на шляху відродження та розвитку... – С.245.

¹³ Там само. – С.245–246.

¹⁴ ДАОО. – Ф.Р-962. – Оп.1. – Спр.77. – Арк.52.

¹⁵ Там само. – Арк.64.

¹⁶ Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф.Р-341. – Оп.1. – Т.2. – Спр.2007. – Арк.48.

¹⁷ Там само. – Арк.62–63.

п. «е» §3 Інструкції про порядок реалізації конфіскованих контрабандних товарів і предметів, затверджену НКТ СРСР за згодою НКФ СРСР 31-го січня 1928 р.» та «Про доповнення приміткою §21 Інструкції про порядок реалізації конфіскованих контрабандних товарів і предметів, затверджену НКТ СРСР за згодою НКФ СРСР 31-го січня 1928 р.»¹⁸. У квітні було видано накази ГМУ «Про порядок зберігання митницями іноземної валюти, яка надходить у забезпечення штрафів по справах про контрабанду» від 5 квітня та «Про порядок оголошення скаржникам постанов ГМУ та його відділень по справах про контрабанду» від 26 квітня, а також наказ Наркомторгу «Про зміну редакції §13 інструкції від 31/І–28 р. про порядок реалізації конфіскованих контрабандних товарів» від 20 квітня¹⁹. У травні, липні та вересні 1928 р. ані Наркомторг, ані ГМУ директив із проблем контрабанди не видавали. У червні ж по лінії ГМУ вийшло два накази: «Про доповнення списку митниць, які мають право реалізації конфіскованих контрабандних товарів» від 25-го числа та «Про порядок притягнення до відповідальності винних за порушення діючих постанов про акцизи відносно об'єктів контрабанди» – від 26-го²⁰. У серпні ГМУ видало наказ «Про звільнення від штрафів за контрабанду у порядку примітки 2-ї до ст.262 Митного кодексу СРСР» (29-те число), а Наркомторг 15-го – наказ «Про зміну редакції п. «ж» §3 Інструкції про порядок реалізації конфіскованих контрабандних товарів і предметів, затверджену НКТ СРСР за згодою НКФ СРСР 31-го січня 1928 р.»²¹.

Аналіз перелічених директив Наркомторгу та Головного митного управління показує, що левова частка цих відомчих актів, присвячених так званій боротьбі з контрабандою, мають відношення або до штрафування за контрабанду, або до реалізації конфіскації, тобто до фінансово-грошових аспектів цього явища. Як видається, це не випадково, якщо звернути увагу на час, коли розроблялися такі директиви. Політичне керівництво держави готувалося до індустріального стрибка, акумулюючи під це завдання ресурси будь-якого походження. Вочевидь, і перед митним відомством ставилися завдання поповнення державної скарбниці. При тому радянська влада не збиралася вдруге протягом 1920-х рр. повноцінно реанімувати таку функцію митних установ як фіска, адже в умовах державної монополії зовнішньої торгівлі митні збори довелося б стягувати переважно з державних же структур та організацій. Це означало б, по суті, перекладання фінансових ресурсів з однієї державної кишені до іншої. Гроші для реалізації своїх планів комуністичний режим розраховував брати, як завжди, у населення. Позаяк приватник не допускався державою до повноцінної міжнародної торгівлі, він змушений був іти у «тінь», тобто займатися контрабандою. Отож, він і мав стати «доїльною коровою» для держави, митниця ж виконувала при тому роль «доїльного апарату». Звідси войовничо-репресивна антиконтрабандна риторика і відповідна практика представників держави, і це не дивлячись на ліберальний характер непу. Безперечно,

¹⁸ Там само. – Арк.93.

¹⁹ Там само. – Арк.107–108.

²⁰ Там само. – Арк.143.

²¹ Там само. – Арк.163.

прибутки від штрафування та реалізації конфіскаату були краплиною у бажаному фінансовому морі. Значно більший прибуток державі давали високі ціни на споживчі товари, що виготовлялися державною промисловістю, і незначні – на продукцію (байдуже яку) приватного сектору, низькі зарплати та високі приховані податки для населення²², державна монополія буквально на всі навні на території СРСР ресурси, нарешті, масштабне розорення селянства.

У 1928 р. з'явилося також чимало відомчих директив, які, акумулювавши певний попередній досвід, інформували особовий склад митної системи про хитрування, що застосовувалися контрабандистами²³.

Уже в радянський час історики, слідом за ідеологами, акцентували увагу на так званій політичній контрабанді, котра, мовляв, загрожувала, не більше, не менше, усьому радянському ладу. Як зазначав Б.Угаров, «з 1928 р. різко зросло закидання через кордон антирадянської літератури з метою ідеологічної обробки радянських громадян. Особливо інтенсивну діяльність у цій сфері розвивав петлюрівський закордонний центр. Увага прикордонної охорони була звернена на необхідність найбільш рішучої боротьби з подібною політичною контрабандою»²⁴. Л.Марков стверджував, що саме через загрозу проникнення на територію СРСР «ідеологічно шкідливої літератури в 1929 р. були затверджені правила пропуску через кордон предметів, які підлягали перегляду органів Головного управління по справах літератури та видавництв [...], тобто друкованої продукції, кліше, матриць, фонографічних записів, грамофонних платівок, фотокінознімків, рукописів, документів, креслень і т.д.»²⁵.

Переосмислення радянської митної справи у контексті політичних і соціально-економічних змін кінця 1920-х рр. змусили керівництво Наркомторгу і Головного митного управління розробити новий вищий закон митної системи – Митний кодекс, який було затверджено на урядовому рівні у грудні 1928 р. Значна частина його норм регулювали боротьбу митних структур із контрабандою. Зокрема, ст.5 одним із завдань ГМУ Наркомторгу називала «розробку [...] заходів із боротьби з контрабандою й іншими порушеннями митних постанов і спостереження за їх здійсненням» та «вирішення справ про контрабанду»²⁶. Серед функцій уповноважених Наркомторгу СРСР при урядах союзних республік автори ст.15 бачили також «розробку заходів із покращення постановки митної справи і з боротьби з контрабандою». На відділення ГМУ, у тому числі українське, ст.20 покладала точно таке ж завдання, яке мало ГМУ. Ст.21 дозволяла керуючим митницями стягувати штраф за виявлену контрабанду²⁷. Окремо проблематиці контрабанди було присвячено третій відділ Митного кодексу «Про контрабанду, стягнення за неї і про виробництво справ про контрабанду», статті 164–185 якого розписували цю сферу в деталях.

²² *Олсон М.* Влада і процвітання: Подолання комуністичних і капіталістичних диктатур. – К., 2007. – С.92–102.

²³ ДАОО. – Ф.Р-962. – Оп.1. – Спр.77. – Арк.29, 38, 44, 47, 55.

²⁴ *Угаров Б.М.* Международная борьба с контрабандой. – Москва, 1981. – С.106.

²⁵ *Марков Л. Н.* Очерки по истории таможенной службы. – Иркутск, 1987. – С.110–111.

²⁶ Таможенный кодекс СССР 1928 г. // Таможенный кодекс Российской Федерации [Електронний ресурс]: <http://tkod.ru/ustav/1928/>

²⁷ Там же.

Ще радянські дослідники права здійснили детальний і всебічний аналіз Митного кодексу 1928 р., включаючи норми, присвячені антиконтрабандній діяльності митників. Л.Марков, наприклад, зазначав, що статті кодексу про контрабанду, зокрема 164–166, містили деякі новації. Ці зміни мали відношення як до визначень видів контрабанди та дій, що до неї прирівнювалися, так і до штрафних санкцій, що передбачались як покарання за контрабандну діяльність²⁸. У цілому науковці часів СРСР позитивно оцінювали антиконтрабандні норми Митного кодексу 1928 р. На думку дослідників, «значне місце відводилося подальшому правовому обґрунтуванню боротьби з контрабандою, було введено поняття адміністративно-карної контрабанди. У кодексі зазначалося, що підготовлені дії щодо здійснення контрабанди дорівнювали контрабанді»²⁹.

Характерно, що попри явне скорочення (за кількістю статей) Митного кодексу 1928 р. порівняно з Митним статутом 1924 р., число статей, присвячених контрабанді, навпаки, зросло. Цей факт переконливо свідчить про той рівень уваги, яку держава приділяла даній проблемі наприкінці періоду нової економічної політики.

Після затвердження Митного кодексу відповідна нормативно-правова база продовжувала розвиватися. 29 березня 1929 р. було затверджено, наприклад, «Правила про порядок здійснення митних обстежень, оглядів і вилучень за підозрою у приховуванні предметів контрабанди»³⁰. У 1929–1931 рр., як і в попередній час, митниці складали списки конфіскованих контрабандних товарів, оформлювали справи про реалізацію конфіскаату тощо.

Зміни кінця 1920-х – початку 1930-х рр. у соціально-політичній сфері не могли не вплинути на радянську митну справу в цілому та боротьбу з контрабандою зокрема. Офіційна пропаганда декларувала успіхи влади на всіх «фронтах», отож уважалося, що і контрабанда пішла на спад. Радянські дослідники переконували, що причинами зниження контрабандної діяльності наприкінці 1920-х рр. були, по-перше, «посилення кримінально-правової відповідальності за контрабанду», а також посилення прикордонної та митної охорони, по-друге, «господарські успіхи радянської країни, послідовне втілення в життя економічної політики Комуністичної партії», адже, мовляв, «значно збільшився випуск товарів широкого вжитку», «покращилося постачання міського та сільського населення товарами, які раніше становили значну частину предметів ввізної контрабанди»³¹. Щоправда, ті ж дослідники аж ніяк не бажали пояснювати, навіщо ж радянський режим у той самий час згортав цю успішну, на їх думку, економічну політику, намагаючись перейти до іншої, такої, яка на випуск товарів широкого вжитку орієнтувалася далеко не в першу чергу. Натомість урочисто повідомлялося, що тотальне обмеження приватного капіталу підірвало «соціальне коріння організованої контрабандної торгівлі», завдало удару по так званій професійній контрабанді тощо.

²⁸ Марков Л.Н. Очерки по истории таможенной службы. – С.109.

²⁹ Кисловский Ю.Г. История таможни государства Российского. – С.144.

³⁰ ДАХО. – Ф.Р-341. – Оп.1. – Т.2. – Спр.2158. – Арк.2.

³¹ Угаров Б.М. У таможенного барьера. – Москва, 1975. – С.100.

Ще одним фактором зниження контрабанди, на думку радянських дослідників, була зовнішньоторговельна діяльність СРСР у середині 1920-х рр., що певним чином «паралізувало контрабандну діяльність тих ділових кіл (капіталістичних держав), які фінансували нелегальне вивезення та ввезення до СРСР різноманітних товарів»³².

Аналізуючи ситуацію кінця 1920–1930-х рр., слід визнати факт зменшення контрабанди абсолютно за всіма її показниками. Але ж пояснення цього факту дещо інше. Значні зміни в радянській митній справі в цілому та сфері протидії контрабанді зокрема відбулися під впливом згортання непу і розбудови нового внутрішнього курсу, що впроваджувався політичним керівництвом держави. Модель, розбудовану найближчим оточенням Й.Сталіна, із часом назвуть командно-адміністративною системою. Ставши завдяки політичним інтригам та репресіям спочатку проти конкурентів по партії, потім проти більш широких верств населення включно із партійною номенклатурою, одноосібним лідером, фактично диктатором, Й.Сталін основну загрозу своїй владі починає бачити тепер у зовнішній сфері. Захистити режим було вирішено шляхом форсованої індустріалізації радянської промисловості, насамперед важкої і військової. Для реалізації цього проекту необхідні були гроші, технології, сировина та інші ресурси. Будучи самопроголошеним монополістом всього суцього у СРСР, правлячий режим основним ресурсним донором за традицією вирішив зробити підвладне населення; особливо постраждало селянство. Але без деякої технологічно-промислової допомоги провідних держав світу обійтися було важко. СРСР розпочав (точніше, продовжив) масштабні імпорتنі операції, розплачуючись за це своїм сировинним експортом і золотим запасом. Товарні ввезення-вивезення були поставлені на потік, для чого спрощувалися митні процедури. Замість фіску митники знову зайнялися переважно контролем та обліком переміщуваних через кордон партій товарів. При тому відчутно змінилася їх номенклатура (продукція важкої промисловості замість споживчих товарів), що не могло не вплинути на рівень контрабанди в бік його зниження.

Інший вагомий чинник зменшення контрабанди слід шукати в тогочасній політико-правовій системі. Розбудова диктатури супроводжувалася масовими репресіями, отже, зросла політична вага карально-силових структур. У сфері боротьби з контрабандою репресивні методи впливу далеко випереджали економічні, адже режим, зациклившись на швидкому розвитку важкої промисловості, по суті жертвував вітчизняним виробництвом споживчих товарів. Звісно, перманентний дефіцит останніх мав би спонукати населення, особливо прикордонне, продовжувати контрабандну діяльність, але ж у країні насталася епоха масштабного терору. Радянське законодавство завжди ставилося до контрабандистів жорстко, проте тепер фактично йшлося про вибір для них між життям і смертю. У самій сфері протидії контрабанді роль основного «борця» з останньою виконували відтепер не митники.

Отож, на початку 1930 р., коли уряд СРСР уже розпочав кампанію з індустріалізації, ГМУ розробило й затвердило «Інструкцію про порядок огляду

³² Угаров Б.М. У таможенного барьера. – С.101.

вантажів», яка забороняла перевіряти імпорتنі та експортні вантажі державних і кооперативних організацій з метою тарифікації (фіском уряд жертвував, як зазначалося, заради швидкості надходження конче необхідних для успішності індустріалізації імпорту). Відповідно до інструкції, «розпакування митницями допускалося лише за наявності ґрунтовних даних про наявність контрабанди чи злочинні дії агентів імпорتنих та експортних організацій»³³. Водночас зазначена інструкція в дусі часу підкреслювала, що «вантажі концесіонерів і приватних осіб та установ повинні оглядатись особливо ретельно, з розкриттям усіх (вантажних) місць»³⁴.

Про більш жорстке ставлення до приватника з боку тогочасної радянської митної служби свідчить і спільна поштотелеграма начальників Головного управління прикордонних військ та Головного митного управління «Про чергові завдання роботи в сфері боротьби з контрабандою у зв'язку зі зміною митного кодексу Союзу РСР» від 17 лютого 1930 р. У документі чітко й ясно повідомлялося, що, якщо раніше ознакою легальності ввезення того чи іншого товару з-за кордону був факт наявності на такому товарі митного клейма, то тепер «власник закордонних предметів має довести легальність» їх ввезення до СРСР документально³⁵. Крім того, для продажу імпорتنих товарів на внутрішньому ринку їх власник мав отримати спеціальний дозвіл «відповідного миторгану на право направлення на продаж». Ця норма впроваджувалася наказом ГМУ від 1 лютого 1930 р.³⁶

Своїм відвертим цинізмом вражають слова поштотелеграми про сенс боротьби з контрабандою в нових політичних умовах: «Увесь нетрудовий елемент населення, що займається контрабандою та є її систематичним споживачем, [...] у зв'язку з рішучим курсом партії і радянської влади на викорінення капіталізму в нашій країні, має бути взятий у рішучу обробку з боку органів, які ведуть боротьбу з контрабандою. Фактичне надання митним органам права визначення звичайної для власного споживання норми закордонних предметів дає органам, котрі ведуть боротьбу з контрабандою, широкі можливості для проведення твердого класового підходу до окремих соціальних прошарків населення, у представників яких виявлено закордонні товари»³⁷.

Отже, якщо методи боротьби з контрабандою на межі 1920–1930-х рр. пропонувалися в цілому традиційні, апробовані в попереднє десятиріччя (ревізії промислово-торгових підприємств і приватних власників, штрафування тощо), то концепція антиконтрабандної діяльності акцентовано змінилася: митні органи мали «проявляти в роботі суворий класовий підхід і забезпечувати проведення курсу партії і радянської влади на викорінення капіталізму в СРСР»³⁸. Зауважимо, що про класовий підхід у діяльності митників не говорилося з початку 1920-х рр., коли відбувалася більшовизація митних установ.

³³ ДАОО. – Ф.Р-962. – Оп.1. – Спр.100. – Арк.2.

³⁴ Там само.

³⁵ Там само. – Арк.3.

³⁶ Там само.

³⁷ Там само.

³⁸ Там само. – Арк.3 зв.

Посилюючи тиск на власних громадян, керівництво СРСР у той же час, явно на догоду зовнішньополітичній та зовнішньоекономічній доцільності, застосовувало диференційований підхід до іноземних громадян. 23 квітня 1930 р., наприклад, ГМУ видало наказ «Про особистий огляд німецьких громадян», згідно з яким радянським митникам заборонялось оглядати громадян Німеччини без достовірної інформації про їх контрабандну діяльність³⁹. В «Інструкції із застосування «Тимчасових правил» та «Особливих правил» для іноземних військових кораблів і транспортів, які відвідують води СРСР», затвердженої 3 березня 1931 р., зазначалося, що «затримання членів екіпажу іноземних військових кораблів за підозрою у пронесенні контрабанди має здійснюватися [...] за умов вилучень [...] і лише за наявності абсолютно достовірних і неспростовних доказів про наявність контрабанди і притому лише на час вилучення у цієї особи контрабанди і складання акту, після чого затриманий негайно звільнюється»⁴⁰. Отже, як бачимо, порівняно з радянськими громадянами-контрабандистами, іноземців чекали суто формальні покарання.

Боролися з контрабандистами й у власних лавах. Листування митних установ з іншими відомствами та організаціями в контексті кадрової роботи перших свідчить, що митники часто звільнялися зі служби саме за контрабандну діяльність⁴¹.

Наказом Наркомторгу СРСР від 22 березня 1930 р. підвищувалися статус і повноваження уповноважених ГМУ по боротьбі з контрабандою на місцях, які наділялися правами керуючих митницями і підпорядковувалися безпосередньо начальникам відділень ГМУ⁴².

У контексті переводу державою боротьби з контрабандою на більш жорсткі, подекуди репресивні рейки, ГМУ Наркомторгу та ГУПО ОДПУ 27 квітня 1930 р. видали черговий спільний наказ «Про заходи щодо покращення роботи із стягування штрафів за контрабанду». У преамбулі зазначалося, що станом на 1 жовтня 1930 р. залишок нестягнутих, але призначених штрафів за контрабанду становив 7 млн 300 тис. руб., і це сягало 10,5% від суми усіх накладених штрафів⁴³. Керівники обох відомств бачили три причини цього: 1) слабка енергійність митних установ; 2) недостатня активність спеціальних комісій зі складання, зменшення та розстрочки штрафів; 3) прикордонна охорона при виявленні контрабанди не завжди вживала необхідні заходи зі стягування штрафів. Отож, пропонувалася низка заходів, причому як по лінії митних структур, так і по лінії прикордонної охорони, для вирішення цієї проблеми.

Наказ ГМУ від 11 листопада 1930 р. і таємний циркуляр ГМУ «Про порядок накладення штрафів за контрабанду» від 21 лютого 1931 р. орієнтували особовий склад митних установ не на пом'якшення «штрафної політики», а

³⁹ ДАОО. – Ф.Р-962. – Оп.1. – Спр.100. – Арк.7 зв.

⁴⁰ Там само. – Спр.108. – Арк.23.

⁴¹ Там само. – Спр.103. – Арк.20, 24, 30–31.

⁴² Павлов А.П. Українська митниця на шляху відродження та розвитку. – С.244; Чорний В. Україна і митна справа: Історичний нарис. – К., 2000. – С.208.

⁴³ ДАОО. – Ф.Р-962. – Оп.1. – Спр.100. – Арк.5.

навпаки, на «приведення розміру штрафу у відповідність до соціального та майнового стану того, хто штрафується»⁴⁴. Названий циркуляр однозначно приписував, аби «у питаннях накладення штрафу і визначення його розміру необхідно виходити із соціального та майнового стану обвинуваченого, використовуючи найсуворіший класовий підхід і ретельно зважаючи всі обставини кожного окремого випадку; щодо класово-ворожого елемента необхідно підходити виключно жорстоко. У тих випадках, коли обвинувачений заслуговує жорсткого підходу, необхідно з'ясувати, чи дійсно накладення штрафу у повному обсязі є цілком безнадійним щодо стягнення»⁴⁵. У тих випадках, коли в обвинуваченого не було майна, циркуляр рекомендував робити тотальний аналіз його матеріального стану, обстежуючи джерела існування, в тому числі приховані, розмір зарплатні і т.п. У цілому керівництво ГМУ орієнтувало своїх підлеглих на накладення максимальних штрафів за контрабанду, але за умов, що обвинувачені мають достатнє майно, аби гарантувати ним виплату штрафу. Чим далі, тим більше, і 5 липня 1931 р. ГМУ видає черговий наказ «Про посилення стягування штрафів за контрабанду»⁴⁶.

Митники активно використовували й інші можливості для поповнення державної скарбниці, не порушуючи при тому монополії зовнішньої торгівлі. Крім штрафів за контрабанду, вони, як і раніше, продавали конфіскації, причому з 1930 р. все частіше певні види конфіскованої контрабанди пропонувалися для експорту. Наприклад, низка відомчих директив (наказ ГМУ від 2 березня 1930 р. та циркуляри митного відомства від 9 квітня 1930 р. і від 24 лютого 1931 р.) розписували умови експорту конфіскованих митниками дорогоцінних каменів і виробів із них. Циркуляр від 24 лютого 1931 р., зокрема, встановлював для митних установ перелік організацій, які мали право експорту подібного конфіскації, а отже, тільки вони могли скуповувати його у митників. До таких організацій відносилися Всесоюзна державна торгова контора «Антикваріат», Всесоюзне об'єднання «Килимкустекспорт» та Державне акціонерне товариство «Мосторг». Із регіонів, де названі організації не працювали, митники повинні були переправляти конфісковані дорогоцінні камені на адресу Московської митниці⁴⁷. Конфісковані дорогоцінні камені, вироби з них та з дорогоцінних металів, які не мали експортного значення, повинні були реалізовуватися митниками на місцях, але скуповувати цей конфіскації могли також винятково державні організації, визначені циркуляром. Так, по всій території СРСР мали право це робити Держбанк СРСР, Всесоюзне об'єднання з видобутку, обробки та реалізації кольорових металів, золота й платини «Кольорметзолото», «Мосторг», Державний трест видобутку й обробки технічних і декоративних каменів-самоцвітів «Російські самоцвіти», в Україні додатково – Харківське акціонерне товариство «Хаторг»⁴⁸.

Зі згоранням непу навряд чи закінчувалися існуючі раніше відомчі тертя між структурами ДПУ та установами ГМУ, в тому числі у сфері протидії

⁴⁴ Там само. – Спр.108. – Арк.7.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Там само. – Арк.36.

⁴⁷ Там само. – Арк.9.

⁴⁸ Там само.

контрабанді. Проте стрімке зростання політичної ваги ОДПУ в ході масштабних процесів розкуркулення та колективізації селян, кадрових чисток на промислових об'єктах, політичних репресій тощо остаточно унеможливило для митників будь-яку конкуренцію з чекістами. У митній відомчій документації поступово зникають скарги на місцеві структури ДПУ і все частіше відчувається відомча залежність митників. Як зазначав в одному своєму розпорядженні начальник Українського відділення ГМУ І.Вуйтик, «зараз органи ДПУ проводять в ударному порядку надзвичайно важливу роботу із вилучення коштовностей, чужоземної валюти, золотих монет дореволюційного карбування та іншого. Від митних органів вимагається такої ж ударності»⁴⁹. У цілому, як бачимо, співпраця двох відомств продовжувалась і за нового внутрішнього курсу режиму. У 1930–1931 рр. на території України діяла схема, за якою прикордонні загони здавали вилучені цінності, іноземну валюту, дореволюційні монети окремим митницям: Олевський, Славутський, Ямпільський загони здавали конфіскації до Шепетівської митниці, Волочиський та Кам'янець-Подільський – до Волочиської, Могилів-Подільський, Тираспольський, Одеський – до Одеської. Але митниці, описавши отриманий від прикордонників конфіскації, своєю чергою негайно передавали його 5-му відділу ОДПУ в Москві⁵⁰. Якщо вилучені митниками та прикордонниками валюта і золоті монети дореволюційного карбування не були контрабандою, їх власникам повертали еквівалент радянською валютою, звісно, за державним курсом.

У цей час ГМУ НКЗТ також дедалі частіше видає спільні директиви з Головним управлінням прикордонної охорони та військ (ГУПОіВ) ОДПУ СРСР. 22 лютого 1931 р., наприклад, було видано спільний секретний циркуляр «Про посилення огляду пасажирських речей і багажу»⁵¹. Подібні директиви розроблялися, як правило, з метою «посилення припливу іноземної валюти та скорочення невиробничих витрат її за кордоном». У зазначеному циркулярі, зокрема, зверталась увага на послаблення, що допускались останнім часом митниками при митному огляді, так би мовити, радянських «вісів»: власників дипломатичних паспортів, компартійних функціонерів та членів їх родин тощо. Для вищого керівництва держави валюта в цей час, очевидно, була важливіше, ніж приватні інтереси нижчої та середньої ланок партноменклатури. Отож, керівники ГМУ та ГУПОіВ спільною директивою від 22 лютого намагались приструнити деякі недоторкані до того категорії радянсько-партійних службовців, змушуючи митників бути до них більш вимогливими та суворими під час митного огляду.

Радянська історіографія провину за все ще існуючу на початку 1930-х рр. контрабанду перекладала, звісно, на тих, кого офіційно визнавали ворогом радянської влади і фактично знищували як соціальну категорію, наприклад, на куркулів і так званих непманів. «Серйозна загроза значного витоку з Радянського Союзу за кордон іноземної валюти, золота та інших дорогоцінностей, – писав один радянський автор, – утворилася на початку 30-х років, коли

⁴⁹ ДАОО. – Ф.Р-962. – Оп.1. – Спр.108. – Арк.11.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Там само. – Спр.109. – Арк.1.

внаслідок соціалістичної індустріалізації та колективізації сільського господарства, що розгорнулися в нашій країні, значні групи куркулів і непманів, які остаточно згорнули свою приватнопідприємницьку діяльність і більше не знаходили в СРСР умов для подальшого використання своїх капіталів, почали чинити спроби нелегального перекидання своїх фондів-«кубушок» через державний кордон»⁵². Маємо тут приклад часто вживаного за часи СРСР ідеологічного кліше, яке аж ніяк не підтверджується фактами.

Більш вагомим можна визнати твердження радянських дослідників про те, що «важливе значення у підриві контрабандних операцій мало створення в 1932 р. Всесоюзного об'єднання «Торгсин», яке продавало як радянським, так і іноземним громадянам на золото та іноземну валюту споживчі товари, включаючи дефіцитні на той час товари широкого вжитку»⁵³. «Торгсин», ясна річ, не міг забезпечити споживчими товарами більшість населення, яке не мало для цього достатньо золота та іноземної валюти, втім, і мету він переслідував зовсім не благодійну. Водночас, скуповуючи у населення дорогоцінні метали та валюту, «Торгсин» стояв на перешкоді нелегального вивезення останніх за кордон.

У 1930-ті рр. «з метою боротьби із спекуляцією іноземними товарами» митники отримали право видавати дозволи на прийом цих товарів на комісію комісійними крамницями, а також притягувати до відповідальності, як співучасників контрабанди, працівників цих крамниць, які приймали товар без митних дозволів⁵⁴.

За офіційними кількісними та вартісними показниками, боротьба радянської держави в 1930-ті рр. вважалася більш успішною, ніж у попереднє десятиріччя. Радянські дослідники повністю поділяли таку точку зору, намагаючись підтвердити її деякими статистичними даними. Зокрема, Л.Марков, прийнявши кількість затримань контрабанди в 1933 р. за 100%, стверджував, що в 1934 р. таких випадків було вже 73%, 1935 р. – 46%, 1936 р. – 22%, у 1937 р. – 22%⁵⁵. Успіхи в боротьбі з контрабандою пояснювалися різними причинами. Скоротилася кількість спроб незаконного провезення товарів через кордон, змінилися способи контрабанди – тепер, як правило, це було не нелегальне провезення товарів, а порушення митних правил на кордоні. Уважалося, що поліпшилась діяльність служб, які протистояли контрабанді, хоча йшлося радше про більш жорсткі методи оперативної роботи відповідно до вимог суворішого законодавства. Радянські дослідники досягнення держави у боротьбі з контрабандою зазвичай пояснювали «успіхами соціалізму, ліквідацією приватного сектору, збільшенням товарів народного споживання на товарному ринку»⁵⁶. Успіхи у протидії контрабанді пояснювалися також фактом встановлення повного контролю над прикордонною зоною, мовляв, до боротьби держави з контрабандою приєднувалося місцеве населення, передовсім селяни-колгоспники.

⁵² Угаров Б.М. Международная борьба с контрабандой. – С.105.

⁵³ Там же.

⁵⁴ Марков Л. Н. Очерки по истории таможенной службы. – С.113.

⁵⁵ Там же.

⁵⁶ Там же.

Заочно полемізуючи з Л.Марковим та іншими радянськими дослідниками цієї проблеми, А.Павлов аргументовано спростовує ідеологізовані твердження компартійного офіціозу⁵⁷, і важко не погодитися з українським науковцем. А.Павлов, по-перше, звертає увагу на те, що з початком індустріалізації, цього економічного «ривка», темпи промислового розвитку відчутно знизились, адже в цей час інвестувалося передовсім будівництво промислових об'єктів, а не промислове виробництво. По-друге, розвивалося насамперед виробництво засобів виробництва, а не виробництво споживчих товарів. Отже, зниження темпів зростання споживчої промисловості для більшості населення робило явним дефіцитом основні товари широкого вжитку. По-третє, процеси розкуркулення і тотальної колективізації кінця 1920-х – початку 1930-х рр. значною мірою підірвали сільське господарство, що створило кризу на ринку продовольства. По-четверте, допомогу прикордонного населення прикордонникам і митникам цілком можна пояснити, погодимось із Павловим, тим, що репресивно-профілактична робота силових структур держави зробила це населення наляканим і слухняним, фактичним заручником відповідної державної політики. Відмова допомагати владі в будь-яких її заходах протягом 1930-х рр. викликала неминучі репресії.

Крім того, пояснюючи покращення показників боротьби з контрабандою у 1930-х рр., А.Павлов звертає увагу на причини спаду контрабанди, пов'язані зі змінами у сфері радянської зовнішньої торгівлі, про що не дуже то згадували радянські дослідники. По-перше, зауважує дослідник, «зменшення випадків контрабанди є наслідком значного (дво-, триразового) спаду експортно-імпорتنих операцій у порівнянні з періодом непу. Менше вантажоперевезень, менші обсяги товарної маси, що переміщується через кордон, і, зрозуміло, як наслідок такого спаду, зменшуються можливості для здійснення митних правопорушень, у тому числі й контрабанди» (на наш погляд, таке твердження А.Павлова щонайменше сумнівне і потребує фактичних доказів – Д.А.). По-друге, – «зміна структури товароперевезень. Якщо у роки непу в країну ввозились, в основному, споживчі товари [...], а вивозилось чимало готової продукції сільського господарства, місцевої промисловості [...], то у період індустріалізації та колективізації сільського господарства імпортувалися станки, турбіни, машини, транспорт, будівельні матеріали тощо. А експортувалися, головним чином, сировина (руда, цемент, чавун, прокат), а також зерно, худоба, коні, тобто товари, на базі яких здійснювати контрабандні операції (було) значно складніше»⁵⁸. Подібна ситуація залишалася незмінною фактично до кінця десятиріччя.

За умов спрощеної процедури митного огляду безпосередньо на кордоні, радянські митники в 1930-х рр. зосередили більшу увагу на закордонних поштових відправленнях, тим більше, що в цій сфері максимально присутнім залишався приватник. У 1937 р., як вважалося, 60% усієї затриманої в СРСР контрабанди становили речі, відправлені у фактурно-ліцензійних посилках

⁵⁷ Павлов А. П. Українська митниця на шляху відродження та розвитку. – С.251–254.

⁵⁸ Там само. – С.253–254.

без дозволу митних органів⁵⁹. Як стверджували пізніше представники радянського митного відомства, «фактурно-ліцензійні посилкові операції були використані деякими закордонними організаціями спеціально для контрабандної торгівлі в СРСР. [...] Коли в СРСР існував «Торгсин», за кордоном організовувалися різноманітні контори та фірми, які [...] називалися «Торгснаб», «Русторг» і т.д. Ці фірми рекламували, що вони беруть на себе відправку посилок у Радянський Союз. Реклама їх була найрізноманітнішою: вони закликали у ній надавати допомогу «голодуючим» у Росії, доводили, що вигідніше послати посилку, ніж гроші, рекомендували й умовляли повідомляти одержувачам посилок про вигоду продажу в СРСР речей, отриманих у посилках»⁶⁰. Як бачимо, наприкінці 1930-х років, коли головними контрабандистами було важко оголосити неіснуючих уже куркулів та непманів, а контрабанда, тим не менш, чомусь залишалася, радянською владою основна провина за неї перекладалася на «закордон». Тим більше, що подібна традиція була опрацьована правлячим режимом ледь не від часів революції.

Усередині ж СРСР до числа контрабандистів потрапляли громадяни, які несли на ринок одержані в закордонних посилках речі. «Наприкінці 30-х років, – зазначав радянський дослідник, – мала поширення така форма контрабандної діяльності, як перепродаж одержуваних у посилках з-за кордону речей, призначених для особистого користування»⁶¹. Утім, треба розуміти, що успіхи сталінських індустріалізації та колективізації не забезпечили населення ні продовольством, ні споживчими товарами. Як і в дефіцитно-голодні роки воєнного комунізму людей на «чорний» ринок штовхали злидні. Це була абсолютно вимушена міра, адже у посилках багато товарів для успішного і постійного продажу та ще й через такий кордон, як тогочасний радянський, навряд чи можна було прислати.

Звернули увагу й на нечисленних іноземних туристів, які, приїхавши до СРСР, не збиралися тут злидарювати разом із більшістю радянських громадян. Б.Угаров, наприклад, стверджував, що «контрабанду почали провозити і деякі іноземні туристи, численність яких зростала з року в рік. Частина туристів приїжджала до СРСР з єдиною метою «заробити» на продажу речей, які вони ввозили, і скупці валюти для нелегального вивезення її за кордон»⁶².

За логікою подій, в умовах існуючої в 1930-х рр. диктатури, остання мала б у своїй протидії контрабанді або підкорегувати, або й радикально змінити фінансову складову так званої боротьби з контрабандою. Спочатку було остаточно монополізовано вітчизняний фінансовий ринок. Постановою ЦВК і РНК СРСР від 7 січня 1937 р., якою Держбанку СРСР надавалося виняткове право здійснювати на всій радянській території операції з іноземною валютою, дорогоцінними металами та іншими дорогоцінностями, на думку Б.Угарова, «завершився період законодавчого оформлення валютної монополії Радянської держави»⁶³. Після цього було вирішено відкорегувати практику преміювання

⁵⁹ Александров Д.А., Дмитриев С.С. Таможенное дело в СССР. – Москва, 1949. – С.177–178.

⁶⁰ Там же. – С.178.

⁶¹ Угаров Б.М. Международная борьба с контрабандой. – С.107.

⁶² Там же.

⁶³ Там же.

затримувачів контрабанди. Відповідно до постанови РНК СРСР від 15 жовтня 1937 р., з 1 січня 1938 р. усі кошти, одержані від реалізації контрабанди, і всі суми штрафів, стягнутих за контрабанду, необхідно було здавати до державної скарбниці. Тим самим скасовувалися всі існуючі постанови та директиви про грошове заохочення затримувачів контрабанди. Замість того наркомові фінансів уряд СРСР доручав розрахувати в кошторисах прикордонної і внутрішньої охорони та Головного митного управління на 1938 р. необхідні суми на преміювання затримувачів контрабанди⁶⁴. Зміна системи виплати преміальних затримувачам контрабанди змусила керівництво ГМУ видати 1 квітня 1938 р. наказ «Про порядок видачі преміальних винагород за затримання контрабанди»⁶⁵.

Таким чином, контрабанда, як соціально-економічне по суті явище, було проявом радянської дійсності кінця 1920-х – 1930-х рр. і викликала вона не стільки суб'єктивним бажанням окремих осіб збагатитися шляхом злочинної діяльності, скільки економічною політикою сталінського керівництва, яке охороняло свою владу, нехтуючи елементарними життєвими потребами населення. Порівняно з попереднім десятиріччям, у 1930-х рр. рівень контрабанди суттєво знизився, але пояснити цей факт можна специфікою тодішньої радянської економіки та зовнішньої торгівлі, а також посиленням репресивної політики держави проти громадян. Зростання політичної ваги силових структур при цьому автоматично зменшувало роль митного відомства у так званій боротьбі з контрабандою. Митникам відводилась у цих процесах роль статистів чи, принаймні, другорядних помічників.

⁶⁴ Кисловский Ю.Г. История таможи государства Российского. – С.148–149.

⁶⁵ Там же. – С.149.

In the article counteraction of soviet customs officials contraband goods at the end of 1920th – in 1930th is examined. The features of anticontraband activity in Soviet Ukraine are analysed. Reasons of contraband goods turn out as the socio-economic phenomenon.

Keywords: *Soviet Ukraine, customs, anti-smuggling, foreign trade, export, import.*

М.М.ЗЕРКАЛЬ *

ОСВІТА НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН УКРАЇНИ (1990–2000-ні рр.)

Робиться спроба дослідити місце й роль освіти етноменшин у загальній ідеології державотворчих та суспільно-політичних трансформацій. Визначено роль національно-культурних товариств, неурядових організацій, засобів масової інформації в розвитку полікультурних традицій навчання та виховання. Розглянуто нові форми діяльності початкових, середніх і спеціальних закладів освіти з етнічним компонентом.

Ключові слова: освіта, навчальні заклади, освітній проект, громадянське суспільство, етнос.

Практично відразу після проголошення незалежності Україна приступила до розв'язання надважливого завдання освітнього відродження етносів. Завдання розбудови етнічної освіти виявилось непростим, водночас відносилося до розряду найневідкладніших і найболючіших, яке логічно впливало із загальної невизначеності проблеми – «що», «як», а головне «для кого» («в ім'я чого») потрібно розбудовувати щось специфічне, відмінне від усталеного, звичного. Значна частина концептуальних розробок, які продукувалися державою, наукою, освітянським товариством, громадським сектором базувалися радше не стільки на визнанні дійсного стану речей, «того що є», скільки на певному ідеалі «того, що має бути»¹.

В Україні склалося дві основні моделі реалізації права національних меншин на освіту. Перша з них передбачала розгортання систем освіти етноменшин у рамках суцільної системи, підпорядкованої загальній концепції розвитку освіти в Україні, без формування окремих освітніх комплексів. Друга мала на меті створення замкнених циклів навчання з метою формування цілісних систем супроводження вихованця від дошкільної освіти аж до підготовки його у вищому навчальному закладі. Однак щодо ефективності та реальності втілення кожної з двох концепцій існували різні погляди. На думку представників державної влади, перша модель надавала можливість створити більш керовану й економічно вигідну систему освіти. Однак, на думку представників національних громад, друга модель набагато перспективніша, оскільки створення цілісних освітніх комплексів в перспективі допомагало зробити цю систему більш гнучкою й ефективною за рахунок виділення домінанти горизонтальних зв'язків системи врядування над вертикальними².

---

* Зеркаль Микола Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін навчально-наукового інституту історії та права Миколаївського національного університету імені В.О.Сухомлинського
E-mail: nikolaizerkal@mail.ru

¹ Войцехівський Ю.С. На засадах полікультурного навчання // Відродження. – 1995. – №1. – С.14.

² Лойко Л.І. Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність. – К., 2006. – 633 с.

Освітня система України виявляла низку прогалин в етнонаціональному вихованні. Певній частині громадян унаслідок різного етнічного походження була властива досить стійка латентна ксенофобія, що спричиняло поступове посилення антиукраїнських, антиросійських, антиєврейських, антипольських тощо настроїв, поширення відповідної негативної символіки у громадських місцях, збільшення кількості випадків руйнування надгробних пам'яників, а також зростання екстремістських молодіжних організацій на кшталт скінгедів. Млява інтеграція вітчизняної освіти в європейський простір стримувала формування у суспільній свідомості розуміння спільної історичної долі Європи й України, а також формування світогляду багатоманітності, поваги до громадян іншої культури, звичаїв, способу життя.

Задоволення освітніх запитів етноменшин стало необхідною умовою прискорення процесу інтеграції їх представників у загальноукраїнське полікультурне середовище. Основною освітньою метою ставало сприяння цілісності й оновленню суспільства без завдання шкоди його самобутності. Вітчизняна педагогічна наука громадянську освіту розглядала як інструмент виховання особистості таким чином, щоб вона відчувала себе громадянином конкретної держави, лояльно ставилася до її інститутів та законів, мала почуття власної гідності у стосунках з представниками держави, знала та поважала права людини, риси громадянського суспільства, уміла дотримуватися власних прав та вимагати від держави виконання її функцій, була патріотом, відповідально ставилася до своїх обов'язків перед державою тощо. І в цей же час у дитини формувалося усвідомлення того, що ми живемо у взаємозалежному світі, що світ та соціальне середовище – багатомірні³.

На сьогоднішній день ця важлива проблематика в Україні перебуває на стадії початкового висвітлення. Мета й завдання нашої розвідки полягають в узагальненні проблем освіти, пов'язаних із забезпеченням етномовної орієнтації учнів загальноосвітніх шкіл. Деякі аспекти цієї проблеми одержали фрагментарне висвітлення у працях В.Наулка, Я.Калакури, О.Курінного, М.Панчука, В.Котигоренка, Д.Табачника, Г.Москаля, В.Вороніна, Р.Чілачави, Т.Пилипенко. Вони здебільшого присвячені етнонаціональній структурі українського суспільства, сучасному стану етноменшин, освітній політиці держави, особливостям процесів етнічного відродження. Особливе значення мала розробка українськими вченими концептуальних підходів до аналізу в цілому етнокультури як саморегульованої системи, сфери реалізації людських цінностей, теорії етносу тощо. Водночас проблеми етномовної відповідності громадян України, процедури оновлення й удосконалення змісту освіти діяльність громадських формувань з організації вивчення мов потребували спеціального комплексного вивчення, системного та критичного аналізу.

Етноси України виявились на різних етапах освітнього ренесансу, тобто мали окрему динаміку змін у цьому плані. Так, серед етнічних корейців не так інтенсивно протікало етнічне відродження, ніж скажімо серед поляків,

³ Іванюк І.В. Освітняські проблеми національних меншин у багатокультурній Європі: мовний аспект // Відродження. – 1997. – №3. – С.16.

угорців, німців, болгар. У 2004 р. корейці України ще не мали державних середніх закладів, де б вивчалася корейська мова. Викладання проводилося лише в недільних школах у місцях компактного проживання, це, зокрема, Крим, Харків, Київ. За переписом 2001 р., 2223 (17,5%) корейців володіли рідною мовою, 9662 (76,0%) – російською і 700 (5,5%) – українською⁴. Можна стверджувати, що корейці належали до етносів України, серед яких був дуже низький відсоток тих, хто володів рідною мовою. Протягом 1990–2000-х рр. склалися сприятливі передумови для повернення корейців до своєї мови та до її більш активного побутування в повсякденному й громадському житті. Ситуація, в якій опинилися росіяни в Україні на час розпаду СРСР, у цілому була для них сприятливою. На початку 1990-х рр. зберігався вищий за відсоток серед населення країни процент росіян у складі фахівців і студентів. Свої особливості етнічний ренесанс мав у середовищі спільнот із «невизначеним статусом», зокрема кримських татар. Високий ступінь етнічної солідарності та опанування ареалом попереднього розселення стали двома визначальними факторами темпів їх етнополітичного відродження. У кримських татар був значний історичний досвід створення інститутів етнічної освіти. На 1944 р. (до депортації) вони мали 860 шкіл, педагогічний технікум, науково-дослідний інститут мови й літератури, 1511 загальних, шкільних і 112 приватних бібліотек, в яких зберігалися підручними та посібники з кримськотатарської мови, історії⁵. Стан освіти циган характеризувався рядом показників, що давали підстави вважати його незадовільним. Загалом рівень їх освіти був одним із найнижчих в Україні. Конформістське ставлення циган до держави, їх низька політична активність пояснюються існуванням серед них «паралельного» життя з внутрішнім самоуправлінням. Тому актуальним залишалося завдання залучення їх у соціальну структуру суспільства і держави. Цигани як етноменшина перебували перед реальною загрозою етнічної маргіналізації. Професійна, культурна і світоглядна неграмотність ставили перешкоди процесам акультурації, але в плані маргіналізації вони відігравали діаметрально протилежну роль.

Етноменшини високо цінували проголошені в Україні конституційні права і свободи. Справа була за тим, щоб держава створила відповідні соціально-економічні умови, які давали б можливість користуватися ними в повній мірі. Окремі зі спільнот для більш інтенсивного відродження своєї освіти, мови потребували активної підтримки держави, оскільки не володіли достатніми коштами, не мали національних кадрів учителів. Це стосується, насамперед, польського, болгарського, білоруського та деяких інших етносів. Відомо, наприклад, що більшість поляків – це робітники й селяни, які не мали достатніх економічних ресурсів для відкриття закладів освіти. Вони зазнали великих втрат від репресій у роки війни, міжнаціональних конфліктів, депортацій і також потребували, як і інші депортовані чи репресовані

⁴ Розподіл населення найбільш чисельних національностей за статтю та віком, шлюбним станом, мовними ознаками, рівнем освіти: За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. / За ред. О.Г.Осауленка. – К., 2004. – С.293.

⁵ Асоціація кримськотатарських работников образования «Маарифчи» // Відродження. – 1998. – №2. – С.19.

народи, певної уваги й підтримки у справі національного відродження. Якщо поляки на початку 1930-х рр. навчали своїх дітей в 456 польських школах і 5 технікумах, то у 1998 р. – лише у 2 школах і 1 гімназії. На той час в Україні не було жодного середнього спеціального чи вищого навчального польського закладу за винятком відділення полоністики при Київському університеті імені Т.Шевченка⁶.

Розвиток освіти етноменшин наптовхувався на комплекс проблем, серед яких: 1) відсутність достатньої кількості якісних освітніх програм, належно розроблених навчально-методичних матеріалів та методик викладання національними мовами; 2) брак систематичної професійної підготовки та підвищення кваліфікації вчителів, які викладали мови та культури меншин, або підготовки вчителів із питань толерантності тощо; 3) вихователі та викладачі шкіл не включали, або ж включали в дуже обмеженій кількості в навчальні плани теми, спрямовані на ознайомлення загалу з культурою національних меншин, не використовували національні матеріали під час навчання; 4) не здійснювалася послідовна робота в напрямі забезпечення належного середовища для здобуття освіти представниками національних меншин, що не сприяло їх інтеграції в українське суспільство; 5) неврегульованість механізму отримання вищої освіти представниками національних меншин, а саме складання тестів українською мовою.

Рівень освіченості етносів значною мірою залежав від характеру їх розселення. Ця обставина істотно сприяла їх організаційній мобільності, усвідомленню та формуванню своїх інтересів. Зосередженість переважної більшості росіян у певному регіоні (індустріальній смузі країни) спричинила ту обставину, що їхні інтереси повністю збігалися з інтересами промислового сектора економіки, який набував пріоритетного значення порівняно з аграрним і великою мірою розвивався за рахунок останнього.

Причини, що визначали рівень освіти етносів України, були різноманітними та складними. Вони полягали у відмінностях історичного шляху розвитку, специфіці менталітету, різних рівнях урбанізованості тощо. Найвищим рівнем освіченості відзначалися євреї. У 1989 р. на 1000 зайнятих євреїв – 472 особи мали вищу або незакінчену вищу освіту. Це багато у чому пояснювалося тим, що освіта виступала елементом механізму соціальної адаптації, що дозволяло цій соціальній (етнічній) групі розвиватися в умовах відсутності природних економічних відносин, які утворювалися при різноманітності форм власності. В умовах, коли панувала єдина, державна, форма власності, коли всі члени суспільства були найманими працівниками в державі, їхній суспільний статус визначався посадою, що вимагало відповідного рівня освіти. Таким чином, динамічні механізми адаптації, що їх виробив єврейський етнос протягом багатьох століть свого історичного розвитку в найскладніших соціальних ситуаціях (включаючи соціалістичний шлях розвитку), дозволили цій етнічній групі досягти високого рівня освіченості⁷.

⁶ Павловський А.А. Багатонаціональне розмаїття культури України: історія, розвиток, майбутнє. – К., 2002. – С.48–49.

⁷ Рудницька Т.М. Етнічні спільноти України: тенденції соціальних змін. – К., 1998. – С.103.

В Україні впродовж досліджуваного періоду законодавство та нормативно-правова база, що регламентували розвиток освітнього середовища етноменшин, напрацьовувалась самостійно. Воно мало специфіку, оскільки акти, декларації, закони, постанови, укази, рішення мали характер документів, які лише опосередковано регламентували освітні права етносів, діяльність національно-культурних товариств щодо їх відстоювання, розбудови мережі етнічних освітніх закладів тощо. Декларація про державний суверенітет України була першим документом на шляху державної незалежності України, в якому проголошувалася рівність перед законом усіх громадян незалежно від національної належності, мови, право вільного національно-культурного розвитку. Держава брала на себе зобов'язання піклуватися про задоволення національно-культурних (освітніх) потреб⁸. Великим кроком у розвитку освіти етноменшин стало ухвалення Верховною Радою України закону «Про національні меншини в Україні» (червень 1992 р.). По-перше, у ньому було визначено форми участі етносів у виробленні державних рішень. По-друге, національно-культурні товариства визначалися як суб'єкти здійснення права на національно-культурну автономію, а отже, набували можливості долучення до державних навчальних закладів у реалізації права користування й навчання рідною мовою, її вивчення. Таким чином, мовне законодавство України у сфері мовних відносин багато у чому залишалось суперечливим та недостатньо ефективним.

Конституції України бракувало чіткої та однозначної спрямованості на досягнення міжнаціональної, міжетнічної злагоди. Чинний Основний Закон містив конкуруючі норми, що дозволяло різним політичним силам спекулювати ними, посилаючись на шляху до своєї мети на одні з них та одночасно нехтуючи іншими. Таким чином етноси України одержували конституційне право на безкоштовну освіту в усіх державних і комунальних навчальних закладах, незалежно від статі, соціального й майнового стану, роду та характеру занять, світоглядних переконань, належності до партій, ставлення до релігії, віросповідання, стану здоров'я, місця проживання та інших обставин.

Правова наука і законодавство визначали, що право на освіту етносів належить до основних культурних прав і стоїть поряд із правом сповідувати релігію, виконувати обряди. Найголовніші державні акти практично закріпили концептуальні засади української етнонаціональної політики: урахування взаємозв'язку загальногромадських і національних прав та свобод людини; забезпечення рівних конституційних прав і свобод усім громадянам незалежно від етнічного походження; гарантування повної та рівноправної участі громадян, котрі належать до різних етноспільнот, у всіх сферах життя українського суспільства; права кожного громадянина вільно визначати свою національну належність.

Широкий спектр організації освіти етноменшин відображало освітянське законодавство – закони «Про освіту», «Про професійно-технічну освіту», «Про загальну середню освіту», «Про позашкільну освіту», «Про дошкільну

⁸ Про державний суверенітет України: Декларація Верховної Ради Української РСР від 16 липня 1990 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1990. – №31. – С.429.

освіту», «Про охорону дитинства», «Про вищу освіту» тощо. На додаток до законодавчої бази, яка поширювалась на всю територію України, Конституція АР Крим гарантувала право усіх громадян на освіту рідною мовою в дошкільних навчальних закладах, а також право вивчати рідну мову або навчатися рідною мовою в державних навчальних закладах (ст.10, розд.3)⁹. Слід зазначити, розвиток українського законодавства щодо освіти етноменшин відбувався у цілому паралельно або слідом за розвитком відповідного міжнародного права. Зокрема, ураховувалися норми Декларації Генеральної Асамблеї ООН про права осіб, що належали до етноменшин (1992 р.), у тому числі й ті, котрі декларували право участі в культурному житті, Рамкова конвенція про захист національних меншин, ухвалена Радою Європи (1995 р.). В Україні крок за кроком починала вибудовуватись організаційна структура управління освітою в середовищі етноспільнот.

Із метою долучення всіх суб'єктів етнополітичного процесу до вироблення програмних засад розвитку освіти й культури етноменшин при президенті України було створено Раду представників організацій національних меншин. На цей орган покладалося серед інших завдань також аналіз стану й тенденцій у середовищі етноменшин, вироблення пропозицій щодо етнокультурного (освітнього) їх розвитку тощо¹⁰. Серед органів виконавчої влади, що безпосередньо опікувалися розвитком освітнього простору етноменшин, ключова функція відводилася Державному комітету України у справах національностей та релігій, який постійно відстежує динаміку розвитку освітньої мережі в місцях компактного проживання етноспільнот, налагоджує співпрацю з національно-культурними товариствами тощо. Протягом 1992–2001 рр. Держкомітет підготував понад 70 проектів нормативно-правових актів, у тому числі 35 постанов Кабінету Міністрів, 18 міждержавних договорів, 10 указів та розпоряджень президента України. Із восьми підготовлених законопроектів ухвалено лише два. Значна частина їх мала декларативний характер і потребувала суттєвого доопрацювання¹¹.

У 2000-х рр. у регіонах України діяла низка програм, які мали різні назви, але єдину мету – сприяння гармонізації розвитку освітніх потреб етносів. Донецька й Луганські облдержадміністрації реалізовувала, відповідно, комплексні заходи з реалізації державної політики у сфері міжнаціональних відносин та розвитку культур національних меншин Донецької області на період до 2010 р. та робочий план із реалізації державної політики у сфері міжнаціональних відносин та розвитку культур національних меншин Луганської області на період до 2010 р. При облдержадміністраціях створювалися спеціальні органи – ради з питань етнонаціональної політики, до складу яких входили керівники найчисельніших етнічних громад.

У контексті етнічного ренесансу етноменшин важливу роль відігравали позиції держав, котрі для переважної їх більшості були або етнічними

⁹ Конституція АР Крим [Електронний ресурс]: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/350-14>

¹⁰ Питання Ради представників громадських організацій національних меншин: Указ Президента України від 22 липня 2000 р. // Офіційний вісник України. – 2000. – №3. – С.22.

¹¹ Куц Ю.О. Етнополітичні державотворчі процеси в Україні: управлінський аспект. – Х., 2002. – С.34.

Батьківщинами, або з них походили їхні представники. Не викликає заперечення, що зв'язки з країною походження стимулювали збереження і розвиток самобутності тих частин етносів, які перебували на теренах іншої держави. Останні, як правило, отримували моральну, матеріальну і фінансову підтримку від країн походження. Скажімо, в Угорщині було сформовано правову базу, яка регулює фінансову допомогу етнокультурного розвитку угорців України. У різних формах (через державні органи, громадські організації) подібна допомога надходила з Болгарії, Ізраїлю, Німеччини, Польщі, Росії тощо. Оскільки такі контакти і зв'язки активізувалися, постала необхідність їх правового регулювання. Воно здійснювалося у рамках закону України «Про національні меншини в Україні» (ст.15, 17), міждержавних, міжвідомчих угод (між Україною та Федеративною Республікою Німеччиною про співробітництво у справах осіб німецького походження, які проживають в Україні (вересень 1996 р.), між Міністерством України у справах національностей та міграції і Департаментом національних відносин при уряді Республіки Молдова про співробітництво з питань міжнаціональних відносин (лютий 1996 р.), між Державним комітетом України у справах національностей та міграції і Департаментом із регіональних проблем та національних меншин при уряді Литовської Республіки про співробітництво з питань національних відносин (лютий 1997 р.), між міністерством Російської Федерації у справах національностей та федеративних відносин із Державним комітетом України у справах національностей та міграції (вересень 1997 р.) та діяльності урядових мішаних комісій. На 2007 р. було укладено 87 міжурядових і 46 міжвідомчих угод про співробітництво в галузі освіти і науки з понад 70 країнами світу, у тому числі міжурядові угоди про взаємне визнання документів про освіту, наукові ступені і вчені звання – з 22 країнами¹².

Протягом досліджуваних років Міністерство освіти і науки України (назва відомства змінювалася, розширювалися повноваження) напрацьовувало загальні засади розвитку освіти етноменшин, які включали широкий спектр науково-методичного забезпечення, форми міжнародної співпраці тощо. У 1990-х рр. цією роботою опікувався відділ шкіл національних меншин. У 2000-х рр. ці завдання покладалися на департамент загальної середньої та дошкільної освіти відомства. Над виробленням механізмів реалізації освітніх запитів етноменшин при Міносвіті України (в 1996 р.) почали працювати робоча та експертна групи з розробки концепції освіти національних меншин. До їх складу ввійшли представники Академії педагогічних наук України, Державного комітету України у справах національностей та міграції, Міністерства освіти Автономної Республіки Крим, управлінь освіти обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, громадських організацій, науково-дослідних центрів. У 2009 р. з метою утворення ефективних організаційних та правових умов для реалізації громадянами України конституційного права на участь в управлінні державними справами, забезпечення відкритості діяльності відомства, урахування

¹² Поточний архів Міністерства освіти і науки України (далі – ПА МОН України) – Ф.166. – Спр.38. – 2007.

громадської думки у процесі підготовки та виконання рішення, підтримання постійного діалогу з громадськістю було створено громадську раду керівників освітніх програм всеукраїнських об'єднань національних меншин України (як дорадчо-консультативний орган при міністерстві). Відомство вибудувало ефективні моделі задоволення освітніх потреб етносів різних вікових груп. Цьому сприяли ініційовані ним заходи за участю науковців, практиків, міжнародних експертів. Одним із таких став семінар «Концептуальні засади задоволення освітніх потреб національних меншин в Україні», проведений у травні 1997 р. міністерством спільно з Академією педагогічних наук України, Держдепартаментом у справах національностей та міграції, Чернівецькою облдержадміністрацією¹³.

Важливу освітню функцію виконували ініційовані міністерством поза-шкільні заходи. В Україні стало традицією проведення міжнародних конкурсів, фестивалів. II Міжнародний конкурс-фестиваль дитячої та юнацької творчості «Усі ми діти твої, Україно», що відбувався у 2008 р., за мету мав надання державної підтримки обдарованим дітям та юнацтву, розвиток інтелектуальних і творчих здібностей представників етноменшин України, учнівської молоді українського походження із зарубіжжя, виховання в молодого покоління любові до Вітчизни, толерантності, шанобливого ставлення до культурних надбань українців і представників інших національностей. Усеукраїнський історико-літературний конкурс «Моя Батьківщина – очима дітей різних етносів України» (2008 р.) мав популяризувати культурні надбання етносів, які проживали в Україні, виховання в підростаючого покоління національної самосвідомості, шанобливого ставлення до культур і традицій народів країни та світу й формування у молоді відчуття гідності громадянина цивілізованої європейської держави. Конкурс проводився у чотирьох номінаціях – «Література», «Історико-культурний діалог», «Історія розвитку духовного життя в Україні», «Рідна мова» для учнів за двома віковими категоріями: 5–9 класів і 10–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів та учні професійно-технічних закладів освіти, студенти вищих навчальних закладів I–IV рівнів акредитації, а також члени молодіжних неурядових організацій як України, так і інших країн. На розгляд журі надійшло 2197 робіт з усіх регіонів країни. Учасники – представники різних етносів, що проживали на території нашої держави (росіяни, білоруси, болгар, вірмени, поляки, турки-месхетинці, грузини, греки, роми, кримські татари, гаґаузи та ін.), різних конфесій. Журі конкурсу визначило 24 переможців серед учнів, вихованців, студентів за двома віковими категоріями в кожній номінації. Педагоги, які підготували переможців, були відзначені галузевими нагородами¹⁴. На міністерство покладалося завдання із забезпечення навчальних закладів етноменшин підручниками, розбудови навчально-методичного потенціалу. Наведена нижче таблиця засвідчує постійне зростання темпів видання підручників.

¹³ Васильчук В.М. Німці в Україні: Історія і сучасність (друга половина XVIII – початок XXI ст.). – К., 2004. – С.214.

¹⁴ ПА МОН України. – Ф.166. – Спр.1/2. – Т.7. – 2009.

Табл.1

Зміни в обсягах видання підручників для 1–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів із навчанням мовами етноменшин¹⁵

Мови навчання	Роки/Кількість							
	2002		2003		2004		2005	
	назв	примір-ників	назв	примір-ників	назв	примір-ників	назв	примір-ників
Російська	11	43 950	13	33 400	21	49 300	21	45 040
Угорська	9	52 300	14	52 700	19	78 550	19	67 500
Румунська	–	–	–	–	–	–	2	1200
Болгарська	4	1030	6	1500	10	2770	26	6198
Кримськотатарська	–	–	3	10 300	8	14 600	2	1562
Польська	–	–	–	–	1	2000	–	–
Усього	24	97 280	36	97 900	59	147 220	70	121 500

Розбудові освітнього простору етноменшин сприяла різнобічна діяльність неурядових організацій. Присутність у житті громад міжнародних організацій слід розглядати, з одного боку, як позитивний фактор – ми бачимо, що школи та громади отримували від них певну допомогу, тобто забезпечення підручниками, науково-популярною літературою, стажування педагогів, організація навчальних семінарів, літніх оздоровчих та експедиційних дитячих таборів тощо. З іншого боку, педагогічний досвід у галузі освіти міжнародних організацій, насамперед навчальні програми, підручники, методики викладання в умовах України потребували певної адаптації та великих творчих зусиль учителів та науковців, адже не враховувалася специфіка історичного розвитку, культурної спадщини України, взаємовплив культур. Неурядові організації з метою сприяння поглибленню міжетнічних добросусідських взаємовідносин та інтеграції в українське суспільство впроваджували нові моделі нетрадиційного підходу – центри на дому. У 1998 р. Міжнародний фонд «Відродження» підтримав ініціативу жителів селища Українка Сімферопольського району АР Крим зі створення першого в регіоні багатонаціонального дитячого центру «Мелевше» («Фіалка»). Його завдання – підготовка до школи дітей-шестирічок різних етносів із чотирьох навколишніх селищ. У центрі, крім занять, демонструвалися відеофільми, працювала бібліотека. За підтримки Канадського фонду співробітництва тут працювало кілька груп комп'ютерного навчання¹⁶. Фонд «Відродження» профінансував придбання мініелектростанції, обладнання для освітнього центру у вірменському селищі Айвакан. Благодійний фонд «Лелека» за підтримки Програми розвитку та інтеграції Криму ООН й Міжнародного фонду «Відродження» успішно працював у напрямі розширення нетрадиційних дитячих освітньо-дозвільних центрів на півострові. Крім того,

¹⁵ Там само.

¹⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.5252. – Оп.4. – Спр.2. – Арк.97.

до цієї справи долучився Канадський фонд співробітництва, Міжнародний фонд допомоги, низка місцевих громадських організацій та бізнес-структур¹⁷.

На процес освітнього відродження етноменшин, безумовно, впливала періодична преса, і в першу чергу ті видання, які мали відповідне призначення та рубрики. У 2000 р. в Україні видавалося близько півсотні газет та три часописи, котрі висвітлювали питання освіти етносів. Здебільшого це російськомовні, а не мовами етноменшин, видання. Виняток становила газета «Роден край» (болгарською і російською мовами). Преса етноменшин виступала важливим чинником створення атмосфери та реальних можливостей для міжетнічних освітніх контактів, які сприяли взаємозбагаченню етносів, запобіганню поширенню культурного й освітнього ізоляціонізму та національного нігілізму, подоланню етнічних стереотипів. Публікації, в яких відображалися здобутки етносів, творчі контакти освітян знайомили з літературою, традиціями, звичаями, історією, виступали потужним пропагандистським чинником. Видання, в яких висвітлювалися питання етнопедagogіки, знайомили читачів зі спадщиною корифеїв педагогічної науки, учителів-практиків, сприяли виробленню ефективних способів структуризації та інтенсифікації освітніх установ. Позитивний вплив на свідомість читачів мали публікації, що розповідали про традиційну освіту, про форми і методи навчання, у першу чергу гуманітарних дисциплін. У публікаціях ЗМІ висвітлювалися проблеми депортованих¹⁸.

Задоволенню мовних та інформаційних потреб сприяло 169 видань, які виходили мовами національних меншин, із них 46 мали загальнодержавну сферу розповсюдження¹⁹. Протягом 1991–1996 рр. в Україні видавалося близько 150 назв книг мовами нацменшин. Їх освітні потреби задовольняло 60 газет. Річний обсяг відповідних передач складав: на телебаченні – 1225, на радіо – 1988 годин²⁰. Зростала освітня роль національно-культурних товариств. При них відкривалися культурно-освітні центри як позашкільні навчальні заклади, що сприяли задоволенню потреб етносів. Центри займалися вихованням громадянина України; вивченням рідної мови, літератури, історії, географії, народознавства, писемної творчості; знайомили з культурною спадщиною, національними традиціями, звичаями, культурою та побутом свого народу; виховували патріотизм і любов до України, повагу до народних звичаїв, традицій, етнонаціональних цінностей націй і народів, проводили міжнародний учнівський та педагогічний обміни в рамках освітніх програм, проектів, брали участь у міжнародних заходах, укладали угоди про співробітництво тощо²¹.

Початок 2000-х рр. відзначався стабілізацією діяльності національно-культурних товариств. Так, в Одеській області функціонували Румелійське національно-культурне товариство «Малий Буялик», земляцтво «Чже-Цзян»,

¹⁷ Програма інтеграції в українське суспільство кримськотатарського народу, болгар, вірмен, греків, німців, які зазнали депортації, 1997–1999. – Сімферополь, 1999. – С.6.

¹⁸ *Рогозинська В.В.* Роль засобів масової інформації в етнокультурному відродженні національних меншин України // Відродження. – 2000. – №1. – С.9.

¹⁹ Національний склад [Електронний ресурс]: <http://www.mfa.gov>

²⁰ ЦДАВО України. – Ф.5252. – Оп.1. – Спр.78. – Арк.28.

²¹ Типове положення про культурно-освітній центр національних меншин [Електронний ресурс]: <http://lawna.info/ucp>

Китайське земляцтво, товариство «Чеська родина», громадське об'єднання «Німецька молодь в Одеському регіоні», болгарський культурно-просвітницький клуб «Огнище», обласні спілка болгарської молоді, об'єднана єврейська громада, регіональна організація Конгресу азербайджанців України, обласна китайська громада, національно-культурне об'єднання «Афганська громада». За 2002–2003 рр. було зареєстровано ще 13 організацій: Товариство польської культури «Полонія», Асоціація африканських біженців, обласні товариства «Україна – Індія», ромської культури «Романі збора», центр німецької культури «Центр зустрічей», Російська рада Одеської області, дім єврейських знань «Морія», обласна громадська організація «Культурний фонд ім. Христо Ботева», обласна громадська організація сприяння дружбі індійського та українського народів «Четак», обласне товариство голландсько-української дружби, Білгород-Дністровське молдавське культурно-освітнє товариство, Південноукраїнське товариство національної курдської історії та культури, обласна громадська організація «Союз Гречківка»²². Для задоволення освітніх потреб представників етносів формувалася досить розгалужена мережа загальноосвітніх закладів освіти.

Протягом 1990–2000-х рр. відродження системи освіти етноменшин відбувалося в кілька етапів. Створювалася мережа шкіл за мовною ознакою, де першою виступали українська чи російська, а другою, як обов'язкова, рідна мова. При таких школах організовувалися курси, гуртки, факультативи тощо. На наступному етапі закладалися необхідні основи для подальшої освіти і створення етнічних шкіл, гімназій (єврейських, татарських), де викладання всіх дисциплін велось мовами етносів. Таких шкіл в Україні було створено небагато, зокрема в Києві та місцях компактного проживання спільнот. Тривалий час не вдавалося відродити систему національної освіти українським болгарам. Якщо у 1920-х рр. працювали 74 загальноосвітніх болгарських національних школи, то в 1991–1996 рр. не було відкрито жодної. На Одещині, де проживали болгарари, їхні діти вивчали в 1996 р. рідну мову в 33 українських школах та в 74 школах болгарська мова викладалася факультативно. Білоруси не мали національних шкіл, інших навчальних закладів, як правило, мешкали в оточенні українців і росіян, а їхні діти відвідували, відповідно, українські й російськомовні школи. Певного скорочення зазнала система освіти українських росіян. Так, якщо у 1920–1930 рр. у загальноосвітніх російських школах навчалося 81,2% дітей, то у 1994–1995 рр. – 42,7%. Кількість дітей, котрі виховувалися російською мовою в дошкільних закладах, зменшилась у 1995 р., в порівнянні з 1988 р., із 48,5% до 36,3%²³. В Україні загальноосвітні навчальні заклади з етнічним компонентом навчання поділялися на школи з рідною мовою навчання етноменшин; двомовні, мішані (українсько-румунські й т.д.) школи, у навчальних планах яких передбачалося вивчення таких предметів, як рідна мова, література, культура, традиції етноменшин.

²² Многонациональный Одесский край: образ и реальность (Документы. Очерки. Материалы): В 3 т. – Т.1: Этнополитическая модернизация / Л.А.Ануфриев, В.Н.Ковальчук и др.; под ред. П.И.Надолишнего. – Москва, 1997. – С.26.

²³ Павловський А.А. Багатонаціональне розмаїття культури України: історія, розвиток, майбутнє. – С.49.

Табл.2

**Зміни в мережі загальноосвітніх навчальних закладів
за мовами навчання²⁴**

Рік	Шкіл усього	Україн- ська	Росій- ська	Молдав- ська	Кримсько- татарська	Угор- ська	Поль- ська	Румун- ська
1992	21 044	15 538	3364	13	0	59	3	97
1996	21 328	15 893	2940	2	2	64	3	104
2000	21 258	16 532	2215	9	10	68	3	97
2001	21 226	16 757	1935	9	11	68	3	98
2006	20 601	16 924	1345	–	14	70	4	94

Інтенсивніше шкільна мережа розвивалася в регіонах зі значною часткою представників етноменшин. У 2003 р. у Закарпатті працювало 130 таких загальноосвітніх навчальних закладів. Регіональна щільність розміщення була різною. Етнічні росіяни Миколаївщини навчалися в 19 ЗНЗ із російською мовою. Частка їх серед діючих ЗНЗ – 3%. Крім того, в області функціонувало 20 двомовних (з українською та російською мовами навчання) шкіл. Таких в області було 4,5% загального числа²⁵. Якщо в 1989 р. повних середніх єврейських шкіл було 3, то в 1995 р. – уже 14²⁶. А в 1995 р. в областях України їх діяло вже 15²⁷. Протягом 1992–1999 рр. кількість денних єврейських шкіл зросла з 9 до 17²⁸. У 1990 р. в АР Крим було відкрито перші чотири класи для дітей татар. У 1993 р. почала працювати перша на півострові школа з кримськотатарською мовою навчання²⁹. Мають місце й випадки, коли місцеві органи влади діяли неоперативно та не завжди адекватно. Зокрема, школа №33 Сімферополя, в якій навчалася понад тисяча учнів, – одна з перших шкіл з українською мовою. Однак вона залишалася неповною середньою. Три роки батьки вимагали, щоби заклад отримав статус середньої загальноосвітньої школи³⁰. У 1993 р. в Україні діяло 3,3 тис. російськомовних шкіл із контингентом учнів 1,9 млн, або 42,8% загальної кількості учнів. 983 школи були двомовними³¹.

Модель двомовної школи підтримувана Радою Європи й поширена в європейських країнах, особливо в місцях проживання етноменшин. Викладання всіх (чи більшості) предметів у ній ведеться двома мовами. У 1993–1994 рр.

²⁴ Сприяння поширенню толерантності у поліетнічному суспільстві / О.Майборода, Р.Чілачава, Т.Пилипенко та ін. – К., 2002. – С.56; *Лапушинський І.П.* Формування та реалізація державної мовної політики в галузі освіти України: досвід, проблеми та перспективи. – К.; Херсон, 2006. – С.338.

²⁵ На Миколаївщині вперше прийнято обласну програму щодо розвитку національних меншин [Електронний ресурс]: <http://www.oga.mk>

²⁶ *Горовский Ф.Я., Хонигсман Я.С., Найман А.Я., Елисаветский С.Я.* Евреи Украины (краткий очерк истории). – Ч.2. – К., 1995. – С.218.

²⁷ ЦДАВО України. – Ф.5252. – Оп.1. – Спр.49. – Арк.170.

²⁸ Єврейська освіта в Україні: проблеми, тенденції, розвиток // *Відродження*. – 1999. – №6. – С.30.

²⁹ *Горобей Т.І.* Освіта кримських татар: шляхи подолання труднощів // *Відродження*. – 1999. – №1. – С.19.

³⁰ Гуманітарні аспекти інтеграції кримськотатарського народу в українське суспільство // *Матеріали «круглого столу» 5 травня 1999 р.* – К., 1999. – С.15.

³¹ ЦДАВО України. – Ф.5252. – Оп.1. – Спр.20. – Арк.120.

в україномовних школах Глибоцького, Сторожинецького та Герцаївського районів Чернівецької області було відкрито румуномовні класи, які відвідувало 386 учнів³². У 1998–1999 навч. році двомовні школи у загальній частці загальноосвітніх закладів становили 11,6% (2469). Серед яких 2391 українсько-російських, 28 – українсько-угорських, 7 – українсько-румунських, 9 – російсько-румунських³³, 22 – російсько-татарські, 1 – російсько-угорська, 1 – російсько-болгарська³⁴. У 1997–1998 навч. році в АР Крим функціонувало 3 школи з двома мовами навчання, 6 – із кримськотатарською мовою. У школах із російською мовою було відкрито 29 класів із кримськотатарською (середня наповнюваність 17 осіб)³⁵. У 1999 р. із загальної кількості навчальних закладів (582), із російською мовою – 531 (91%), кримськотатарською – 7 (1,2%), з кількома мовами навчання (російською, українською, кримськотатарською) – 40 (6,9%)³⁶. В українсько-єврейській школі Чернівців (304 учня) з першого класу вивчався їдиш, а з п'ятого вводився предмет «Історія єврейського народу» та «Єврейські традиції». У 1997 р. в Україні працювало близько 30 шкіл з угорською мовою, де викладання здійснювалося двома і трьома мовами, включаючи угорську³⁷. У 2002–2003 навч. році в Україні налічувалося лише 13 загальноосвітніх навчальних закладів із кримськотатарською мовою навчання та 3752 учнями. Деяко оптимістичніше виглядала кількість загальноосвітніх закладів із двома (російською та кримськотатарською) мовами – 45 шкіл, 18 800 учнів³⁸. Але показники офіційної статистики не уточнюють, скільки учнів двомовних шкіл реально навчалися кримськотатарською мовою. Водночас відомо, що серед 46 986 учнів кримськотатарської національності в усіх загальноосвітніх навчальних закладах АР Крим вивчали рідну мову в різних формах, у тому числі як предмет і факультативно, лише 39 136, або 83,3%³⁹.

В Україні практично відбувалося лише становлення такої форми навчання, як недільна школа. Вона була ефективним інструментом збереження й розвитку передовсім мови, культури, знань про країну походження. Крім цього, як свідчив досвід багатьох поліетнічних країн світу, недільна школа – це своєрідна лабораторія формування системи толерантних стосунків у міжетнічній взаємодії. Це здійснювалося в контексті навчання іншим мовам, іншим культурам, залучаючи до таких шкіл представників не лише одного етносу, але й інших спільнот.

Недільні школи створювалися як при національно-культурних товариствах, так і при державних школах. Відвідування їх не обмежувалося віковим цензом. На 1993 р. в Україні у дев'яти містах працювало 14 недільних

³² Там само. – Спр.28. – Арк.245.

³³ Сприяння поширенню толерантності у поліетнічному суспільстві. – С.56; *Лапушинський І.П.* Формування та реалізація державної мовної політики в галузі освіти України: досвід, проблеми та перспективи. – С.125–126.

³⁴ ЦДАВО України. – Ф.5252. – Оп.1. – Спр.126. – Арк.16.

³⁵ Державний архів Автономної Республіки Крим. – Ф.Р.4973. – Оп.1. – Спр.472. – Арк.113.

³⁶ Там само. – Спр.589. – Арк.214.

³⁷ ЦДАВО України. – Ф.5252. – Оп.1. – Спр.95. – Арк.128.

³⁸ *Котигоренко В.О.* Кримськотатарські репатріанти: проблема соціальної адаптації. – К., 2005. – С.127.

³⁹ Там само.

шкіл із близько 2,6 тис. слухачів⁴⁰. На 1996 р. було майже 60 шкіл⁴¹ і 7 тис. дітей⁴². У 2003 р. працювало 133 школи, в яких навчалось 4,5 тис.⁴³, а в 2005 р. – уже діяло 156 недільних шкіл із близько 5 тис. учнів⁴⁴. У зонах компактного проживання греків відкрилися недільні школи для людей старших поколінь. Їх відвідували й представники інших етносів, що сприяло підвищенню інтересу до грецької мови серед широкого загалу та відродження традицій еллінізму на українських теренах. Недільні школи з вивчення болгарської мови працювали в АР Крим, Одесі, Ізмаїлі, Іллічівську, Бердянську, Дніпропетровську, Луганську. У 1994 р. на базі чернівецької школи №26 працювала польська недільна школа, де у шести групах рідну мову вивчало 70 учнів. У німецькій недільній школі при ЗОШ №7 навчалася 121 дитина⁴⁵. У 1995 р. працювало 65 недільних єврейських шкіл⁴⁶. 1997 р. функціонувало 3 недільні болгарські школи, де навчалось 62 учнів⁴⁷. У 1997 р. в АР Крим освітні потреби етносів задовольнялися в 21 недільній школі, де вивчалися вірменська, грецька, болгарська, єврейська, караїмська, кримчацька, німецька й чеська мови⁴⁸. Протягом 1992–1999 рр. кількість недільних єврейських шкіл зросла з 33 до 43⁴⁹. У 1999 р. у Києві працювала перша за часів незалежності України недільна школа на їдиш, а також клуб любителів рідної мови «Маме-лошн».

Таким чином, розвиток нових форм задоволення освітніх потреб етносів України, якими були недільні школи й факультативи, мало на меті охоплення якомога ширшого кола представників етноменшин у здобутті знань із мови, історії, літератури тощо. Протягом досліджуваних років було набуто перший досвід їх функціонування, до цього долучалися як громадські організації, так і місцеві органи влади.

Таким чином, етноменшини України вступили в добу незалежності з різним рівнем етнічної ідентичності, освітнім потенціалом та здатністю інтегруватися в українське суспільство. Відмінності в мовному потенціалі етносів формувалися під тиском соціально-економічних чинників і потребували певних змін. У цілому було сформовано дієву нормативно-правову базу, яка визначала місце й роль етноспільнот у структурі соціуму, гарантувала систему прав і свобод, у тому числі громадянських та освітніх, регламентувала ефективну діяльність навчальних, виховних, дошкільних, середніх, спеціальних, вищих закладів освіти, забезпечувала методи міжнародної співпраці у цій сфері тощо. Зусиллями органів державної влади й управління було вироблено загальну стратегію розвитку освіти етноменшин. Загалом удалося

⁴⁰ Науменко Г.Г. На фундаменті глобальної освіти // Відродження. – 1993. – №10. – С.5.

⁴¹ ЦДАВО України. – Ф.5252. – Оп.1. – Спр.78. – Арк.28.

⁴² Національна структура населення в Україні [Електронний ресурс]: <http://www.poluchi>

⁴³ ЦДАВО України. – Ф.5252. – Оп.5. – Спр.10. – Арк.163.

⁴⁴ Пірен М.І. Етнополітика в Україні: соціо-психологічний аналіз. – К., 2007. – С.125.

⁴⁵ ЦДАВО України. – Ф.5252. – Оп.1. – Спр.28. – Арк.245.

⁴⁶ Горовський Ф.Я., Хонигсман Я.С., Найман А.Я., Елисаветський С.Я. Евреи Украины (краткий очерк истории). – С.218.

⁴⁷ ЦДАВО України. – Ф.5252. – Оп.1. – Спр.96. – Арк.59.

⁴⁸ Каврайский В.Ю. Образование в Крыму: своеобразие, тенденции, перспективы // Відродження. – 1998. – №3. – С.22.

⁴⁹ Єврейська освіта в Україні: проблеми, тенденції, розвиток // Там само. – 1999. – №6. – С.30.

вибудувати ефективні форми відповідного співробітництва з країнами – історичними Батьківщинами етносів України. Регулярно розширюючи міжнародні контакти з зарубіжними урядовими й неурядовими організаціями, профільне міністерство втілювало низку проектів і програм, надзвичайно важливих та ефективних для організації освіти етноменшин. Зростання ролі у цій справі неурядових організацій стало ознакою зміцнення громадянського суспільства.

In the article on the basis of facts, analytical materials, scientific arguments, authorial conclusions an attempt to investigate a place and role of formation of ethnic minorities in general ideology of state-creative and publicly is done – political transformation of independent Ukraine. Certain role in development of multicultural traditions of studies and education nationally – cultural societies, ungovernmental organizations, mass medias. The considered new forms of activity of initial, middle and special establishments of education are with an ethnic component.

Keywords: education, schools, educational project, civil society, ethnos.

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 141.82:001.3

О.М.ГОРЕНКО*

ЕВОЛЮЦІЯ МАРКСИСТСЬКОЇ ТЕОРЕТИЧНОЇ ТРАДИЦІЇ ЯК ОБ'ЄКТ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ

Стаття присвячена проблемі переосмислення теоретичної спадщини історичного матеріалізму у широкому контексті дискурсивної етики. Акцентується постійний взаємозв'язок і взаємовплив культурно відмінних західних і східних регіонів сучасної Європи.

Ключові слова: марксизм, історичний матеріалізм, європейські ідеали, демократична трансформація.

Українська історія ментальностей просто приречена на співпрацю з українською інтелектуальною історією на етапі всенародної рецепції славнозвісних «європейських стандартів». Самостійне осмислення «філософського евростандарту» в поєднанні з критичною оцінкою своїх власних пізнавальних спроможностей та навичок відіграє в даному випадку далеко не останню роль. Те, що насправді європейські ідеали достатньо матеріалістичні, у той час, як пострадянський матеріалізм залишається занадто ідеалістичним, не викликає сумнівів. Питання в тому, як теоретикові історії визначитися з базовим тлумаченням цієї етико-пізнавальної дилеми демократичної трансформації в умовах сучасного методологічного плюралізму й цілковитої релятивізації оціночних підходів? У цьому сенсі видається корисним згадати відому розвідку Ю.Габермаса 1976 р. щодо перспектив «реконструкції історичного матеріалізму»¹. Ця праця цікава перш за все тому, що філософ переосмислює теоретичну спадщину історичного матеріалізму з погляду нового етапу розвитку «нормативних структур» і намагається уточнити роль філософії в марксистському вченні. Особлива увага приділяється питанням розвитку моралі та «Я-ідентичності». Дослідник шукає відповідь на питання, а чи взагалі «комплексні суспільства» здатні сформуувати прийнятну модель раціональної ідентичності? Плідними є авторські міркування щодо еволюційних здобутків сучасного права і проблеми легітимації сучасної

---

* Горенко Олег Миколайович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України

E-mail: vsesvit_vid@mail.ru

¹ Habermas J. Zur Rekonstruktion des Historischen Materialismus. – Frankfurt/Main, 1976. – 346 s.

держави, щодо сучасних особливостей кризової свідомості. Традиційно змістовні у Ю.Габермаса й зауваження щодо ролі дискурсивних практик.

Вельми симптоматично, що ортодоксальні марксистські теоретики рішуче відкинули такий «буржуазний» підхід, звинувативши філософа в недооцінці та навіть у повному ігноруванні вирішальної ролі соціальних умов формування свідомості поведінки людей, що, на їх думку, знайшло прояв «у моралізаторстві, перебільшенні реальних можливостей засобів психологічного впливу на особистість, за допомоги яких нібито можна раціоналізувати капіталістичне суспільство». Таке тлумачення виховного процесу є, на думку послідовних захисників «справжнього марксизму», логічним наслідком «ідеалістичного потрактування співвіднесеності буття і свідомості, результатом визнання «примату духовного життя суспільства щодо економічної й політичної структури». Дивно, але Ю.Габермас виявляється винним навіть у тому, що наголошує на «духовній і, зокрема, моральній кризі» буржуазного суспільства. Не сприймається й обґрунтована тривога з приводу домінування «утилітаристської етики», критика буржуазної системи виховання, котра не здатна забезпечити необхідний мінімум співпраці людей в економічній і політико-адміністративній сферах суспільного життя. Але найбільший гріх Ю.Габермаса, як виявилось, полягає в тому, що як своєрідні ліки він, мовляв, насмілювався запропонувати поширення комунікативної етики шляхом активного просвітництва й вільної дискусії освіченої частини суспільства (в інтересах вироблення спільних цілей, моральних норм поведінки, а також адекватних понятійних форм мислення). Саме на таких підставах зазначена праця філософа безапеляційно оцінюється як «антимарксистська». Адже в ній Ю.Габермас наважився навіть стверджувати, що розвиток людського суспільства – це «процес навчання», у ході якого вишукуються нові форми раціоналізації суспільних відносин і людської поведінки. На переконання критиків, філософ абсолютно помилково стверджує, що коріння змін потрібно шукати на шляху розвитку структур індивідуальної свідомості, у площині психології. Зауважується, що подібні «шкідливі ідеалістичні ідеї» широко пропагуються й багатьма іншими «буржуазними філософами». Приміром, А.Треппенгауер, учень Ю.Габермаса, договорився навіть до визнання можливості емансипації особистості та її розвитку за допомоги саморефлексії, психоаналітичної терапії й герменевтичного подолання викривлених комунікацій. На думку марксистів-традиціоналістів, «реакційна спрямованість» такого роду концепцій цілком очевидна перш за все тому, що «в них моральний розвиток особистості пов'язаний з освоєнням або індивідуалістських «цінностей», або абстрактних, позакласових норм та ідеалів»².

Можна лише зауважити, що практична суспільна користь такого роду дискусій для розвитку пострадянської теорії та методології історії незаперечна. Уже хоча б тому, що вони дійсно показові, оскільки демонструють ступінь реальної емансипації суспільного мислення доби трансформації. Тим більше, коли стимулюють послідовне розширення наявного історико-культурного та філософського контексту, змушують замислюватися над конкретними сучасними потребами

² Критика буржуазних концепцій «нравственного воспитания» [Електронний ресурс]: <http://pro-psichology.ru/nravstvennoe-vozpitanie/184-kritika-burzhnaznyx-koncepcij-nravstvennogo.html>

розвитку повноцінного критичного мислення в інтересах раціональної суспільної творчості. Із погляду нинішніх потреб своєчасної ідентифікації брехні в мареві абстрактного моралізаторства й викривлених тлумачень синтезу свободи та справедливості еволюція марксистської критики є унікальним герменевтичним досвідом і цілком легітимним сегментом інтелектуальної історії. Адже, як свого часу слушно наголошував В.Дільтей, «лицемірство, брехня, обман руйнують відносини між свідомим началом, котре прагне свого втілення, і самим виразом. [...] Те, що впливає з повсякденного життя, перебуває під владою його інтересів. Плинні інтереси одного дня завжди визначають тлумачення постійного в тому, що минає. Найжахливіше те, що в боротьбі практичних інтересів будь-яка форма вираження, а також тлумачення, може ввести в оману внаслідок зміни нашої позиції»³. Ця головна дилема історичного розуму в найрізноманітніших формах ретранслюється в постмодерному методологічному дискурсі. Однак часом вельми цікаво спостерігати, з якою майстерністю досвідчені наратологи оминають цілком логічну з погляду свого проблемного поля постановку питання про механізми використання згаданих В.Дільтеєм «лицемірства, брехні, обману» для руйнації змістовної комунікації, виготовлення потрібного муляжу інформаційного суспільства й наступного нейронлінгвістичного перепрограмування суб'єктів реальної історії. Але ж саме така постановка питання здатна забезпечити реальний поступ у справі рецепції європейського раціоналізму, потрібного для реалізації задекларованих планів оновлення принципів людського спілкування й усебічної модернізації національної держави. Власне на безпосередню залежність результатів застосування номологічного підходу від ступеня раціональності спільноти й натякав К.Г.Гемпель у своїй класичній студії «Функція загальних законів в історії»⁴. Історичний матеріалізм, мабуть, можна вважати унікальним прикладом застосування номологічного підходу до ірраціонального середовища, упорядкованого шляхом прямого насильства, а тому позбавленого внутрішнього потенціалу раціонального самовдосконалення. Під час «перебудовчої» спроби заміни одного номологічного підходу на інший ця обставина якраз і не була врахована, що й призвело в підсумку до некерованої ланцюгової реакції розпаду всієї радянської моделі.

Російські більшовики ще на етапі становлення свого руху розпрощалися з обтяжливими етичними ідеалами «приреченої» буржуазної культури дискусії. Ще тоді, коли відсторонили аристократичних марксистів-теоретиків від реального впливу на перебіг революційної боротьби в Росії, а класика Г.В.Плеханова перетворили на найавторитетнішого «меншовика». Попри те, що на II з'їзді РСДРП (Брюссель – Лондон, 1903 р.) своїм голосуванням той особисто сприяв організаційним пологам «більшовизму як течії політичної думки й політичної партії» (В.І.Ленін). «Більшовизм як течія політичної думки», що періодично вбиває, а потім відроджує «більшовизм як політичну партію» є надзвичайно цікавим історичним досвідом не лише пострадянської, а й будь-якої демократії

³ Дильтей В. Наброски к критике исторического разума // Вопросы философии. – 1988. – №4. – С.142 [Електронний ресурс]: <http://abuss.narod.ru/Biblio/diltey.htm>

⁴ Гемпель К.Г. Функция общих законов в истории // Его же. Логика объяснения. – Москва, 1998. – С.16–31 [Електронний ресурс]: <http://abuss.narod.ru/Biblio/hempel.htm>

як політичної влади більшості. У цьому сенсі певну рацію має Ж.Делез, коли говорить, що «теорію не міняють, а роблять з неї інші теорії, і з її допомогою отримують інші, ті, які хочуть зробити». Такого висновку авторитетний європейський філософ доходить у процесі здійснення постмодерної фрагментації суто марксистського тлумачення прагматичної єдності теорії і практики. Такою ж фрагментованою, глибоко індивідуалізованою бачиться йому і спільнота сучасних інтелектуалів. Як він наголошує, «для нас теоретик-інтелектуал перестав бути суб'єктом, представником чийої совісті або втіленням чийої свідомості. [...] Так хто ж тоді говорить і хто діє? Це завжди певна множина, [...] що говорить і діє. Ми всі є групки. І тому представництва більше немає, є лише дія, дія теоретична, дія практична, що перебувають у стосунках переходу або сплетення»⁵.

З урахуванням специфіки пострадянського інтелектуального простору варто лише додати, що ці «групки» зазвичай безупинно не просто конкурують, а невтомно борються одна з одною. Зрозуміло, що конкуренція – справа корисна, а от боротьба на знищення – як завжди згубна. Впливові політичні сили постійно намагаються просіяти ці «групки» й зіштовхнути їх лобами, підбурюючи до суто конфронтаційної полеміки. У такій ситуації надзвичайно небезпечними для будь-якої пристойної національної перспективи стають додаткові спроби з боку самої держави позбавити інтелектуалів залишків особистої свободи. Зазвичай, такі держави з плином часу невідворотно втрачають і розуміння актуальної ситуації, і бачення власної історичної перспективи, оскільки руйнується стандарт якісного загальносуспільного мислення.

Цікаво, що свого часу інтелектуал І.В.Плеханов (як свідчить стенограма 21-го засідання II з'їзду РСДРП), палко обстоював право «бити, за виразом Лассаля, розумовим дрючком усякого, хто стане між пролетаріатом і ясною пролетарською самосвідомістю»⁶. Історія переконливо довела, що «розумовий дрючок» легко змінює власників і досить часто взагалі втрачає свій початковий «розумовий» характер, перетворюючись на звичайний замашний дрючок. Свого часу А.Гітлер добре обґрунтував важливість гумового кийка в міцних руках борця за ідею, особливо під час організації масових мітингів в умовах ліберальної демократії. Як він пристрасно переконує в «Моїй боротьбі», гумовий кийок – найпереконливіший аргумент у будь-якій продуктивній політичній дискусії.

Автори ліберального спрямування гучно відхрещуються від марксистсько-ленінської ідеології, однак при цьому досить часто послуговуються комуністичним тлумаченням самого поняття «ідеологія». Вони автоматично, рефлексивно, засвоїли переконаність в абсолютній необхідності ідеології. Однак при цьому забувається, що навіть погляди самого К.Маркса були доступними для широкої громадськості лише у відфільтрованому ленінсько-сталінському вигляді. Та й ці «канонічні першоджерела» марксизму, попри їх доступність у кожній районній бібліотеці, усе ж так і не стали предметом найбільшого

⁵ Фуко М. Интеллектуалы и власть // *Его же*. Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью. – Москва, 2002. – С.66, 68 [Електронний ресурс]: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/Fuko_intel_power/Fuko1.php

⁶ Див.: Обсуждение программы РСДРП на II съезде РСДРП в 1903 г. // Из стенограммы съезда: заседание двадцать первое, 1 августа (14 августа), вечернее [Електронний ресурс]: <http://www.agitclub.ru/center/comm/zin/1903project4.htm>

захоплення широкого читацького загалу. На думку європейських дослідників, тільки в такій країні, де духовний клімат десятиліттями характеризувався відвертим схваленням однієї ідеології, можливі нарікання на брак гарної, розробленої ідеології. На такому шляху знову відкидається діалектика й системне мислення як методологічна зброя і вишукуються способи такої духовно-культурної ієрархізації «життєвого світу», що межує з містифікацією.

Дихотомія «матеріалізм – ідеалізм» стала свого часу вершиною кодифікованої системи «діамату – істмату», і вона перекочує в погляди авторів, які принципово відкидають марксизм-ленінізм. Сьогодні визнання отримала ідеалістична філософія, а однобічність матеріалістичної, навпаки, піддається критиці. Однак при цьому зберігається войовнича поляризація, і у цьому важливому пункті спосіб мислення залишився незмінним. Багато авторів не замислюється над питанням, а чи не суперечить, часом, ідеалістична теорія пізнання не лише матеріалізму, а й узагалі будь-якому теоретико-пізнавальному реалізму?

У цілому визнається, що розрив із комуністичною ідеологією хоча й проходив дуже інтенсивно, однак залишався переважно емоційним. Він був не результатом аналізу її змісту, а радше своєрідною реакцією на фразерство і заколисуючу монотонність ідеологічної пропаганди. Відбулося стрімке, у більшості випадків бездумне заперечення старих світоглядних основ і таке ж бездумне визнання нових «абсолютних істин». Серйозної та виваженої теоретичної полеміки з комуністичною ідеологією не спостерігалося, хоча, на думку багатьох зарубіжних аналітиків, потреба в ній була і досі залишається⁷. На новому етапі це не лише «ідеологічна боротьба», а пошук нової суспільної раціональності, нової моделі поєднання свободи і справедливості в інтересах людини, нових шляхів повноцінної реалізації прав людини в їх широкому тлумаченні, яке лυкаво не обходить кричущі соціально-економічні негаразди глобального світу. У такій полеміці наукова і політична аргументація та аксіоматика К.Маркса, В.І.Леніна, К.Каутського, Дж.С.Мілля, К.Поппера, Ф. фон Гайєка, Р.Арона, П.Рікера та багатьох-багатьох інших є рівноправними з погляду успадкованої людством семіосфери дискурсу людської свободи. Тільки в режимі неупередженого діалогу створюється можливість протистояння настирливій «владі дискурсу», яку наполегливо акцентували М.Фуко і Ю.Габермас попри всі розбіжності у своїх базових підходах.

Неупереджені західні дослідники визнають, що свого часу марксистсько-ленінська історіографія успадкувала частину науково вагомої проблематики попереднього періоду, однак у більшій мірі все ж зосередилася на нових напрямках. Як уважає, приміром, К.Казер, унаслідок революцій 1989 р. під цією епохою історичних досліджень було підбито можливо дещо поквапливий та односторонньо негативний підсумок, котрий торкнувся також зусиль тих істориків, які у своїй роботі прагнули адекватної реконструкції історичної реальності⁸.

⁷ Див.: *Ignatow A. Ist die kommunistische Ideologie wirklich überwunden? // Zwischen Krise und Konsolidierung: Gefährdeter Systemwechsel im Osten Europas.* – München; Wien, 1995. – S.17–28.

⁸ *Marksistisch-leninistische Geschichtswissenschaft // Kaser K. Südosteuropäische Geschichte und Geschichtswissenschaft.* – Wien; Köln; Weimar, 2002. – S.187–191.

У рамках сучасного методологічного діалогу двох Європ навіть порушувалося питання щодо формування єдиної історичної науки в рамках європейського єднання. (Звісно, маються на увазі перш за все інтереси більш тривалого процесу культурно-цивілізаційного єднання). Зокрема, констатується, що за такого підходу невідворотно виникає основоположне питання – що ж таке європейська історія? Чи це сума підходів усіх європейських країн і народів, чи все ж таки дещо більше? І яким чином можна сформуванати адекватне уявлення про європейську історію? Відзначається, що пошуки засад історичної спільності є цілком логічними у процесі легітимації будь-яких інтеграційних утворень. На думку дослідників, орієнтація історичної науки на закономірності лише якоїсь однієї європейської інституції (приміром, на Євросоюз) видається дуже проблематичною. Зрозуміло, що аналіз перебігу європейського інтеграційного процесу – надзвичайно важливе завдання. Однак і після завершення чергового етапу розширення існуватиме певна кількість європейських держав, що не належатимуть до ЄС. Тобто, європейська історіографія має зберігати ширші виміри. Не одна лише Європа складає Захід. Він значно ширший за Європу, однак водночас і сама Європа виходить далеко за межі Заходу.

Як уважає Г.Штоурц, у цьому сенсі предметної уваги заслуговують, приміром, міркування ряду істориків (у першу чергу російських) з приводу розуміння Росії як унікальної цивілізації, без якої водночас неможливо уявити собі європейську історію. Певний інтерес може також становити сформульована 1999 р. німецьким істориком Й.Баберовським провокативна теза про те, що Східна Європа померла. Із кінцем комунізму зникло те, що становило певну цілісність в уяві політичних класів на Заході Європи. Східноєвропейська історія є реліктом «холодної війни». А.Каппелер із приводу цього, зокрема, зауважує, що, можливо, як політична дефініція Східна Європа й справді є мертвою, однак він піддає сумніву те, що «залізна завіса» реально зникла в людських головах. Окрім того, у питанні оцінки внеску східноєвропейської історіографії А.Каппелер обстоює думку про постійний взаємозв'язок і взаємовплив культурно відмінних західних і східних європейських регіонів⁹.

У цьому сенсі доречно нагадати слова К.Маркса з передмови до першого видання «Капіталу» (1867 р.), де класик наголошував на тому, що «країна, промислово більш розвинена, показує менш розвинутій країні лише картину її власного майбутнього». Попри всю умовність такої аксіоматики на етапі сучасної реконструкції міжнародного поділу праці в межах Європейського континенту, принаймні в одному К.Маркс, безперечно, мав рацію: Східна Європа послідовно рухалася шляхом євроінтеграційних перетворень «старої Європи». Не менш відповідними новітньому європейському часу були й Марксові міркування про те, що страждати можна «не лише від розвитку капіталістичного виробництва, а й від недостатності такого розвитку. Поряд із негараздами сучасної епохи нас пригнічує ціла низка успадкованих негараздів, що існували внаслідок тривалого животіння застарілих, віджилих способів виробництва й супутніх застарілих суспільних та політичних відносин. Ми страждаємо не

⁹ Див.: *Annäherung an eine europäische Geschichtsschreibung* / Hrsg. G.Stourzh. – Wien, 2002. – 175 s.

лише від живих, але й від мертвих. *Le mort saisit le vif!* [Мертвий хапає живого!]). Із погляду потреби у свідомому ставленні до історичного досвіду євроінтеграційних процесів сьогодні як ніколи актуальна й висловлена в тій самій передмові глибока переконаність у тому, що «всяка нація може і повинна вчитися в інших»¹⁰.

Теоретико-історичний вимір сучасних епістемологічних пошуків європейця, якого «хапають мертві», вдало окреслив П.Бурдьє, який у своїй відомій «Соціології політики» розмірковує про відносини між історією оречевленою та історією інкорпорованою. Як він пише, «початкове відношення до соціального світу, в якому, тобто через і завдяки якому, ми створюємося, є відношення *володіння*, що передбачає право власності об'єктів володіння на своїх власників. Лише тоді як спадщина заволоділа спадкоємцем, як говорить Маркс, спадкоємець може заволодіти спадщиною». І цей процес відбувається «під спільним впливом типів засвоєння, вписаних у положення спадкоємця і виховну діяльність попередників – які свого часу стали привласненими власниками»¹¹.

Розвиток трансформаційних процесів на Європейському континенті справив величезний вплив на формування нового змісту історичних досліджень, їх суспільну орієнтацію та інституційне забезпечення. На методологічному рівні одним із прогресуючих напрямів західної історичної думки після історичного повороту 1989 р. став т.зв. деконструктивізм. Цей напрям охоче було прийнято й на теренах Східної Європи. Ідеться про прагнення ряду дослідників здійснити на рівні загальної конструкції певну демістифікацію усталеної західної картини Сходу. У старій Європі його відображення має достатньо давню традицію, котра після падіння «залізної завіси» отримала новий вимір. Східна Європа на рівні підсвідомості багатьма європейцями інерційно сприймається як Схід узагалі.

Однак сам термін «деконструктивізм» за умов відомої сучасної антропологізації історичних досліджень має значно глибший зміст, зокрема на теренах Східної Європи. Є всі підстави для використання його у процесі визначення особливостей руйнації монолітної будівлі історичного матеріалізму, що слугував методологічним фундаментом марксистсько-ленінської історіографії. І міркування про методологічний вакуум або методологічну кризу перехідного етапу, на наш погляд, корисно розглянути перш за все під кутом зору наслідків деконструкції як своерідної добровільної та цілком свідомої відмови від цілісності. Окрім того, у рамках деконструкції варто звернути увагу й на те, що далеко не всі елементи, отримані в результаті швидкого демонтажу попереднього цілісного комплексу, збереглися у своєму новому, «суверенізованому» вигляді без втрат власної функціональності. Тобто, глибокого переосмислення потребує ерозія певних сутнісних характеристик сучасного наукового погляду на суспільство як таке. Чи не у цьому ховається секрет тривожного методологічного остеопору трансформаційної демократії, секрет відновлення зашореності суспільного

¹⁰ *Маркс К.* Капитал: Критика политической экономии. – Т.1: Процесс производства капитала. – Москва, 1950. – С.4, 7.

¹¹ *Бурдьє П.* Мёртвый хватает живого: Об отношениях между историей овеществленной и историей инкорпорированной [Електронний ресурс]: <http://bourdieu.name/content/mertvyj-hvataet-zhivogo-ob-otnoshenijah-mezhdu-istoriej-oveshhestvlennoj-i-istoriej-inkorpor>

інтелекту під вивіскою посткомуністичної санації методологічного інструментарію? Можливо, саме рівень схоластичного спрощення й самозакоханості деконструкції, здійсненої без радикально оптимізуючої реконструкції, і обумовлює гостре відчуття методологічного вакууму, і є світоглядним чинником хворобливої дисфункції життєво важливих суспільних сфер.

Аналізуючи функціонування марксистської філософської парадигми на її рідних теренах, тобто в інтелектуальному просторі об'єднаної Німеччини, Ф.Гергардт висловлює ряд цікавих, на нашу думку, міркувань загального оціночного характеру. Як, зокрема, чесно зізнається автор, сьогодні можна назвати низку унікальних економічних, політичних та особистісних передумов, що сприяли беззвучному обвалу цілого політичного світу. Однак, на його думку, усе одно залишається за всім цим щось нечуване, надзвичайне, дивовижне, і все це, за великим рахунком, «великий щасливий випадок»¹². (Цілком логічно припустити, що для когось усе це могло виявитися і «великим нещасним випадком»). Про прагматичний німецький варіант зміни методологічних засад історичного аналізу після «демократичного вибуху» у просторі реальної історії та радикальної зміни політичного та ідеологічного ландшафту й долю марксизму за таких умов достатньо зважено висловився, на нашу думку, А.Ю.Мартинов. Як слушно зауважив дослідник у своїй ґрунтовній монографії, «із часу об'єднання Німеччини у жовтні 1990 р. розпочався якісно новий етап не лише німецької національної історії, а і її наукового осмислення. По суті з цього часу ми можемо говорити про усунення штучного розподілу істориків на східнонімецьких та західнонімецьких, який існував за часів «холодної війни». Методологічні засади історичного аналізу теж зазнали певних змін. Насамперед, вони стосуються перегляду ролі марксистського класового підходу до висвітлення історії, хоча він і залишається досить популярним навіть у немарксистських концептуальних побудовах. Але пануючим стає плюралізм методологічних та концептуальних підходів до історичних проблем»¹³. Висновок напрошується сам собою: у цитаделі світового капіталізму і у самому центрі формування та розвитку європейських інтеграційних процесів інструментарій марксистського аналізу суспільних процесів зберігається як важливий сегмент методологічного полотна епохи світоглядного плюралізму. Марксизм на теренах демократичної Німеччини й оновленої Європи залишається активним учасником наукового і загальносуспільного діалогу, що, на нашу думку, є свідченням реальної зрілості наукового мислення, яке не потребує насильницької політичної стерилізації й логіка якого залишається вільною як від старих, так і від нових класових забобонів. Це цілком зрозуміле з погляду еволюції європейського раціоналізму, до адекватної рецепції якого наполегливо прагне пострадянська гуманітаристика. Адже марксистська концепція історичного матеріалізму займає важливе місце в багажі історичної соціології й «у парадигмі ідеалізму розглядається як своєрідна когнітивна матриця, підпорядкована внутрішній логіці процесу матеріалізації духу в результаті людської праці»¹⁴.

¹² Див.: Deutsche Zeitschrift für Philosophie: Information Philosophie. – 1996. – №5. – S.5–23.

¹³ *Мартинов А.Ю.* Об'єднана Німеччина: від «Боннської» до «Берлінської» республіки (1990–2005). – К., 2006. – С.8.

¹⁴ *Афонін Е.А., Бандурка О.М., Мартинов А.Ю.* Соціальні цикли: історико-соціологічний підхід. – Х., 2008. – С.36.

У даному контексті, для поглибленого розуміння згадуваного Ф.Гергардтом «великого щасливого випадку» вибухової демократизації Європи, цілком доречною видається думка В.П.Степаненка (наведена у цікавій історико-соціологічній розвідці Е.А.Афоніна, О.М.Бандурки й А.Ю.Мартінова) про те, що «посткомуністичні трансформації є не процесом зміни [...] владних режимів, як масовим рухом щодо трансформації багатомірних соціетальних ідентичностей широких верств населення Центральної та Східної Європи»¹⁵. Одним із важливих висновків за такого підходу може бути, на наш погляд, нове розуміння того очевидного факту, що без відповідної «трансформації багатомірних соціетальних ідентичностей» будь-яка механічна зміна владних режимів буде малопродуктивною з погляду реального соціального поступу національної спільноти. Не менш важливим, із перспективи реалістичного аналізу історичних явищ і процесів, є й урахування ступеня керованості цією самою «трансформацією ідентичності», з'ясування інтересів команд найбільш успішних «інженерів людських душ», що запроваджують нові технології управління зазначеними соціально-психологічними процесами, та більш-менш чітке окреслення кола найвпливовіших «замовників» подібного суспільного менеджменту. У загальному підсумку можна говорити про початок відживлення у царині теорії і методології історії згадуваних Г.В.Плехановим соціально-психологічних підходів Ф.Мінье, Ф.Гізо, Ш.Сент-Бева та інших свідомих прихильників реалістичного врахування особливостей «людської природи». У даному теоретико-методологічному контексті значно зрозумілішою стає і загальна світоглядно-логічна основа знаменитої школи «Анналів», предметний інтерес до якої не згасає у просторі пострадянської історичної науки.

Ф.Гергардт лише побіжно зупиняється на традиційних елементах критики марксистської парадигми (зневага права; постулювання політичної ефективності при нехтуванні особливостями політичної сфери; дискредитація інституцій та тлумачення їх лише як своєрідного «апендикса» економічних інтересів і, відповідно, нівелювання перспектив розвитку теорії політики; презирство до індивідуального та помилкова оцінка ролі приватної сфери життєдіяльності; економізована зрада моралі при одночасному проголошенні марксистів спадкоємцями світової історичної традиції гуманізму; глибинна недосконалість економічної теорії, котра не дозволила адекватно врахувати реальні відносини в економічній сфері тощо). Водночас німецький дослідник наполягає й на неспростовності того факту, що марксизмові знову й знову вдавалося мобілізувати значну моральну та політичну енергію. Боротьба з бідністю, експлуатацією та безправ'ям, зусилля, спрямовані на поліпшення умов праці та життя, відповідали вищим гуманітарним цілям, які є невіддільними від прагнення розповсюдити принцип солідарності на всіх людей. Дослідник звертає увагу на ту особливість, що не маючи змоги досягти своєї мети науково (шляхом офіційної філософії та економічної науки), К.Маркс довів незаперечність своїх талантів як самобутній мислитель і радикальний публіцист. Завдяки вишуканій точності та внутрішній енергії неприхованого прагнення до влади його

¹⁵ Афонін Е.А., Бандурка О.М., Мартінов А.Ю. Соціальні цикли: історико-соціологічний підхід. – С.360.

публіцистичний стиль, за словами автора, ще й досі викликає захоплення інтелектуалів. Як критика сучасності, багатопланова журналістика К.Маркса та Ф.Енгельса безперечно відіграла помітну роль. Однак трагізм, на думку Ф.Гергардта, полягав у тому, що тексти, які не містили практичного досвіду і не базувалися на надійному теоретичному підґрунті, тлумачилися як видатна теорія, що перевищила всі попередні філософські досягнення, і згідно з якою має бути остаточно переорієнтовано практику світової історії. Дуже суттєво, що з самого початку марксизм не залишав ніякого місця для толерантності. Рішуче відкинувши релігію та віру як інструмент суспільної практики, він витворив таку нову ортодоксію, яка згодом не мала аналогів і, з одного боку, усе підпорядкувала грандіозній ідеї «звільнення людства», а з іншого боку, витворила тип людини, котрий виявився здатним існувати лише у твердій шкаралупі «закритого суспільства» й фактично був приречений на роль «гумусу» світової історії.

Е.Фромм у своїй відомій праці «Марксова концепція людини» наполегливо розмірковує над історичною долею марксизму і звертає, зокрема, увагу на ряд важливих аспектів методологічного характеру в рамках загальної концепції людської свідомості¹⁶. Дослідник дотримується думки, що К.Маркс, слідом за Б.Спінозою (а пізніше З.Фройдом), уважав більшу частину усвідомлених ідеологічних думок «неправдивою» свідомістю, ідеологією та раціоналізацією. На його думку, істинні глибинні мотиви поведінки людиною не створюються. За З.Фройдом, вони коріняться у сексуальних прагненнях, за К.Марксом – в організації самої соціальної системи, котра спрямовує свідомість людини в певне русло, тоді як цілий ряд фактів та явищ залишаються за межами свідомості. Такий теоретичний підхід, звісно, не означає, що ідеї або ідеали не мають реального змісту і не є дійсною силою. Адже К.Маркс говорить про свідомість, а не про ідеали. Саме незрячість усвідомленого (свідомого) мислення людини заважає їй зрозуміти свої справжні потреби та ідеали, що в них укорінені. Лише тоді, коли «неістинна свідомість» перетворюється на «істинну», тобто тоді, коли виникає розуміння, усвідомлення реальності (а не її викривлення шляхом фікцій та раціоналізацій), людина здатна усвідомити свої дійсні, істинно людські потреби.

У розділі «Доля Марксових ідей» Е.Фромм наполегливо обстоює концептуальний гуманізм творчої спадщини мислителя. Наголошується, зокрема, особлива схильність російських комуністів до акцентуації непримиренності суперечностей між поглядами «молодого» й «пізнього» К.Маркса. Як уважає дослідник, російські (треба розуміти – радянські) більшовики не могли думати інакше, оскільки їхнє мислення, політична та соціальна система у всіх проявах виявилася чужою духові Марксового гуманізму. В їхній системі, за визначенням філософа, людина – слуга держави та виробництва, а не вища мета всієї суспільної діяльності. Водночас, на думку Е.Фромма, схожих поглядів дотримується, приміром, і Д.Белл, який заявив, що в «Економічно-філософських рукописах» викладено лише погляди раннього К.Маркса. На переконання

¹⁶ Див.: Фромм Э. Марксова концепция человека // *Его же*. Душа человека. – Москва, 1992. – С.375–414.

Д.Белла, хоча це й видається дуже привабливим, але стверджувати, що гуманістичні ідеї складають серцевину Марксового світогляду – це означає продовжувати міфологізацію його творчості. Однак, на глибоке переконання самого Е.Фромма, матеріалізм комуністів-практиків усе ж був значно ближчим до механістичного матеріалізму буржуазної епохи ХІХ ст. (проти якого, до речі, й виступав К.Маркс), аніж до «історичного матеріалізму». Можливо, саме тому у СРСР і не сприймалися ані Д.Лукач, ані Е.Блох, які наполягали на глибинному гуманізмі істинного марксизму. Як стверджує Е.Фромм, класичні інтерпретатори К.Маркса (реформісти типу Е.Бернштейна або ж ортодокси на кшталт К.Каутського, Г.В.Плеханова, В.І.Леніна, М.І.Бухаріна) не лише ніколи не вважали гуманістичну проблематику центральною у спадщині К.Маркса, а й узагалі не надавали їй суттєвого значення. Окрім обумовленої низкою чинників недостатньої обізнаності у цілісній творчій спадщині мислителя, дослідник наголошує й на суто методологічній специфіці наукового клімату епохи. Як зазначається, пояснення такої забудькуватості полягає значною мірою в тому, що у філософському мисленні занадто довго (ще з часів життя самого К.Маркса і до 1920-х рр.) панували ідеї позитивізму та механіцизму, які справили свій вплив на більшість філософів. Окрім того, не варто, як на думку Е.Фромма, забувати й про ту обставину, що сам К.Маркс і класичні марксистичні органічно не переносили понять, які мали хоча б найменший присмак ідеалізму та релігії. Адже вони були абсолютно переконані в тому, що такі поняття впродовж багатьох років здебільшого використовувалися для приховування фундаментальних фактів економічної та соціальної реальності. На підставі такого роду спостережень Е.Фромм навіть робить висновок, що попри деякі зміни в поглядах, настроях та мові, філософське ядро ідей молодого К.Маркса ніколи не змінювалося. Саме тому, на його думку, неможливо аналізувати й розуміти його пізніші ідеї про сутність соціалізму та критику капіталізму інакше, як спираючись на його концепцію людини, розгорнуту в ранніх творах. Однак, на нашу думку, тут варто зауважити, що, знову ж таки, ані Е.Фромм, ані інші дослідники не знаходять у К.Маркса реальної оцінки суперечливого процесу «визрівання» нового змісту у самій людині (так само, як і вже згаданого вище розуміння цивілізаційної поступовості загального еволюційного «визрівання нового» в надрах суспільства). Схоже, що комуністична «соціально-класова глобалістика» виявилася історично дуже своєрідною спробою обдурити самого Бога, який створив живу людину. У підсумку було фактично запропоновано не що інше, як соціально модернізовану технологію революційного «всесвітнього потоку», котрий мав очистити землю від занепалого «буржуазного людства» й залишити «на розпід» лише кришталеву чистого пролетарського Ноя. (Власне, такий сюжет і був узятий за основу В.В.Маяковським у його знаменитій «Містерії-Буфф»!). Подібне тлумачення ввібрало у себе всі гріхи насильницького просвітництва, значно збагативши й осучаснивши його палітру.

Вульгаризований і догматизований марксизм виконував функцію спрощеної до теоретичного рівня «широких мас трудящих» комплексної метатеорії трансформації, котра легітимувала перманентний процес запеклої боротьби між основними верствами суспільства. Подібне спрощення узаконювало

перетворення діалектичної епістемології на статичну світоглядну систему зі своєю літургичною традицією та суто релігійними канонами, що, зрештою, швидко перетворило історичний матеріалізм на релігію, а сам марксизм – на свого роду матеріалістичну конфесію. Вульгаризований матеріалізм переміг діалектику і при цьому сам став цілковито духовною, ідеалістичною субстанцією, набувши типових ознак чергового в людській історії символу віри.

У даному контексті розмови про методологічну кризу самого марксизму видаються не зовсім коректними (хоча вони вже давно й перетворилися на звичне знаряддя ідеологічної полеміки). Такої кризи у принципі не може бути у жодного канонізовано-догматичного вчення, котре виникло як чергова пропозиція осмислення певного історичного етапу за цілком конкретних історичних умов. Таке вчення, як правило, уже є чітко сформульованою «річчю у собі», яку потрібно сприймати як фрагмент інтелектуальної історії, у контексті історико-культурних обставин його виникнення. Адже навіть будь-яке суто схоластичне вчення є, на думку теоретиків науки, самоцінним уже хоча б як варіант розвитку певної системи логічного мислення (навіть за випадків свідомого маніпулювання логічними законами у процесі софістичного дискурсу). Такі вчення, із погляду інтелектуальної історії, мають сенс уже хоча б як зразок наполегливої розробки понятійного апарату.

Приміром, у колах учених-економістів останніми роками суттєво пожвавилася дискусія з приводу того, чи можуть якісь теорії, відкинуті більшістю дослідників, бути корисними для вивчення деяких економічних явищ. Ряд дослідників, посилаючись на праці Т.Куна, схиляється до думки, що навіть у точних науках гіпотеза про кумулятивний розвиток дисциплін є значним перебільшенням. «Старі» теорії можуть містити як відповіді на невирішені питання, так і альтернативне бачення, що дозволяє продуктивно ставити та вирішувати питання. Водночас сам факт наявності відповідної системи категорій, за допомогою якої можна описати всі призначені для розгляду явища, не може нічого сказати про те, наскільки дана теорія допомагає розкрити предмет дослідження¹⁷. У кінцевому підсумку все залежить від дослідника і його здатності усвідомити функціональні можливості й обмеження теорії, від спроможності врахувати весь комплекс історично сформованих зовнішніх умов її застосування.

Таким чином, кризовою може бути лише свідомість дослідника, який даремно намагатиметься за допомогою якогось одного універсального методологічного ключа повідчиняти одразу всі потаємні двері. Саме тоді все, як правило, і завершується спробою універсального застосування залізної кувалди колективної політичної волі. Отже, варто говорити не про кризу марксизму як філософської системи, а про кризу марксизму як своєрідного атеїстичного «символу віри» і про поразку реалізації планів будівництва «царства божого на землі» як самодостатньої системи, котра може не зважати на індивідуальну культурну й морально-етичну готовність своїх мешканців до колективного життя в рукотворному раї. Безпосередньо на теренах розвинутих країн Заходу

¹⁷ Новиков В. Исторический оптимизм и эвристический потенциал политэкономии социализма // Вопросы экономики (Москва). – 2003. – №7. – С.103–109.

ще донедавна можна було говорити про «деактуалізацію марксизму» внаслідок відчутних позитивних результатів соціальної стабілізації. Внутрішня неготовність ортодоксальних марксистських теоретиків до визнання глибинного еволюційного характеру суспільних змін породжує світоглядну кризу їхнього традиційного наукового методу. Як не дивно, але навіть в умовах відчутного зростання соціальної нестабільності зворотного процесу, тобто актуалізації марксизму, на рівні загальносуспільного мислення не відбувається. У той самий час, як авторитетний соціаліст Д.Стросс-Кан на чолі МВФ успішно здійснював десоціалізацію Європейського континенту, ринково конкурентоспроможний комуністичний Китай спокійно зміцнював і продовжує зміцнювати свої лідируючі позиції у світовій капіталістичній економіці, потихеньку, разом із посткомуністичними олігархами, скуповуючи фінансово хвору капіталістичну Європу.

Попередня міфологізація й сакралізація марксизму багато у чому обумовила специфіку його активного суспільного нівелювання на етапі демократичних перетворень. З.Фройд слідом за В.Вундтом нагадує про давно відому соціальним психологам особливість розпаду міфологеми. У міфології має силу загальний закон, який передбачає, що попередній щабель (саме тому, що його подолано і витіснено більш високим) зберігається поряд із ним у пониженій формі, так, що його «об'єкти поклоніння» перетворюються на «об'єкти відрази».

На нашу думку, саме цей феномен ми й спостерігаємо на нинішньому етапі кризи марксистського та «антимарксистського» теоретичного мислення. Це стає особливо помітним, якщо проаналізувати на прикладі марксизму згадуване З.Фройдом *табу мерців*. Як відомо, у диких племенах страх вимовити ім'я, котре носив небіжчик, переходить у прагнення уникати згадки про все, чим цей покійник займався, і важливим наслідком цього процесу придушення стало те, що у цих народів немає традиції, немає історичних спогадів. Дослідження їх попередньої історії наражається на велетенські труднощі. Але в деяких із цих примітивних народів виробилися компенсаторні звичаї для того, щоб після виповнення довгого періоду жалоби знову оживити імена покійників, даючи їх дітям, в особі яких бачили відродження мертвих¹⁸. Можна говорити про певну подібність такої архаїчної моделі і сучасного ставлення до К.Маркса та його теоретичної спадщини на теренах Східної Європи. Для поглибленого осмислення загальних принципів міфологізації та деміфологізації марксизму значну користь може становити ознайомлення з філософсько-антропологічними тлумаченнями діалектики міфу, міфологічного мислення й особливостей динаміки простору символічних форм¹⁹. У цьому сенсі маючий феномен народу як «чистого аркушу паперу» у глобальному просторі

¹⁸ Новиков В. Исторический оптимизм и эвристический потенциал политэкономии социализма. – С.73–77.

¹⁹ Див.: Кессиди Ф.Х. От мифа к логосу. – Москва, 1984. – 160 с.; Лосев А.Ф. Диалектика мифа // *Его же*. Из ранних произведений. – Москва, 1990. – С.395–599; Леви-Строс К. Первісне мислення. – К., 2000. – 324 с.; Кассирер Э. Философия символических форм: В 2 т. – Москва; Санкт-Петербург, 2001. – Т.2: Мифологическое мышление. – 279 с.; *Его же*. Техника современных политических мифов // *Политология: Хрестоматия*. – Москва, 2000. – С.576–585; *Элиаде М*. Аспекты мифа. – Москва, 2000. – 222 с.

цілком корелюється з магічним концептом свідомого «забуття особистої історії» К.Кастанеди²⁰.

Соціальні психологи вважають, що перший теоретичний твір людини – створення духів – виник з того ж джерела, що й перші моральні обмеження, яким вона підкоряється – з настанов табу. Цим і обумовлюються пропозиції більш чітко розрізнити марксизм як теорію та «дух марксизму» – як суто релігійне явище. Це необхідно враховувати при оцінці традиційного висновку про те, що криза вітчизняної історіографії породжена кризою марксизму. Тим більше, коли ряд дослідників давно наголошує на тому, що криза науки, котра турбує істориків, є не стільки кризою знання, скільки кризою «віри». Можливо, саме тому Н.Н.Болховітінов і скористався засобами сакральної образності у своєму описі сучасного стану історичної науки, коли зазначив, що «стара марксистська парадигма [...] обвалилася. [...] «Собор» історії втратив «купол» (тобто вищу комуністичну формацію). Виникли величезні тріщини й у самому фундаменті, що загрожує розвалом усєї будівлі». Аналогічну символіку використовують М.А.Чешков, В.М.Межуєв, Ю.К.Плетников, В.А.Дьяков та ряд інших дослідників²¹. Такого роду образність цілком можна віднести до розряду згаданої Н.М.Яковенко «механістичної метафорики історії» («будівельних» метафор, які Л.Февр іронічно називав «метафізикою муляра»)²². Однак те, що йдеться не про звичайний «дах», який раптово «поїхав», а саме про «собор», що втратив «купол», зайвий раз свідчить про попередні успіхи у справі сакралізації марксизму й перетворення його на варіант релігійної доктрини. Усі поважні церкви у своїх спробах осмислення мирської реальності породили відповідні соціальні доктрини, покликані сприяти їхній суспільній легітимації, наблизити до реального буття людей. У випадку з марксизмом відбувся цікавий зворотний процес – матеріалістичне вчення зусиллями численних містифікаторів перетворилося на релігійну доктрину, на новий символ віри для всього людства зі своєю власною христологією (у сенсі месіанізму). Ця нова форма духовного пошуку з плином часу відчутно суверенізувалася від реальних процесів матеріального життя. Матеріалізм, що ставав вірою, парадоксальним чином дедалі більше втрачав матеріальне підґрунтя. Матеріалізм (а разом з ним і марксизм) невідворотно перетворювався на метафору, яка почала жити за законами поезії. За цими ж законами відбулося й «падіння метафори» марксизму, яке на варто плутати з падінням марксизму.

Вдумливий дослідник «злету і падіння метафори» Ф.Р.Анкерсміт абсолютно погоджується з тезою Ж.Дюбі про те, що «історик має звернути увагу на те, що не сказано, і на те, що витіснено (на божевілля, брехню і табу, якщо послуговуватися критеріями М.Фуко)», оскільки це пов'язано з роботою аналітика. Водночас дослідник погоджується з думкою про шкідливість ігнорування

²⁰ Див.: Комментарии Карлоса Кастанеды по случаю тридцатилетней годовщины первого издания книги «Учение дона Хуана: Путь знания индейцев яки» (1998) // *Кастанеда К.* Лекции и интервью. – Москва, 2006. – С.35–37.

²¹ Див.: *Поляков А.Н.* К проблеме общественных формаций // *Вопросы философии* (Москва). – 2003. – №6. – С.3–15; Актуальные проблемы теории истории (Материалы «круглого стола» 12 января 1994 г.) // *Вопросы истории* (Москва). – 1994. – №6.

²² *Яковенко Н.* Вступ до історії. – К., 2007. – С.278.

«дисциплінарної матриці (приміром, «студенти-теоретики читають З.Фрейда, не цікавлячись результатами обговорення його тверджень у наступних психологічних дослідженнях, вони читають Ж.Дерріда, не володіючи знанням філософської традиції; вони читають К.Маркса без вивчення альтернативних описів політичних та економічних ситуацій»). Ф.Р.Анкерсміт зауважує при цьому, що «правильний історичний контекст втратив свою традиційну важливість, функцію і природність як фон історичних міркувань не тому, що кожний дослідник прагне зайняти аісторичну позицію або в нього немає бажання пізнати курс історії, а тому, що він «випустив» історичний контекст». Вступ до своєї праці Ф.Р.Анкерсміт розпочав думкою про те, що «філософія ХХ століття перебуває під впливом привабливості феномену мови». Варто зауважити, що перед чарами цього феномену не встояла не тільки філософія, і так було не лише у ХХ ст. У двадцятому столітті мова суверенізувалася й почала домінувати саме як така. Власне це й спонукало Л.Вітгенштайна замислитися над суспільними небезпеками такого явища, як дефіцит якісної комунікативної взаємодії і проблемою дотримання правил. Кризовий безлад Першої світової війни поставив проблему людського взаєморозуміння й історичного досвіду як селекції правил у самісінійкій центр наукового дискурсу. Двадцять перше століття лише абсолютизувало цей пріоритет, зробивши розв'язання проблеми діалогу цивілізацій запорукою виживання людства. Вирішення проблеми розриву між мовою та реальністю або між явищем (репрезентацією) і реальністю є ключовим для постмарксистської трансформації вітчизняної теорії й методології історії. У цьому сенсі, повертаючись до проблеми попередньої радикальної метафоризації вітчизняного марксистського світогляду і розгорнутої боротьби з «привидами Маркса» можна цілком погодитися з міркуванням Ф.Р.Анкерсміта про те, що «критика метафор за фактичними підставами» є діяльністю безглуздою і, водночас, такою що свідчить про поганий смак. Як наголошує дослідник, «тільки метафори спростовують метафори»²³. У даному сенсі метафорою, що «спростовує» марксизм, стала «демократія». Але головна небезпека, котра приховується в такому спростуванні, полягає в аналогічній схоластизації й сакралізації «демократії» як практичного соціального досвіду, у підміні «досвіду минулого» таким «минулим досвідом», що не дає можливості ефективно діяти у сьогоденні. У такий досвід неможливо зануритися, щоб отримати адекватні «досвідні знання, які належать минулому безпосередньо». Відповідно, втрачається і методологічна цінність «досвіду набуття досвіду», сенс самонавчання у процесі «селекції правил» та адаптації до змін у сьогоденні. Такий висновок, власне, і випливає з оригінальних Вітгенштайнових міркувань із приводу правил. З іншого боку, така зміна пізнавальних пріоритетів багато у чому й обумовила зміну пріоритетів, перенесення уваги в дослідженні всесвітньої історії з економічної і соціальної історії Маркса у площину історії ментальностей. Однак це зовсім не означає скасування всього попереднього досвіду економічної та соціальної історії Маркса. Практичним завданням є усунення Маркса-ідола й повернення Маркса-вченого. Навіть попри те, що сам Маркс-учений

²³ Анкерсмит Ф.Р. История и тропология: взлёт и падение метафоры. – Москва, 2003. – С.240, 332, 337.

занадто часто приміряв на себе шати харизматичного пророка і провісника нової антибуржуазної моралі.

Сучасні дослідники висловлюють міркування, що марксизм сам потрапив у власну пастку необачного звільнення реального, матеріального життя від будь-якого духовного впливу, оскільки К.Маркс і Ф.Енгельс будували свою теорію на визнанні факту, що матеріальні засади відіграють у житті людини більш важливу роль, ніж духовні. (Як відомо, класики наполягали на тому, що не свідомість визначає буття, а навпаки). Тож не дивно, що одним із найбільш поширених напрямів сучасної критики марксизму є проголошення незаперечного пріоритету духовності, або ж, принаймні, рівнозначності духовного й матеріального. Утім, неупереджені дослідники зауважують, що ані К.Маркс, ані вдумливі марксистки не заперечували впливу духовного на матеріальне. Вони лише постулювали базисний характер матеріального.

За таких неоднозначних спадкових характеристик пострадянської суспільної свідомості однобока критичність не повинна перетворюватися на самоціль, оскільки це завжди призводить до самозакоханості та інтелектуальної самоізоляції, до перетворення на острів'янина, котрий похапцем відштовхує від свого берега все чуже і малозрозуміле, що приносять океанські течії. Однак і своє законне право на здоровий скептицизм, особливо під час підготовки до впровадження якісно нових трансформаційних рішень, краще усвідомлювати абсолютно чітко. Зрозуміло, що будь-який загальнонаціональний скептицизм завжди має свої історико-епістемологічні обмеження. За словами К.-О.Апеля, вульгарні марксистки відрізняються від критичних неомарксистів саме тим, що послаблюють напругу діалектичної проблематики суспільства як суб'єкта-об'єкта на користь логічно ясного, сциентистського об'єктивізму²⁴. Терміново ампутувавши пласт досвіду марксистської критики і самокритики, задовольняючись побіжним переліком марксистських діалектиків і марксистських вульгаризаторів ми відчутно обмежуємо як горизонти власного самопізнання, так і можливості оновлення культури критичного мислення. Адже самі по собі логічна ясність та об'єктивізм не винні в тому, що хтось колись намагався довести їх до абсурду у царині практичної політики. З іншого боку, і ті занадто умоглядні теоретичні пропозиції марксизму щодо практичних кроків радикальної комуністичної трансформації суспільства, котрі оманом своєї логічної ясності руйнували випестуваний європейською філософською культурою історичний об'єктивізм, самі по собі становлять унікальний досвід високопрофесійної софістичної полеміки.

Зрозуміло, що історія не любить (а, радше, побоюється) живих людей. Однак хто забороняє їй любити «живі історичні процеси» і «живі суспільні явища» в їх органічній цілісності? Чому вона має цуратися вчасного розпізнавання типових рис «живої» людської поведінки? Якщо настільки складно орієнтуватися у вельми мінливому глобальному часі, то чому на цій підставі потрібно відмовлятися від більш-менш пристойного знання людей, від досвіду

²⁴ Див.: *Апель К.-О.* Развитие «аналитической философии языка» и проблема «наук о духе» // Трансформация философии. – Москва, 2001 [Електронний ресурс]: http://www.i-u.ru/biblio/archive/apel_transformacija

про людську природу? Чи варто погоджуватися з «небуттям сьогодення» і занадто ретельно ховатися від реального життя у звивистих лабіринтах минулого, ігноруючи при цьому вчорашній стан своєї власної думки? Адже розуміння цього стану в контексті сучасних потреб загальносуспільної логотерапії одне лише й здатне змінити нас на краще, навчити розуміти Іншого. Чи не час, нарешті, розвинути здатність вчасно визначати тих, хто може зробити щось корисне для спільноти, а хто становить для неї серйозну небезпеку? І чи не є це головною дилемою демократичного вибору, на яку може вплинути своїм словом наука історія?

Торкаючись західної дискусії щодо вульгарної марксистської монокаузальності, авторитетний європейський історик Р.Козеллек зауважує, що й «монокаузальна схема гіпотетично створює можливість формулювання цілком розумних суджень», а самі монокаузальні пояснення можуть демонструвати «пізнавальність і дивовижну дотепність». Адже, на його думку, «якщо відштовхуватися від теоретичного принципу необхідності формулювання гіпотез, то створення марксистами монокаузальних конструкцій, наприклад тези про залежність так званої надбудови від так званого базису, є цілком легітимним підходом. Отже, єдине заперечення, яке можна висунути проти марксистів, полягає не в монокаузальності як можливій історичній категорії, а, по-перше, у наївному поводженні з цією категорією [...], по-друге (і це застереження є значно серйознішим), що вони змушені сприймати свої власні судження як керівництво до дії і не мають права на власне критичне осмислення». Водночас, на думку Р.Козеллека, «особлива політична перевага комуністичного табору полягає в тому, що вся наукова діяльність у ньому пронизана постійною необхідністю осмислення співвідношення між *теорією і практикою*»²⁵. Тож принаймні в рамках фаллібілістичної моделі еволюційної епістемології К.Поппера досвід марксистської критики заслуговує на предметну увагу як досвід локалізованого соціального мислення. А в умовах прогресуючої свободи слова без свободи правди він стає дедалі цікавішим завдяки своєму значному евристичному потенціалу.

Перехід від комунікації в умовах командно-адміністративної системи до комунікативної взаємодії в умовах демократії вкладається в описаний Е.Дюркгаймом системний перехід від механічної до органічної солідарності. Інтелектуальна історія – історія ідей – має можливість посприяти змістовному оновленню комунікативної взаємодії на шляху свободи. Змістовність – відмінна риса продуктивного культурно-цивілізаційного діалогу як розмови по суті, як повноцінного інформаційного обміну в умовах демократичної відкритості. У цьому сенсі повчальним виглядає зауваження К.Поппера про функцію мови сержанта військової частини: «З одного боку, для нього існує мова команд, призначена для того, щоб викликати одноманітні й одночасні рухи в певного числа тих, хто чує команду; з іншого боку, існує мова лайок, призначена для впокорення тих, хто не зробив очікуваних рухів. У жодному з цих випадків, окрім винятків, слова не слугують для констатації фактів або передачі інформації»²⁶.

²⁵ Козеллек Р. Часові пласти: Дослідження з теорії історії. – К., 2006. – С.337, 341–342.

²⁶ Поппер К. Человеческое познание: Его сфера и границы. – К., 2001. – С.68.

Від того, як довго ми відвикатимемо від такого типу комунікативної взаємодії, від звички керуватися винятково окриками «сержантів», залежить тривалість нашого шляху до свободи. І, зрозуміло, що у цьому сенсі будь-яке самостійне логічне мислення на основі марксистської монокаузальності завжди зберігатиме суттєві переваги перед умовними рефlekсами, виплеканими вже в лоні вишуканих структуралістських і постструктуралістських концептів. Особливо коли справа доходить до оцінки перспектив реалізації загальносуспільних інтересів. Міфологізація й деміфологізація марксизму залишається унікальним досвідом самопізнання. Сама інтелектуальна операція деміфологізації за своїм теоретико-пізнавальним характером і змістом – це перш за все спроба синтезу розуміння структур із розумінням людей. Адже, як свого часу справедливо зауважив В.Дільтей, «для історичного знання необхідно зафіксувати знання інших людей»²⁷. У теорії й методології історії це завжди було головним питанням, і кожне нове покоління істориків прагнуло вирішити його по-своєму.

Доля Марксових ідей у царині теорії і суспільної практики це, з одного боку, дуже своєрідний досвід революційної романтики, що завершувалася самогубством народу, самогубством партії і самогубством держави; а з іншого – це досвід колосальної мобілізації людської активності у царині матеріальної творчості й досвід видатних перемог. До речі, за рахунок цієї матеріальної творчості після всіх згаданих вище «самогубств» продовжують існувати мільйони колишніх радянських людей (у тому числі й громадян незалежної України). А завдяки видатним перемогам, здобутим колосальною кров'ю «заблудлих» радянських марксистів, власне, і врятувалася та демократична Європа, повноцінною складовою якої ми так прагнемо стати. У цьому, власне, і полягає глибинна історична символіка сучасного Дня Європи, котрий відзначається саме 9 травня – тобто у день перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні. Це є великий день спільної перемоги людства над варварством. І жодні термінологічні новації у царині історії як науки не здатні змінити такого семіотичного свідчення історії як реального процесу.

---

²⁷ Дільтей В. Наброски к критике исторического разума. – С.141 [Електронний ресурс]: <http://abuss.narod.ru/Biblio/diltey.htm>

The goal of the article is to reconsider the problem of theoretical heritage of historical materialism within a wide frame of discursive ethics. The main emphasis is laid on constant interrelation and interaction of dissimilar in cultural sense western and eastern regions in Europe.

Keywords: *Marxism, historical materialism, European ideals, democratic transformation.*

В.С.ГОРАК *

ГРИГОР'ЄВСЬКИЙ ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ (СЕРПЕНЬ 1918 – СЕРПЕНЬ 1919 рр.): ПИТАННЯ ІСТОРІОГРАФІЇ

Розглядається історіографії українського повстанського руху на чолі з отаманом Григор'євим, який тривав із серпня 1918 до серпня 1919 рр. Ґрунтуючись на аналізі досить великої кількості історичних праць, автор виділяє якісно різні напрями історіографії так званої «григор'євщини», з'ясовує особливості кожного з них, розкриває як сильні, так і слабкі сторони аналізованих концепцій та інтерпретацій, окреслює аспекти історії повстанського руху, які потребують більш глибокого вивчення.

Ключові слова: історіографія григор'євського повстанського руху, радянська історіографія, українська національна історіографія, американська історіографія, махновська історіографія, григор'євський повстанський рух.

Громадянська війна в Україні в 1917–1921 рр. була періодом розгортання повстанських рухів, які стали знаряддям боротьби українського селянства за власні економічні й політичні інтереси. Одним із найбільш значних із них (серпень 1918 – серпень 1919 рр.) був повстанський рух на чолі з отаманом Матвієм Григор'євим (справжнє ім'я та прізвище – Ничипір (Никифор) Серветник).

В історичній науці, публіцистиці й мемуаристиці тема григор'євського повстанського руху розроблялася, починаючи з 1920-х рр. За десятиліття сформувалась солідна історіографія, якій і присвячується ця стаття. Актуальність її полягає в тому, що з'ясування реального стану вивчення досліджуваної проблематики дасть можливість сучасним історикам визначити, що ще треба зробити для її подальшого дослідження.

Отже, головним завданням цієї статті є науковий аналіз історіографії повстанського руху, очолюваного отаманом Григор'євим. Своєю чергою, його реалізація передбачає виконання ще кількох необхідних завдань: 1) визначити коло історичних праць, найбільш важливих для аналізу історіографії григор'євського повстанського руху; 2) виділити й охарактеризувати конкретні напрями цієї історіографії; 3) розкрити питання про сильні та слабкі сторони історіографії григор'євського повстанства; 4) з'ясувати загальний стан розробки усього комплексу питань історії повстанського руху під проводом Григор'єва в історичній літературі.

Григор'євське повстанство у серпні – листопаді 1918 р.

В історичних працях найслабше висвітлене питання про початок та причини розвитку українських повстанських рухів 1918–1921 рр. Підкреслимо, що далеко не з кожної капітальної книги з історії України можна дізнатися, коли, де та за яких обставин почався селянський повстанський рух на

---

* Горак Володимир Сергійович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ української історіографії

чолі з отаманом Григор'євим. Більше того, інформація про витоки так званої «григор'євщини» часто-густо відсутня й у низці серйозних вітчизняних праць з історії громадянської війни, не кажучи вже про історичні твори загального характеру.

Узагалі, коло джерел, що містять такі дані, обмежене. Ті ж праці, в яких ідеться про початок григор'євського повстанства, теж різняться за повнотою відповідної інформації. У дослідженнях радянських істориків, які з'явилися у 1930–1980-х рр., про це говориться, як правило, лаконічно, здебільшого тільки про те, що влітку 1918 р. на Херсонщині почав діяти отаман Григор'єв, якому вдалося об'єднати навколо себе певну кількість повстанських загонів¹. Більш повні дані про перші кроки григор'євського руху наводяться, зокрема, у спогадах командуючого радянськими військами в Україні в 1919 р. В.Антонова-Овсієнка, що побачили світ 1929 р. Автор зазначав, що у серпні 1918 р. колишній офіцер гетьманської армії Григор'єв виїхав у свій рідний Олександрійський повіт, де розпочав (відповідно до того завдання, яке дав йому С.Петлюра) партизанську боротьбу проти гетьманців, австро-угорських та німецьких окупантів². Ще більш конкретно охарактеризував початок григор'євського повстанського руху більшовицький партійний і державний діяч Ф.Анулов, зазначивши, що його витоки були в південноукраїнському селі Верблюжжя, де отаман Григор'єв створив партизанський загін зі 120 бійців, озброєних вилами, сокирами і трофейними гвинтівками австрійського виробництва. Пізніше, у листопаді 1918 р., як стверджував Ф.Анулов, цей загін атакував австро-угорський військовий ешелон, захопив чимало трофеїв, і саме ця перша велика перемога зробила селянського ватажка популярним партизанським воєначальником і значно збільшила кількість повстанських лав під його командуванням³.

Цінні й маловідомі факти навів у своїй праці «Стежками Холодноярськими» сучасник тих подій і безпосередній учасник григор'євського руху М.Дорошенко. Він писав, що незабаром після створення повстанського загону у Верблюжжях до григор'євців приєдналися селяни з цілої низки південноукраїнських поселень, і, зокрема, із херсонського села Цибулева, яке дало отаманові 200 озброєних повстанців. М.Дорошенко справедливо вважав, що зростання повстанських лав дозволило Григор'єву збільшити масштаби операцій проти гетьманців і австро-німецьких окупантів⁴. Однак найбільш повний (принаймні поки що) опис повстанської боротьби григор'євців за часів гетьманату подається у праці сучасного українського історика В.Савченка. Автор, крім усіх вищезгаданих подій, описує кілька інших перемог григор'євців, а саме їх вдалий напад на загін гетьманської варти й розгром досить великого карального підрозділу, який вирушив на придушення повстанців (серед трофеїв були кулемети й навіть артилерія). В.Савченко робить суттєве доповнення до цього маловідомого

¹ Супруненко Н.И. Очерки истории гражданской войны и военной интервенции на Украине (1918–1920). – Москва, 1966. – С.221.

² Антонов-Овсієнко В.О. У боротьбі проти Директорії // Літопис революції. – 1929. – №5/6. – С.156.

³ Анулов Ф. Союзный десант на Украине // Летопись революции. – 1924. – №1. – С.60.

⁴ Дорошенко М. Стежками Холодноярськими: Спогади 1918–1923 рр. – Філадельфія, 1973. – С.22–23.

факту, зазначаючи, що тоді бойовий шлях отамана Григор'єва і його бійців був позначений не тільки перемогами. Зокрема, у жовтні 1918 р. повстанські сили селянського командира зазнали кілька поразок від гетьманців та австро-угорців, що змусило їх відступити зі своїх районів до межі Київської та Херсонської губерній⁵.

Аналогічні факти з історії раннього етапу григор'євського руху подаються також і в працях деяких сучасних українських істориків, зокрема в монографії В.Горака та книзі М.Гончара⁶. Окремі відомості про повстанський рух наводяться також в «Історії міст і сіл Української РСР». Зокрема, згадується факт розгрому повстанцями-григор'євцями надісланого проти них гетьманського карального загону. Однак відтворення цього, безперечно, реального факту має одну характерну «особливість» – ані самі григор'євці, ані їх повстанський командир при цьому навіть не згадуються. І це, у принципі, цілком зрозуміло, адже історикам радянської доби, які протягом тривалого часу послідовно створювали образ «контрреволюційної григор'євщини», не потрібні були будь-які факти, які б незаперечно свідчили про революційну роль тієї самої «григор'євщини» в боротьбі проти режиму гетьмана П.Скоропадського⁷.

У цілому опис повстанської боротьби григор'євців за часів гетьманату 1918 р. має доволі фрагментарний характер, що значною мірою пояснюється відсутністю справді якісних, інформаційно насичених історичних джерел із цього питання. Далеко не все, зокрема, відомо про бойові операції григор'євських повстанців, задіяні сили, послідовність подій, їх географію, союзників, яких вони, можливо, мали (майже не доводиться сумніватися в тому, що їх було набагато більше, ніж це подається в історичній літературі). Не зовсім ясне й таке важливе питання, як політична орієнтація партизанів Григор'єва влітку й восени 1918 р. Ф.Анулов зазначав, що тоді отаман командував повстанськими силами «петлюрівської орієнтації»⁸. Але такий погляд навряд чи можна вважати коректним з огляду на те, що у серпні – вересні 1918 р. сам С.Петлюра не став ще фігурою такого політичного і військового масштабу, як пізніше. Набагато правильніше і конкретніше, на нашу думку, охарактеризував загальну політичну спрямованість григор'євського руху у серпні – листопаді 1918 р. американський історик М.Палій, який підкреслив, що григор'євці в контрольованих ними районах знищували гетьманський державний апарат і відновлювали закони ліквідованої 29 квітня 1918 р. Центральної Ради⁹. Звідси виходить, що тоді отаман орієнтувався на відновлення соціалістичного уряду, а це, своєю чергою, означає, що він не тільки вів боротьбу за ліквідацію консервативної гетьманської держави, а і являв собою уособлення соціалістичного селянського руху, який прагнув до радикальних суспільних перетворень.

⁵ Савченко В. Авантюристы гражданской войны. – Х., 2010. – С.181–182.

⁶ Горак В. Повстанці отамана Григор'єва (серпень 1918 – серпень 1919 р.). – Фастів, 1998. – С.16; Гончар М. Селянський повстанський рух на Півдні України (1918–1921 рр.) [Електронний ресурс]: http://prosvilib.at.ua/publ/istorija/inshi_istorichni_vidannja/gonchar_m_sel_povstan_rukh18_21/37-1-0-99

⁷ Історія міст і сіл Української РСР: Кіровоградська область. – К., 1973. – С.472.

⁸ Анулов Ф. Союзный десант на Украине. – С.60.

⁹ Paliy M. The anarchism of Nestor Makhno 1918–1921: An aspect of Ukrainian Revolution – Seattle; London, 1976. – P.161.

Підкреслимо ще одну характерну прогалину у висвітленні істориками питання про григор'євське повстанство влітку – восени 1918 р. В історичній літературі практично відсутня конкретна характеристика його соціальної бази. Щоправда, усі вищезгадані дослідники зазначали, що опорою Григор'єва було південноукраїнське селянство. Однак, урахувуючи те, що як раніше, так і в 1918 р. селянство Півдня України поділялося на різні соціальні групи (бідняків, середняків, дрібну сільську буржуазію – куркулів), такий «загальноселянський» підхід ми вважаємо недостатньо глибоким, тому що він залишає фактично нез'ясованим одне важливе питання: чи було григор'євське повстанство тоді дійсно загальноселянським рухом або ж домінуючу роль у ньому відіграв якийсь один селянський прошарок? Найвні конкретні дані про соціальний склад села Верблюжки, яке виявилось колискою григор'євського повстанства, за передреволюційний 1916 р. та деяка інша інформація дають змогу стверджувати, що влітку й восени 1918 р. отаман Григор'єв спирався, головним чином, на досить чисельні та радикально налаштовані бідняцькі верстви Півдня України¹⁰.

Зазначимо як характерну обставину те, що ці далеко не повні дані про перший етап боротьби повстанців Григор'єва містять, головним чином, історичні праці у цілому об'єктивних більшовицьких учасників громадянської війни – таких, як В.Антонов-Овсієнко й Ф.Анулов (які до того ж мали реальну можливість реалізувати свою об'єктивність у відносно вільні 1920-ті рр.), закордонних дослідників українського походження (М.Палій) або сучасних вітчизняних істориків (В.Савченко). Що ж стосується праць переважної більшості представників радянської історіографії, то в них відомості про рух отамана Григор'єва у серпні – листопаді 1918 р. або ж мінімальні, або ж «законспіровані», а то й геть відсутні, що слід пояснювати їх відвертим бажанням значною мірою приховати від читачів той григор'євський рух, який літом та восени 1918 р. був повстанським, спрямованим проти гетьманщини й австро-німецьких окупантів.

Григор'євські повстанці у складі збройних сил Української Народної Республіки (початок грудня 1918 – кінець січня 1919 рр.)

Директорії, яка підняла у середині листопада 1918 р. загальне повстання проти влади гетьмана П.Скоропадського, удалося об'єднати навколо себе досить велику кількість повстанських загонів різної політичної орієнтації. Серед них були й сили Григор'єва, які на початку грудня 1918 р. ввійшли до складу Армії УНР як Зведена Херсонська дивізія. В.Антонов-Овсієнко й особливо Ф.Анулов досить детально описали у своїх працях потенціал григор'євців у цей період (тоді отаманові вдалося об'єднати навколо себе 117 повстанських загонів) та їх конкретні бойові дії, зокрема наступ на два стратегічно важливих міста українського Півдня – Херсон і Миколаїв¹¹, де вони збиралися ліквідувати не тільки владу прибічників П.Скоропадського, а й інтервентів Антанти,

¹⁰ Історія міст і сіл Української РСР: Кіровоградська область. – С.437.

¹¹ Антонов-Овсієнко В. У боротьбі проти Директорії. – С.157; Анулов Ф. Союзный десант на Украине. – С.61–64.

які вже висадилися на Півдні України. У споминах голови більшовицької ради Миколаєва Я.Ряппа досить детально характеризується боротьба Херсонської дивізії за це місто у грудні 1918 р., проголошення тут григор'євцями влади Директорії¹². У праці М.Кубаніна теж висвітлюється повстанська боротьба на Миколаївщині у цей час і, зокрема, зміст отаманського ультиматуму німецькому гарнізону та неодноразове захоплення бійцями Григор'єва цього міста¹³. У цих та деяких інших працях підкреслюється, що боротьба розвивалася з перемінним успіхом. Зокрема, Я.Ряппо зазначав, що захопивши Миколаїв у грудні 1918 р., григор'євці змушені були незабаром залишити місто під тиском німецьких підрозділів¹⁴. Крім того, В.Антонов-Овсієнко стверджував, що в той період боротьба григор'євських повстанців не обмежувалася збройними сутичками з гетьманцями і німцями. Чимало сил і часу вони віддавали боротьбі з білогвардійським рухом, який у той період теж виступив як один із претендентів на владу в Україні. У кількох білогвардійських мемуарах, що мають однакову назву – «Катеринославський похід», розповідається про нелегку боротьбу між повстанцями отамана Григор'єва і загонами білих на Катеринославщині¹⁵.

У такому ж здебільшого об'єктивному дусі описують бойовий шлях Зведеної Херсонської дивізії сучасні українські історики О.Тимков, М.Гончар, Ю.Котляр та інші, підкреслюючи цілу низку її перемог, здобутих тоді над гетьманцями, німцями й білогвардійцями¹⁶. Зі змісту згаданих вище праць природно випливає висновок, що й під час перебування дивізії у складі Армії УНР вона, як і раніше, являла собою саме революційне й аж ніяк не контрреволюційне військо.

У працях представників радянської історіографії 1930–1980-х рр. бойові дії Зведеної Херсонської дивізії, як правило, або ж зовсім не згадуються, або описуються й інтерпретуються значною мірою по-іншому. Саме в такому ключі виклав «петлюрівський» період історії григор'євського руху радянський історик В.Круть. У принципі, він не заперечував боротьбу Херсонської дивізії проти різних ворожих щодо УНР сил і описував її з посиланням на спомини В.Антонова-Овсієнка, однак при цьому давав їм критичні коментарі. В.Круть стверджував, що й масштаби бойових операцій григор'євців у грудні 1918 – січні 1919 рр., і кількість повстанців у мемуарах колишнього командувача Українського фронту були значно перебільшені¹⁷. Реальні та справді гучні перемоги Херсонської дивізії в той час автор статті практично не згадував,

¹² *Ряппо Я.* Революционная борьба в Николаеве (воспоминания) // *Летопись революции.* – 1924. – №4. – С.7–8.

¹³ *Кубанин М.* Махновщина: Крестьянское движение в степной Украине в годы гражданской войны. – Ленинград, 1927. – С.68.

¹⁴ *Ряппо Я.* Революционная борьба... – С.9.

¹⁵ *Антонов-Овсенко В.* Против Деникина и союзной оккупации // *Летопись революции.* – 1931. – №1–2; *Гуреев В.* Екатеринославский поход // 1918 год на Украине. – Москва, 2001. – С.98; *Сакович Г.* Екатеринославский поход // Там же. – С.103.

¹⁶ *Тимков О.* Отаман Григор'єв. – Нововоронцовка, 1997. – С.5; *Савченко В.* Авантюристы гражданской войны. – С.180; *Котляр Ю.В.* Військові формування отамана Григор'єва на Півдні України (грудень 1918 – березень 1919 рр.) // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти.* – К., 2006. – Вип.33; *Гончар М.* Селянський повстанський рух...

¹⁷ *Круть В.Т.* До історії боротьби проти григор'євщини на Україні // *Літопис революції.* – 1932. – №5/6. – С.129.

очевидно вважаючи їх звичайним витвором фантазії. Насправді ж, на думку В.Крутя, отаман Григор'єв і його бійці тоді відзначилися не стільки своїми подвигами в боротьбі проти сил «внутрішньої і зовнішньої контрреволюції», скільки тим, що самі вони стали складовою частиною «контрреволюційної отаманщини» з її диктатурою ніким не керованих петлюрівських воєначальників, убивствами комуністів та єврейськими погромами. Сам же отаман Григор'єв, за В.Крутем, вірив у «солідне» майбутнє «петлюрівсько-винниченківської Директорії» і вірно їй служив¹⁸.

Щоправда, у деяких, хоча і нечастих, випадках радянські автори могли визнати й навіть детально відтворити ту чи іншу перемогу Херсонської дивізії. Наприклад, одна з радянських історичних праць містить досить детальний опис розгрому григор'євцями великого офіцерського білогвардійського загону в районі Олешок 24 січня 1919 р., але при цьому знову ж таки ані словом не згадано про отамана. Виходило так, що цей білий підрозділ здолав невідомо хто¹⁹.

Такі підходи до історичних питань свідчать про те, що більшовицький історик В.Круть і його колеги свідомо прагнули створити образ Григор'єва як «контрреволюційного петлюрівського отамана», котрий, як і низка інших воєначальників Армії УНР, став збройною опорою «офіцерсько-куркульської» Директорії. Відтак цілком природним було явне бажання таких радянських істориків затушувати досить незручні для них факти боротьби Херсонської дивізії проти справжніх контрреволюціонерів, які, до речі, були спільними ворогами як повстанців-григор'євців, так і більшовиків.

Насправді ж тодішня історична дійсність була набагато складнішою, ніж її змалював у своїй політично тенденційній статті В.Круть. Слід урахувати, що в період боротьби з гетьманом Директорія згуртувала навколо себе різноманітні сили. Так, в Армії УНР служили, скажімо, і отаман П.Болбочан, досить «твердий» противник різних «лівих» і прорадянських елементів, і отаман Д.Зелений, яскравий представник саме таких елементів.

Не можна, звичайно, заперечувати той очевидний факт, що Григор'єв у грудні 1918 – січні 1919 рр. дійсно був петлюрівським воєначальником, який разом зі своїми бійцями встановлював владу Директорії у Херсоні, Миколаєві, Знам'янці та в інших містах. Крім того, ад'ютант Григор'єва К.Борзих свідчив у своїх спогадах, що контррозвідники отамана виявляли і знищували комуністів, а його бійці влаштували тоді у Херсоні єврейський погром²⁰. Проте, на нашу думку, такі факти самі собою не є достатньою підставою для того, щоб вважати Григор'єва типовим, стовідсотковим «петлюрівським контрреволюційним отаманом». По-перше, хоча формально він і встановлював на контрольованих територіях владу Директорії, його вірність новому режимові аж ніяк не була повною. Щоправда, отаман певний час дійсно вірив в уряд УНР. Однак, як цілком справедливо зазначають деякі історики, не як у контрреволюційну

¹⁸ Там само. – С.129–130.

¹⁹ Історія міст і сіл Української РСР: Кіровоградська область. – С.423.

²⁰ Борзых К. Истинное лицо атамана Григорьева // Лидский В. Русский садизм [Електронний ресурс]: <http://literatura.kg/articles/?aid=1450>

владу, оплот української контрреволюції, а як у солідну політичну силу, здатну в недалекому майбутньому запровадити в Україні радянську систему, реалізувати кардинальні революційні перетворення на селі й розгорнути бойові дії проти інтервенції країн Антанти на Півдні України.

По-друге, в історичній літературі існують серйозні свідчення про те, що отаман і його вояки, служачи в Армії УНР, одночасно перебували під сильним політичним впливом лівих українських есерів-боротьбистів, різко опозиційно налаштованих щодо Директорії. Цінні й важливі дані про цей вплив наводяться, зокрема, у змістовній книзі українського історика-емігранта і колишнього члена цієї партії І.Майстренка. На відміну від С.Петлюри і його найближчого оточення, боротьбисти були прибічниками розбудови української радянської держави і проведення радикальних суспільних реформ. Показово, що обіймаючи посаду начальника Херсонської дивізії, отаман Григор'єв був одночасно емісаром ЦК боротьбистської партії в рідному Олександрійському повіті²¹. Слід визнати правильною думку вже згаданого нами американського історика М.Палія про те, що під час проведення бойових операцій отаман далеко не завжди діяв відповідно до наказів петлюрівського штабу, що можна теж інтерпретувати як прояв впливу на нього українських лівих есерів. Походи григор'євців на Миколаїв і Херсон відбулися всупереч думкам С.Петлюри, який у той період уже схилився до встановлення союзницьких стосунків із країнами Антанти²². Як пишуть сучасні українські дослідники Д.Сідак, Т.Вронська і Т.Осташко, командуючий петлюрівським Лівобережним фронтом полковник П.Болбочан, ознайомившись з особовим складом Херсонської дивізії, заявив, що вона пройнята радянськими ба навіть більшовицькими настроями²³. Варто додати, що в одній зі своїх ранніх праць відомий радянський дослідник громадянської війни в Україні М.Рубач навів незаперечні дані про те, що в кінці січня – на початку лютого 1919 р. Григор'єв вів переговори про приєднання своїх партизанських загонів до Червоної армії не як колишній петлюрівський вояка-начальник, а як представник боротьбистського уряду – Центрревкому, який виник тоді у Знаменці²⁴.

Зазначимо, що охарактеризовані вище погляди В.Крутя мають і дещо ширше значення. Із політичних міркувань і йому самому, і йому подібним радянським історикам було надзвичайно вигідно представити справу так, що на початку лютого 1919 р. до Червоної армії перейшов саме «контрреволюційно налаштований» отаман Григор'єв і його бійці – «колишні петлюрівці», що вже само по собі робило майбутній їх виступ проти більшовиків якщо й негарантованим, то принаймні досить очікуваним. Тому аж ніяк не випадково частина радянських дослідників громадянської війни в Україні писали про «антибільшовицький заколот» саме «петлюрівського» отамана Григор'єва. Насправді ж

²¹ *Maistrenko I.* Borotbism: A Chapter in history of the Ukrainian Revolution. – New York, 1954. – P.112.

²² *Paliy M.* The anarchism... – P.164.

²³ *Сідак Д., Осташко Т., Вронська Т.* Отаман Петро Болбочан: Трагедія українського державника. – К., 2004. – С.75.

²⁴ *Рубач М.* К истории гражданской войны на Украине (переход Григорьева к советской власти) // Летопись революции. – 1924. – №3. – С.178–181.

в особі Григор'єва та його бійців Червона армія тоді зустріла прорадянськи орієнтоване військо, готове завзято битися проти будь-яких «контрреволюційних сил» за «справжню», а не декларовану радянську владу.

Відкидаючи як політично тенденційні та надміру спрощені погляди В.Крутя, ми одночасно не можемо поділити і протилежну за своїм змістом думку командуючого Південним фронтом армії УНР О.Грекова, що тоді отаман Григор'єв узагалі не визнавав Директорію²⁵. У цілому він зробив у той час для уряду УНР надто багато, щоб можна було серйозно говорити про таке невизнання. Григор'єв грав тоді дві значною мірою протилежні ролі: збройної опори Директорії і прибічника партії боротьбистів – рішучих противників українського уряду.

Не можна, проте, не помітити фрагментарність викладу питання про боротьбу повстанців Григор'єва у лавах Армії УНР у цілій низці праць з історії громадянської війни, написаних не тільки радянськими істориками, а й провідними уенерівськими воєначальниками, білогвардійськими мемуаристами, а також американськими дослідниками. Досить важко пояснити цей очевидний факт тим, що згадані історики або не мали конкретних фактологічних даних про це, або ж узагалі не вважали питання за важливе. Хто-хто, а вищі офіцери уенерівської та денікінської армій прекрасно розуміли його важливість і необхідних матеріалів у них було вдосталь. Отже, головна причина полягала в іншому. Колишнім українським генералам було незручно зайвий раз описувати бойовий шлях Херсонської дивізії та її командира, які свого часу (у кінці січня та в лютому 1919 р.) чимало зробили для ліквідації УНР. Те ж саме, очевидно, можна сказати і про істориків із США, більшість яких була симпатиками української незалежності. А колишнім білим воєначальникам (таким, як генерал А.Денікін) було просто прикро згадувати свої неодноразові поразки від простих селян, які протистояли їм.

Причини переходу Зведеної Херсонської дивізії на бік радянської влади

29 січня 1919 р. частини Херсонської дивізії несподівано атакували підрозділи армії УНР, завдавши удару їм у тил. З лютого 1919 р. григор'євці на чолі зі своїм отаманом приєдналися до Червоної армії, ставши у середині лютого 1919 р. 1-ю Задніпровською радянською бригадою.

Цілком природно постає питання, чому ж комдив Армії УНР і його бійці, в яких до цього було мало чого спільного з комуністами та більшовицькою армією, досить швидко приєдналися до неї? Стосовно цього в історіографії існує ціла низка різних інтерпретацій. Такі радянські мемуаристи й історики, як В.Примаков, Ф.Анулов, М.Супруненко, по суті відкидають думку про те, що та подія була викликана будь-якими серйозними негараздами у стосунках між григор'євцями й УНР. Вони висунули «кон'юнктурну» версію, згідно з якою отаман перейшов на бік радянської влади лише тому, що режим Директорії тоді

²⁵ Греків О. Спогади військового міністра УНР // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1997. – №1/2. – С.158.

захитався під могутніми ударами Червоної армії, і саме це змусило Григор'єва серйозно замислитися над власним майбутнім та зробити вибір на користь уже цілком очевидного переможця²⁶.

Такий підхід до цього питання з боку радянських авторів видається нам цілком закономірним. Якби вони визначили у своїх працях якісь більш суттєві причини розриву григор'євців з УНР (у тому числі й політичні), то під серйозний сумнів була б поставлена їх досить дискусійна думка про отамана і його бійців як надійну збройну опору влади української Директорії.

Варіантом «кон'юнктурної» інтерпретації є думка відомого дослідника єврейських погромів в Україні Е.Хейфеця про те, що отаман Григор'єв перейшов до червоних, бажаючи перш за все реалізувати свої кар'єрні амбіції, вже вичерпані на той час у лавах Армії УНР²⁷. Дещо інший та більш глибокий погляд висловив радянський історик Д.Голінков. Він уважав, що цей важливий політичний крок Григор'єва був обумовлений перш за все посиленням радянських і більшовицьких настроїв серед його бійців під час швидкого наступу на Україну червоних військ²⁸. Д.Голінкова слід, очевидно, розуміти таким чином, що сили Григор'єва зазнали тоді революціонізуючого впливу з боку наступаючої і переможної більшовицької армії. Досить оригінальну інтерпретацію подав відомий теоретик анархізму П.Аршинов, який уважав, що перехід григор'євців на бік червоних був обумовлений низьким рівнем їх політичної культури, яка, зокрема, знайшла своє вираження у слабкому усвідомленні повстанцями власних інтересів²⁹. Незважаючи на те, що згадані інтерпретації є загалом різними, вони мають дещо спільне, і перш за все те, що їх автори, як правило, не виводили причини переходу отамана і його повстанців до радянських військ від внутрішньої або зовнішньої політики Директорії.

Інші (переважно нерадянські) історики пояснювали й пояснюють розрив отамана Григор'єва і його повстанців з Українською Народною Республікою опозицією григор'євців з цілої низки важливих питань суспільного життя. М.Палій наголошує на тому, що перехід до Червоної армії відбувся, головним чином, тому, що командування уенерівських військ заборонило Зведеній Херсонській дивізії розгорнути бойові дії проти сил Антанти, які зайняли тоді Південь України³⁰. Майже тотожний погляд висловили американська дослідниця М.Богачевська-Хом'як і сучасний український історик Я.Грицак³¹. Слід додати, що про це ще раніше за цих дослідників писав відомий петлюрівський воєначальник генерал М.Капустянський, який згадував про гнівні телеграми отамана Григор'єва на адресу військових керівників УНР із приводу того, що

²⁶ Анулов Ф. Союзный десант на Украине. – С.61; Примаков В. Борьба за советскую власть на Украине // Этапы большого пути. – Москва, 1966. – С.199; Супруненко Н. Очерки истории гражданской войны... – С.221.

²⁷ Heifets E. The Slaughter of Jews in Ukraine in 1919. – New York, 1921. – P.35.

²⁸ Голінков Д.Л. Крушение антисоветского подполья в СССР. – Москва, 1988. – Т.1. – С.145.

²⁹ Аршинов П. История махновского движения. – Запорожье, 2000. – С.134.

³⁰ Paliy M. The anarchism... – P.162.

³¹ Bogachevska-Homyak M. The Directory of the Ukrainian People's Republic // Ukraine 1917–1921: A study in Revolution. – Cambridge, Mass., 1979. – P.231; Грицак Я. Нариси історії України. – К., 2000. – С.46.

вони не дозволяли йому «скинути Антанту в море»³². Деякі інші вітчизняні історики згадують і такі важливі причини, як фактичну нездатність Директорії здійснити радикальну аграрну реформу і жорстокі репресії щодо українських прибічників радянської влади, якої прагнула тоді переважна більшість селянства, у тому числі й «селянські солдати» отамана³³. Своєрідну «ідейну» інтерпретацію цієї події дав американський історик П.Мірчук. На його думку, перехід Григор'єва і його дивізії на бік радянської влади був обумовлений перш за все соціалістичним світоглядом отамана³⁴.

Ми вважаємо, що кожна з названих вище причин віддзеркалювала якусь частину історичної правди, а тому жодну з них не можна відкинути як надуману й неісторичну. Проте, на наш погляд, за своєю важливістю всі ці причини слід поділити на головні та другорядні. І дійсно, які ж чинники були більш суттєвими для цієї досить прикрої для війська УНР події, яку генерал М.Капустянський пізніше далеко не без підстав охарактеризував як зраду Херсонською дивізією української влади? На нашу думку, головні причини зміни політичної орієнтації дивізії Григор'єва корінилися у невідповідності політики Директорії інтересам селянських мас, які бажали не тільки радикальних економічних і політичних перетворень, а й рішучої збройної боротьби з антантівською інтервенцією, уже добре знаючи за досвідом австро-німецької навали, що від будь-яких іноземних загарбників чекати чогось доброго не доводиться. Показово, що у своєму листі на адресу керівників УНР, який отаман Григор'єв написав незадовго до загибелі, він прямо стверджував, що його повстанці змінили свою політичну орієнтацію через «дрібнобуржуазну» внутрішню й зовнішню політику Директорії, та, зокрема, її прагнення союзу з «антантівськими інтервентами»³⁵. Зі змісту листа видно, що опозиційність отамана Григор'єва щодо зовнішньої політики уряду УНР була у цьому плані чинником помітно більш суттєвим, ніж усі інші обставини.

Цілком зрозуміло, що решта причин були не тільки другорядними, а й похідними. Адже якби Директорія запровадила в Україні радянську владу, провела земельну реформу і почала рішучу боротьбу з інтервенцією Антанти, то не відбулося б ніякого полівіння бійців григор'євської дивізії, успіхи наступаючих радянських військ були б набагато більш скромними (якби взагалі були) внаслідок підтримки Директорії з боку більшості українських селян, а самому отаманові не довелося б «кон'юктурити», намагаючись залишитися «на плаву» шляхом переходу на бік Червоної армії.

Варто окремо сказати про соціалістичну платформу Григор'єва, згадану П.Мірчуком. «Отаман повстанців Херсонщини і Таврії» дійсно стояв на такій платформі, але цей факт ще не є достатнім для задовільного пояснення розриву григор'євців з УНР. Справа була не стільки в тому, що він мав «лівий», соціалістичний світогляд, скільки в тому, що його радикальна і соціалістична орієнтація увійшла тоді у суперечність із доволі поміркованою внутрішньою

³² Капустянський М. Похід української армії на Київ і Одесу в 1919 році (Короткий військово-історичний огляд). – Л., 1921. – С.31.

³³ Горак В. Повстанці отамана Григор'єва... – С.39.

³⁴ Мірчук П. Українська державність (1917–1920). – Філадельфія, 1967. – С.264.

³⁵ Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. – К., 2003. – С.234.

й зовнішньою політикою Директорії, в якій, на думку американського дослідника А.Адамса, знайшла свій вираз ідеологія українського «консервативного середнього класу».

Зрозуміло, що перехід григор'євців на бік більшовицької армії неабияк вплинув на долю УНР у досить складний для неї час. Представники радянської історіографії (і навіть найбільш об'єктивні з них) відверто обходили цю важливу обставину з однієї очевидної причини – їм аж ніяк не хотілося визнавати будь-яку роль «отамана-контрреволюціонера» і його «колишніх петлюрівців» у ліквідації влади Директорії на початку 1919 р. На відміну від них, про це відверто сказав уже згадуваний М.Капустянський, який наголосив, що Херсонська дивізія, розгорнувши 29 січня 1919 р. збройну боротьбу проти петлюрівських військ, досить швидко ліквідувала владу Директорії у Херсонській та у значній частині Катеринославської губерній³⁶. Фактично про те ж саме писав і П.Мірчук, котрий підкреслив велику роль григор'євців у ліквідації «українського фронту». Аналогічно оцінює цей факт і сучасний український історик С.Литвин³⁷.

Заради справедливості, однак, зазначимо, що такі правильні за своєю суттю погляди було б не зовсім коректно тлумачити тільки як результат намагання їхніх носіїв відтворити історичну правду. Справа в тому, що якщо радянським історикам було з політичної перспективи вигідно замовчувати неабияку роль Григор'єва і григор'євців у ліквідації УНР, то історикам – прибічникам самостійної української держави – було не менш вигідно акцентувати увагу читачів на ній. Це, крім іншого, робилося ними також і для того, щоб представити поразку Української Народної Республіки на початку 1919 р. не як прямий наслідок хибності політики Директорії в той час, а як результат лише «зради» деяких «соціалістичних» та «анархічних» воєначальників-отаманів.

Південний похід 1-ї радянської Задніпровської бригади отамана Григор'єва

Прийнявши до лав Червоної армії бійців колишньої Херсонської дивізії, радянське військове командування знайшло в їх особі досить активних і до того ж результативних борців із різними небільшовицькими силами – петлюрівцями, білогвардійцями й етнічно строкатими вояками Антанти (французами, греками, румунами, поляками, англійцями, сербами та ін.). Підрозділи отамана з лютого до середини квітня 1919 р. здійснили свій переможний похід на Південь України, відбивши у петлюрівців, денікінців і антантівців Знам'янку, Єлисаветград, Херсон, Миколаїв, Одесу та інші міста.

Навіть цей коротенький перелік фактів досить переконливо свідчить, що роль 1-ї Задніпровської бригади у відновленні більшовицької влади в Україні була досить значною. Підкреслимо, що офіційна радянська історіографія досить довгий час зі зрозумілих причин намагалася або взагалі обійти це

³⁶ Капустянський М. Похід української армії... – С.22–23.

³⁷ Мірчук П. Українська державність... – С.265; Литвин С. Суд історії: Петлюра і петлюріана. – К., 1994. – С.292.

питання, або ж принаймні максимально принизити роль Григор'єва в переможному Південному поході. Автор цієї статті, наприклад, неодноразово стикався з досить своєрідною ситуацією в історичній літературі, коли радянські історики детально розкривали переможний хід походу, але при цьому переважно не згадували ані про отамана Григор'єва, ані про його червоноармійців. Вони зазначали лише те, що українські міста (наприклад, Херсон і Одеса) були звільнені від «контрреволюційних сил» просто «радянськими військами». Причина такого «наукового» підходу зрозуміла й не належить до дискусійних питань. З іншого боку, слід зауважити, що детальний опис походу Григор'єва здебільшого знову ж таки відсутній і в унерівській, і в білогвардійській літературі. Наприклад, відома праця А.Денікіна містить тільки дуже короткий і до того ж фрагментарний нарис боротьби 1-ї Задніпровської бригади у березні – квітні 1919 р.³⁸ І це теж неважко пояснити. Історики – прибічники УНР цілком природно не мали бажання розглядати бойовий шлях отамана-зрадника, а генералові А.Денікіну та іншим білим воєначальникам-мемуаристам знову ж таки було незручно згадувати, як їхні сили зазнавали поразок від простих селян.

Варіантом підходу радянської історіографії до ролі григор'євців у Південному поході була спроба довести її другорядність «на тлі» інших чинників, – зокрема більшовицьких повстань у білогвардійсько-антантівському тилу, взаємної ворожнечі етнічно різних підрозділів країн Антанти, революційних настроїв частини інтервентів, участі в боях за Одесу інших більшовицьких сил³⁹. Аналогічні погляди висловлюють і сучасні російські історики, зокрема А.Мішина⁴⁰.

Щоправда, в історичній літературі іноді можна зустріти інший, протилежний погляд, відповідно до якого червоноармійська бригада Григор'єва зіграла по суті виняткову роль у захопленні Одеси. Цієї думки дотримувався безпосередній начальник комбрига Григор'єва командарм А.Скачко, який, до речі, запозичив її з хвалькуватих телеграмних рапортів самого отамана радянському військовому командуванню⁴¹. Подібну думку висловив А.Адамс, підкресливши, що Одеса була захоплена не більшовицькими, а саме лівоесерівськими військами Григор'єва⁴². Схильність до такого розуміння цієї події виявляє й переважна більшість сучасних українських дослідників, зокрема М.Гончар, А.Лисенко, К.Скоркін та ін.⁴³

У сучасній українській історіографії зустрічається також інша, проміжна думка, згідно з якою визнається головна роль 1-ї Задніпровської бригади в Південному поході Червоної армії 1919 р. у цілому й у взятті Одеси зокрема,

³⁸ Деникин А. Очерки истории русской смуты. – Москва, 2008. – С.404.

³⁹ Круть В.Т. До історії боротьби... – С.134.

⁴⁰ Див.: Мішина А.В. Н.А.Григорьев – атаман повстанцев Херсонщины // Новый исторический вестник. – 2007. – №15.

⁴¹ Скачко А. 2-я Украинская красная армия // Нестор Иванович Махно: Сборник воспоминаний. – К., 1992. – С.62.

⁴² Adams A. The Great Ukrainian Jackerie // Ukraine, 1917–1921: A study in Revolution. – P.262.

⁴³ Лисенко А. Во главе повстанческих масс: атаман Григорьев // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1997. – №1/2; Гончар М.В. Селянський повстанський рух...; Скоркін К. Повстанці, партизани, бандити. – К., 2004. – С.32.

але водночас ця роль не абсолютизується з огляду на цілу низку різних вичезганих чинників, що вони сприяли, без перебільшення, історичним перемогом григор'євських військ⁴⁴.

Цілком зрозуміло, що перемога Григор'єва і його бійців була викликана одночасно дією цілої низки різнопланових факторів. Головним чинником були саме бойові дії бригади, яка у ході жорстоких зіткнень спромоглася розбити кращі, ударні сили антантівських інтервентів і денікінців.

Підкреслимо, що в історіографії як виняток існує кілька праць, в яких участь бригади отамана Григор'єва в поході від Знам'янки до Одеси описується досить повно й об'єктивно. Серед них варто знову ж таки згадати спогади В.Антонова-Овсієнка, Ф.Анулова, мемуари начальника штабу григор'євської бригади, а пізніше – відомого воєначальника Армії УНР Ю.Тютюнника, досить ґрунтовну монографію історика зі США А.Адамса «Більшовики на Україні (1918–1919): Друга кампанія», більша частина якої присвячується саме участі бригади Григор'єва в Південному поході. Вони містять досить повний опис бойових дій григор'євців у складі Червоної армії, детально розкриваючи не тільки їх енергійну збройну боротьбу та вражаючі перемоги в боях за Херсон, Березівку, Сербку, Одесу та інші міста й містечка, але й ті досить напружені відносини, які нерідко виникали між отаманом і керівними більшовицькими центрами (в них знайшла свій вияв різність підходів до будівництва нової України з боку більшовиків та Григор'єва, який стояв на лівоесерівській політичній платформі). Зокрема, В.Антонов-Овсієнко згадував факти політичної боротьби між Григор'євим і Олександрійським ревкомом (отаман, будучи переконаним прибічником соціалістичної багатопартійності, хотів провести туди трьох своїх кандидатів-боротьбистів)⁴⁵. Ю.Тютюнник писав про одну з телеграм, відправлених на початку березня 1919 р., в якій Григор'єв піддав нищівній критиці нову більшовицьку владу Херсона⁴⁶. Я.Ряпшо теж згадав один показовий факт. Після евакуації з Миколаєва німецьких військ владу захопила місцева рада робітничих депутатів, котра спиралася на озброєні загони робітників, які, ставлячись вороже до отамана Григор'єва і його бійців, не захотіли впускати їх до міста. Але незабаром він надіслав раді ультиматум із вимогою здатися⁴⁷. У книзі В. і О.Білашів наводиться епізод розгону Григор'євим одеського більшовицького ревкому⁴⁸.

Зазначимо, що найбільш об'єктивну інформацію про участь 1-ї Задніпровської бригади в Південному поході можна знову ж таки знайти здебільшого у працях, що представляли ранню радянську історіографію з усіма її характерними рисами (до речі, згадана фундаментальна студія А.Адамса значною мірою побудована на мемуарах В.Антонова-Овсієнка і Ф.Анулова). Зайвим було б казати, що більш пізня радянська історична наука виявилася на таке нездатною, потрапивши до системи чітких партійно-ідеологічних орієнтирів.

⁴⁴ Горак В. Повстанці отамана Григор'єва... – С.49.

⁴⁵ Антонов-Овсієнко В. У боротьбі за радянську Україну // Літопис революції. – 1931. – №3. – С.92–93.

⁴⁶ Тютюнник Ю. В боротьбе против оккупантов // Чёрная книга. – Х., 1925. – С.122.

⁴⁷ Ряпшо Я. Революционная борьба... – С.16.

⁴⁸ Білаш В., Білаш А. Дороги Нестора Махно. – К., 1993. – С.293.

Узагалі ці та інші праці, значна кількість яких була написана, що називається, по свіжих слідах революційних подій, підводять до думки про те, що в боротьбі за Південь України отаман Григор'єв і його бійці грали неоднозначну роль щодо більшовицької влади, яка встановлювалася тоді на українській землі вдруге. З одного боку, вони відвоюували територію у «сил контрреволюції», роблячи тим самим, безумовно, вигідну для більшовиків справу. Але, з іншого, григор'євці водночас зробили конкретні спроби створити там інший, альтернативний більшовикам тип влади, у чому знайшли свій прояв передвісники майбутнього антибільшовицького повстання отамана Григор'єва.

Антибільшовицьке повстання

Суперечності між червоноармійцями отамана Григор'єва і вдруге встановленою в Україні більшовицькою владою, які почали проявлятися ще під час боротьби Задніпровської бригади у складі червоних військ, сягли свого апогею під час виступу 6-ї радянської дивізії начдива Григор'єва проти влади комуністів, який тривав із початку травня до початку серпня 1919 р. Зазначимо, що конкретні причини григор'євського повстання (продрозверстка, насильницьке насадження в українських селах радгоспів та деякі інші), за великим рахунком, не являють собою дискусійну тему, адже їх поділяють як противники, так і прибічники революційних перетворень в Україні навесні й улітку 1919 р. Проте гостродискусійним довгий час було, та й залишається зараз питання про соціальну базу й політичну суть григор'євського повстання.

В офіційній радянській історіографії за довгі роки міцно вкорінилася думка про те, що цей виступ Григор'єва відбивав «класові інтереси» українських багатих селян – «куркулів», які «з ненавистю» ставилися до революційних аграрних перетворень комуністів. Логічним наслідком такої концепції є те, що григор'євське повстання відповідало інтересам переважної меншості українського села. Типову думку з цього приводу висловив, зокрема, Д.Голінков, який уважав, що піднявши своїх бійців на боротьбу проти продрозверстки та «комуни», отаман Григор'єв діяв суто в інтересах «куркульства»⁴⁹. Ще раніше прибічником такої думки виступив, зокрема, В.Круть. Для підкріплення своїх поглядів він зробив власний аналіз григор'євського маніфесту до українського народу («Універсалу»), який тлумачив як «дрібнобуржуазний і куркульський» документ⁵⁰. Радянський історик М.Раковський подавав соціальну базу виступу більш широкою, підкреслюючи, що його підтримав також і середняк⁵¹.

Водночас в історіографії є досить велика кількість праць, автори яких уважали та вважають соціальну базу григор'євців в їх виступі проти більшовиків найширшою – тобто такою, яка спиралася на всі прошарки сільського населення України, у тому числі селян-бідняків, селян-середняків і селян-куркулів.

⁴⁹ Голінков Д.Л. Крушение антисоветского подполья... – Т.1. – С.375.

⁵⁰ Круть В.Т. До історії боротьби... – С.142–146.

⁵¹ Раковский М. Крах григорьевщины // История СССР. – 1966. – №5. – С.41.

Найчастіше вони писали й пишуть про загальноселянську підтримку цього та інших повстань. Такий погляд на рівень суспільної підтримки григор'євського руху у травні – липні 1919 р. став, без перебільшення, класичним для кількох поколінь істориків-дослідників – зокрема з США, українських істориків-емігрантів і представників переважної більшості сучасної вітчизняної історіографії. До подібної думки схилилися навіть відомі репрезентанти єврейської та анархо-махновської історіографії, які не відрізнялися великими симпатіями до григор'євського повстанства. Подібна інтерпретація властива й В.Савченку – одному з найбільш критично налаштованих до григор'євського руху українських істориків. Досить типовим прикладом цього може бути книга В.Петровського, Л.Радченко і В.Семененка, в якій отаман Григор'єв подається як виразник інтересів усього українського селянства⁵².

Класична теза радянських істориків про «куркульський характер» як «григор'євщини», так і решти антибільшовицьких повстань періоду громадянської війни практично не спиралася на будь-які серйозні докази, маючи по суті аксіоматичний, тобто такий, що не потребує конкретних доказів, характер. Насправді ж, з огляду на те, що в 1919 р. селянство України складалося не тільки з «куркулів», серйозний аналіз соціальної бази антибільшовицького виступу григор'євців був і залишається цілком актуальним. Водночас можна стверджувати, що більшовицькі революційні перетворення в українському селі навесні та влітку 1919 р. зачепили не тільки заможне, а й середнє селянство і навіть деякою мірою – бідняків. Не є переконливим і висновок В. Крутя про куркульський характер григор'євського універсалу. Відомо, що ця відозва містила пункти про соціалізацію землі та «справжню» радянську владу, тоді як українські «куркулі» були прибічниками сильного консервативного режиму на кшталт гетьманського та приватної власності на землю.

Однак, на наш погляд, одночасно не можна вважати історично достовірною і протилежну думку про те, що повсталі григор'євці виражали інтереси всього селянства України, котра значною мірою виникла як реакція на спроби штучно звузити коло прибічників григор'євського повстання, притаманні радянській історіографії. Зазначимо, що такий погляд теж подається без будь-яких солідних доказів. Очевидно, ті історики, які його поділяють, уважають задовільними доказами добре відомі дані про те, що навесні та влітку 1919 р. в українській сільській місцевості відбулося 396 антибільшовицьких повстань і загальні сили повстанців-селян становили не менше, ніж 50 тис. бійців. Але ж, з іншого боку, відомо, що чоловіче населення могло тоді дати Григор'єву принаймні 150 тис. озброєних повстанців – так, як воно дало Директорії під час її боротьби проти режиму гетьмана П.Скоропадського. Якою ж була політична позиція 100 тис. «невідомих» українських селян-чоловіків? І яким було їх ставлення до виступу отамана Григор'єва? Зрозуміло одне: якби ця селянська маса була налаштована дійсно прогригор'євськи, то головні сили повстанців не зазнали б поразки за два тижні.

⁵² Див.: Петровський В.В., Радченко Л.О., Семененко В.І. Історія України: неупереджений погляд. – К., 2007. – С.330. Див. також: Верстюк В.Ф. Махновщина: Селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). – К., 1991. – С.132–134.

Крім того, у працях радянських істориків наводиться багато конкретних фактів на користь того, що частина селянської бідноти й середняків брали досить активну участь у збройній ліквідації григор'євського повстання, що вже свідчить про недостовірність погляду щодо загальноселянського характеру григор'євського виступу навесні й улітку 1919 р.⁵³

Узагалі ж на базі нашого дослідження григор'євського повстанського руху ми дійшли висновку, що навесні та влітку 1919 р. велика кількість українських селян (переважно бідняків і середняків) дійсно підтримала антибільшовицький григор'євський виступ, але одночасно значна кількість хліборобів України (в основному бідняки та середняки) виступила проти отаманського повстання, ставши тим самим опорою більшовицької влади на селі. Подібні факти наводяться також у студіях деяких сучасних українських істориків⁵⁴.

Додамо, що в історіографії спостерігаються різні методологічні підходи до розгляду соціальної бази григор'євського повстанства в той період. Одні історики вважають, що загальноселянська база кардинально не змінювалася, інші – що після початку антибільшовицької боротьби повстанців вона, навпаки, невпинно та досить стрімко скорочувалася. При цьому перший підхід практикують більшість сучасних істориків, другий – меншість, хоча останнім часом кількість тих, хто розглядає повстанську соціальну базу як змінну категорію, помітно зростає. Про втрату отаманом Григор'євим позицій серед селянства пишуть, зокрема, М.Гончар, А.Лисенко, К.Скоркін та деякі інші автори. Це прикре для херсонських повстанців явище вони пояснюють впливом різних факторів, у тому числі нездатністю підлеглих отамана створити суспільний лад, який би задовольняв переважну більшість українського населення, а також грабунками григор'євців у сільській місцевості, фактичною підтримкою повстанцями наступаючої армії генерала А.Денікіна, єврейськими погромами. Подібний погляд, хоча і в менш категоричній формі, висловлює автор відомого підручника з української історії О.Бойко⁵⁵. До того ж в українській історіографії зроблено спроби довести, що встановлення на контрольованих григор'євцями територіях жорстокої диктатури прибічників отамана по суті означало фактичну ревізію змісту його відомого універсалу, що закликав до боротьби за «справжню», демократичну радянську владу, до шанобливого ставлення до всіх людей, у тому числі євреїв⁵⁶.

У працях багатьох істориків досить переконливо розкрита думка про те, що характерною рисою повстання григор'євців проти влади комуністів була його досить яскраво виражена антисемітська спрямованість. Так, у спогадах колишнього командувача Укрфронту В.Антонова-Овсієнка на численних фактах показано ескалацію антиєврейських настроїв у григор'євському середовищі напередодні протибільшовицького повстання⁵⁷. Причини цього цілком не-

⁵³ Супруненко Н.И. Очерки истории... – С.223.

⁵⁴ Гончар М.В. Селянський повстанський рух...; Савченко В.А. Авантюристы гражданской войны. – С.214.

⁵⁵ Бойко О. Історія України. – К., 2004. – С.358.

⁵⁶ Горак В. Повстанці отамана Григор'єва... – С.102.

⁵⁷ Антонов-Овсієнко В. У боротьбі за радянську Україну. – С.92–93.

гативного суспільного явища були неоднозначними. М.Кубанін справедливо пояснював його перш за все багаторічним економічним антагонізмом між українським селянином-трудівником і єврейським спекулянт⁵⁸. Цілком вірною є й думка А.Адамса про те, що свій антисемітизм григор'євці принаймні частково «успадкували» від запорізьких козаків і гайдамаків, рухи яких, окрім інших ворогів, були також спрямовані проти єврейства⁵⁹. Зі спогадів білого генерала А.Денікіна виходить, що однією з причин антисемітизму вояків отамана Григор'єва було повне ототожнення ними влади комуністів з владою євреїв, яке ґрунтувалося на абсолютизації певної кількості «дітей Ізраїлю» в більшовицькому державному апараті⁶⁰.

У період григор'євського антибільшовицького повстання багатьма містами й селами України прокотилася хвиля єврейських погромів. Радянські історики С.Коган і Н.Межберг писали про жахливий погром, що його григор'євці влаштували в Єлисаветграді, і внаслідок якого там загинуло близько 3 тис. чол.⁶¹ В.Савченко згадував безлади в Олександрії, у ході яких повстанці знищили понад 1 тис. євреїв⁶². Про велику кількість вбитих погромниками отамана євреїв Єлисаветграду, Черкас, Кременчука та інших міст писав також М.Кубанін⁶³.

Водночас тема єврейських погромів, влаштованих учасниками григор'євського руху, на нашу думку, розкрита у цих працях загалом фрагментарно, що видається дивним для представників радянської історіографії. Адже у принципі вони були кровно зацікавлені в повному «викритті» «антинародної, куркульської григор'євщини», і єврейські погроми могли стати для них значною мірою виграшним матеріалом. Можна припустити, що таку ситуацію в радянській історичній літературі слід пояснювати тим, що більшовицькі історики-інтернаціоналісти свідомо бажали уникнути фактів, які об'єктивно сіяли ворожнечу між українським і єврейським народами. Очевидно, із цієї ж самої причини побутовий антисемітизм григор'євських повстанців ґрунтовно не розглядався в українській національній історіографії до 1991 р., а також у білогвардійській і американській історіографії. Але не слід виключати й того, що деякі історики, явно симпатизуючи отаманові Григор'єву та очолюваному ним руху, просто не наважилися навести у своїх працях факти, які могли б його серйозно скомпрометувати.

У цілому ж в історіографії григор'євського повстанського руху є взагалі тенденція оминання чи, принаймні, поверхового розкриття теми погромів. Показово, наприклад, що у кількох працях А.Адамса про григор'євський рух конкретні акції геноциду майже не згадуються. Я.Грицак пише лише одне речення про «кривавого» і «погромного» отамана Григор'єва, ніяк не розкриваючи

⁵⁸ Кубанін М. Махновщина. – Ленинград, 1927. – С.27–30.

⁵⁹ Adams A. The Great Ukrainian Jakerie... – P.221.

⁶⁰ Деникин А. И. Очерки истории русской смуты. – С.443.

⁶¹ Коган С., Межберг Н. Другий період радвлади на Одещині // Літопис революції. – 1932. – №2. – С.19.

⁶² Савченко В. Авантюристы гражданской войны. – С.207.

⁶³ Кубанін М. Махновщина. – С.146.

при цьому саме питання про знищення євреїв у «григор'євські» дні⁶⁴. Звернемо увагу і на те, що у праці «Авантюристи громадянської війни» В.Савченко певною мірою зачіпає цей сюжет, а ось в іншій його книзі – «Махно» – він повністю відсутній.

Зі зрозумілих причин тема антиєврейської спрямованості григор'євського руху найповніше розкрита в єврейській історіографії (зокрема, у праці Е.Гейфеця «Винищення євреїв в Україні в 1919 році»), а також у російського письменника С.Гусева-Оренбурзького. Конкретні чисельні дані про кількість євреїв, знищених григор'євцями, дали можливість цим авторам зробити необхідні узагальнення. Так, за твердженням Е.Гейфеця, у травні – липні 1919 р. від григор'євських повстанців постраждало 40 населених пунктів України й загинуло близько 6 тис. євреїв. Цю думку повністю поділяв і С.Гусев-Оренбурзький⁶⁵.

Водночас сучасна історіографія григор'євського руху демонструє поглиблення досліджень із даної проблематики. У цьому зв'язку слід згадати праці американського дослідника Г.Абрамсона, а також В.Сергічука й нашу монографію⁶⁶. Так, Г.Абрамсон стверджує, що під час антибільшовицького повстання григор'євці влаштували 52 погроми, знищивши при цьому 3471 єврея⁶⁷. Але такі статистичні дані видаються нам суттєво заниженими, урахуовуючи, що тільки у двох українських містах (Олександрії та Єлисаветграді) повстанці отамана вбили не менше 4 тис. євреїв. Узагалі ж, за нашими підрахунками, справжня кількість євреїв, які знайшли свою смерть від рук григор'євців, перевищила статистичні дані не тільки Г.Абрамсона, а й Е.Гейфеця. Погроми охопили 74 населених пункти України, в яких загинуло не менше 8 тис. євреїв.

Одним із важливих питань виступу отамана Григор'єва проти більшовиків є його загальнополітична спрямованість. Цікавий факт навів у своїй автобіографії Ю.Тютюнник, зазначивши, що Григор'єв, твердо вирішивши воювати проти комуністів, стояв перед трьома важливими варіантами вибору політичної орієнтації свого виступу – українським, російсько-єсерівським і навіть білогвардійським, і що тільки під його, Ю.Тютюнника, впливом отаман вирішив поставити свою дивізію під національний український прапор⁶⁸.

У працях, де розглядається боротьба григор'євців проти більшовиків у травні – серпні 1919 р., детально відтворено суто военний бік. Найбільш цінним джерелом із цього питання є знову ж таки спомини В.Антонова-Овсієнка, де, зокрема, ідеться про чотири основних напрямки наступу повстанців на більшовицьку Україну (одеський, київський, катеринославський і полтавсько-харківський), порівняно швидко захоплення григор'євцями

⁶⁴ Грицак Я. Нарис історії України. – К., 2000. – С.46.

⁶⁵ Heifets E. The Slaughter... – P.241; Гусев-Оренбургский С. Багровая книга: Погромы на Украине в годы гражданской войны. – Харбин, 1922. – С.15–16.

⁶⁶ Сергіичук В. Погроми в Україні в 1914–1920 рр. – К., 1998. – С.447, 449; Горак В. Повстанці отамана Григор'єва... – С.146–154.

⁶⁷ Abramson H. A prayer for the government: Ukrainians and Jews in revolutionary times, 1917–1920. – Cambridge, Mass., 1999. – P.116.

⁶⁸ Тютюнник Ю. Невідома автобіографія // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – №1/2. – С.45.

таких міст, як Єлисаветград, Олександрія, Катеринослав, Черкаси, Чигирин, Кременчук, Новомиргород, Берислав та інших, про спроби повсталих (наприклад, в Олександрії) скликати «вільні» робітничо-селянські з'їзди (вони, до речі, не підтримали григор'євців) із метою заміни більшовицької влади, про етапи боротьби за різні українські міста (Єлисаветград, Черкаси та ін.)⁶⁹. Є також ціла низка історичних праць, в яких загальний хід повстання подається в більш стислому вигляді⁷⁰. У нарисі В.Аверіна детально охарактеризовано обставини захоплення повсталими Катеринослава⁷¹. У змістовній статті Є.Вікторова детально описується політична боротьба між прихильниками та противниками отамана Григор'єва в Миколаєві, захоплення цього міста об'єднаними силами флотського напівекіпажу і григор'євських повстанців⁷².

У деяких працях досить ґрунтовно розкрито поразку головних сил повстання проти комуністів на чолі з отаманом Григор'євим у другій половині травня 1919 р. Найбільш повно – у споминах В.Антонова-Овсієнка, які охоплюють практично весь театр воєнних дій більшовицько-григор'євського протистояння⁷³. Деякі автори (наприклад, В.Савченко) підкреслюють капітуляцію значної кількості григор'євців перед червоними військами, викликану перш за все тим, що повстанці не були психологічно готові зустріти такий масований опір з їх боку⁷⁴. Цілком слушна думка й щодо значного ослаблення підтримки григор'євського повстанського руху з боку українського селянства у червні – липні 1919 р., що, безумовно, стало суттєвою причиною його остаточного краху, який відбувся незабаром⁷⁵.

У праці М.Дорошенка наводяться маловідомі дані про політичні настрої повстанців-григор'євців у кінці травня 1919 р. Виявляється, що досить значна кількість їх тяжіла тоді до укладення нового союзу з Армією УНР. Ще напередодні антибільшовицького виступу Ю.Тютюнник запропонував Григор'єву план приєднання до військ Директорії, який отаман відхилив. У кінці травня 1919 р. відбулася нарада григор'євських командирів, де перед ними відкрилися два можливих шляхи – боротися проти комуністів як і раніше, самостійно, методами партизанської війни, або ж приєднатися до Армії УНР. Характерно, що більшість соратників Григор'єва віддала перевагу другому шляху, обрали своїм новим командиром Ю.Тютюнника, приєднавшись пізніше до військ С.Петлюри⁷⁶, що, безумовно, спричинило значне ослаблення григор'євського повстанського руху.

⁶⁹ Антонов-Овсенко В. Записки о гражданской войне. – Москва; Ленинград, 1933. – Т.4.

⁷⁰ Див., напр.: Раковский М. Крах григорьевщины // История СССР. – 1966. – №5. – С.41–45.

⁷¹ Див.: Аверин В. До боротьби проти григор'євщини і денікінщини за Дніпропетровське // Літопис революції. – 1931. – №3. – С.119–122.

⁷² Вікторов Є. Південний Кронштадт // Там само. – 1932. – №2. Див. також: Ряппо Я. Революционная борьба... – С.19–26.

⁷³ Антонов-Овсенко В. У боротьбі за радянську Україну // Літопис революції. – 1932. – №1/2. – С.118–152.

⁷⁴ Савченко В. Авантюристы гражданской войны. – С.212.

⁷⁵ Коган С., Межберг Н. Другий період радвлади... – С.21; Дорошенко М. Стежками Холодноярськими... – С.28.

⁷⁶ Дорошенко М. Стежками Холодноярськими... – С.36–38.

Відносини з махновцями та крах григор'євського повстанського руху

Так звана «григор'євщина» як широкий збройний рух українського селянства, не була, звичайно, ізольована від інших подібних явищ. Так, упродовж громадянської війни склалися досить неоднозначні стосунки між махновцями та григор'євцями, в яких ворожнеча чергувалась із союзницькими відносинами. Урешті-решт 27 липня 1919 р. Григор'єв був страчений за наказом Н.Махна, а більшість його бійців стала під чорний прапор анархії.

О.Тимков справедливо стверджує, що у січні 1919 р., коли військо отамана Григор'єва все ще перебувало під командуванням УНР, воно знаходилося у стані війни з махновцями⁷⁷. Пізніше, однак, повстанці обох селянських керівників приєдналися до радянських військ і навіть опинилися у складі 3-ї Задніпровської дивізії більшовицького командира П.Дибенка. Радянський історик М.Козельський зазначав, що під час Південного походу Н.Махно надіслав до бригади Григор'єва 250 своїх кіннотників. Однак хороших стосунків у партнерів по боротьбі з «контрреволюцією» тоді не склалося. Чимось ображені махновці розгорнули проти григор'євців бойові дії і ледь не знищили самого отамана разом з усім його штабом⁷⁸.

Пізніше, у квітні 1919 р., відбулося зближення обох селянських воєначальників на антибільшовицькому ґрунті. Так, В.Аверін наводить важливі дані про таємні махновсько-григор'євські збори в кінці квітня 1919 р., де обговорювалась можливість укладення союзу з метою захоплення Катеринослава⁷⁹. У вирішальні для Григор'єва травневі дні 1919 р. Н.Махно, однак, не підтримав повстанців, незважаючи на неодноразові прохання отамана про це, і навіть кинув на придушення його виступу частину своїх сил.

У книзі В. і О.Білашів детально описуються обставини, за яких у махновському русі гору взяла «антигригор'євська партія». 14 травня 1919 р. відбувся військовий з'їзд махновців, на якому було відверто поставлене питання про ставлення до «григор'євщини». Тут виявилися діаметрально протилежні погляди підлеглих Н.Махна з цього питання, адже одна частина махновських командирів виступила за союз із червоними проти григор'євців, а інша не менш вперто відстоювала ідею махновсько-григор'євського антибільшовицького альянсу. Нарешті, коли Н.Махно – переконаний противник антисемітизму – через своїх емісарів дізнався про єврейські погроми григор'євців, махновська верхівка оголосила повстанцям отамана війну, відрядивши для придушення виступу один полк і бронепоезд⁸⁰.

Виступ махновців проти сил Григор'єва у травні 1919 р. описується у працях деяких сучасних істориків⁸¹. Однак про це жодним словом не згадується в тенденційній радянській історіографії, що пояснити нескладно. Довгий час її представники намагалися сформулювати у читача уявлення

⁷⁷ Тимков О. Отаман Григор'єв. – С.5.

⁷⁸ Козельський М. Шлях зрадництва і авантюри (петлюрівське повстанство). – Х., 1927. – С.14.

⁷⁹ Аверін В. До боротьби проти... – С.118.

⁸⁰ Білаш В., Білаш А. Дороги Нестора Махно. – С.293.

⁸¹ Там же. – С.294.

про Н.Махна і махновців як стовідсоткових союзників отамана Григор'єва, а дехто навіть наводив у своїх працях «факти» допомоги загонів «батька» повсталим у справі захоплення населених пунктів. Зрозуміло, що в таку «концепцію» аж ніяк не вписувався факт відкриття махновського фронту проти григор'євців.

Проте наприкінці травня 1919 р. становище Н.Махна значно ускладнилося, що було перш за все пов'язане з оголошенням більшовицькими урядами Росії та України «махновщини» поза законом. Це змусило «батька» шукати союзу з різними антибільшовицькими силами, включаючи і григор'євців. В. та О. Білаші стверджують, що 25 червня 1919 р., після нелегких переговорів керівників, відбулося об'єднання повстанських сил в єдину махновсько-григор'євську партизанську армію. Складність такої «стиковки» обумовлювалася, зокрема, тим, що провідники по-різному визначали напрями майбутньої боротьби (Н.Махно збирався боротися одночасно з трьома противниками – комуністами, білогвардійцями та петлюрівцями, тоді як Григор'єв бажав битися лише з комуністами, а інші політичні сили, включаючи навіть білогвардійців, розглядав як потенційних союзників). Пізніше Н.Махно писав, що у цьому союзі давалося взнаки й різне ставлення двох отаманів до євреїв. «Батько», як уже згадувалося, був переконаним противником антисемітизму, уважаючи будь-якого юдофоба «контрреволюціонером», котрий роз'єднує «єдиний фронт трудящих». На прохання довести, що його підлеглі не брали участі у кривавих погромах, Григор'єв не зміг надати серйозних доказів. Урешті-решт «батькові» вдалося вирвати обіцянку припинити погромницьку діяльність⁸², якої, однак, ані отаман, ані його повстанці не дотрималися.

Цей махновсько-григор'євський союз тривав недовго – з 28 червня по 27 липня 1919 р., до дня загибелі Григор'єва. Стосовно ж причини його вбивства в історіографії висловлюються різні думки. Так, генерал А.Денікін уважав, що Н.Махно знищив сильного конкурента на роль лідера селянських повстанців Півдня України. Таку думку загалом поділяє і М.Палій, стверджуючи, що цю фатальну для григор'євського повстанства подію не слід виводити з його політичних відмінностей від махновського руху, яких практично не було. Схилявся до подібної інтерпретації і М.Супруненко, не бачачи при однотипності двох «куркульських рухів» більш серйозних причин для знищення махновцями отамана Григор'єва⁸³. Отже, цих різних істориків і мемуаристів об'єднало бажання представити справу так, що будь-які серйозні політичні причини знищення отамана прибічниками чорного анархічного прапора були відсутні. Зовсім іншу інтерпретацію згаданої події дали представники махновського напрямку. Так, сам Н.Махно стверджував, що до вбивства Григор'єва його спонукали дві досить серйозні політичні причини – невикорінений антисемітизм, а також дані про таємні зв'язки зі штабом генерала А.Денікіна⁸⁴.

⁸² *Махно Н.* Махновщина и антисемитизм // *Нестор и Галина.* – К.; Гуляйполе, 1995. – С.530–531.

⁸³ *Деникин А.И.* Очерки истории русской смуты. – Т.5. – С.517; *Супруненко Н.И.* Очерки истории... – С.123.

⁸⁴ *Махно Н.* Махновщина... – С.531.

На наш погляд, усі три вказані причини загибелі Григор'єва дійсно відіграли свою роль у подіях кінця липня 1919 р. Антисемітські настрої колишнього радянського начдива і його зв'язки з денікінцями були, безперечно, більш важливими, ніж особисте суперництво, факторами, адже за наявності лише останнього чинника Григор'єв як талановитий і потрібний Н.Махнові воєначальник мав усі шанси залишитися живим.

Утім, у такої інтерпретації є опоненти. Історик зі США Дж.Кульчицький у своїй змістовній дисертації повністю відкидає ці дві головні причини ліквідації отамана. Він, зокрема, стверджує, що Н.Махно не міг його убити з огляду на антисемітизм через те, що, мовляв, сама «махновщина» значною мірою являла собою антисемітський рух. Крім того, Дж.Кульчицький заперечує будь-які зв'язки григор'євців із білогвардійцями на тій підставі, що протягом досить тривалого часу повстанці воювали проти них⁸⁵.

Однак аргументи, висунуті американським автором, непереконливі. По-перше, у махновському русі також бували прояви антисемітизму (утім, керівники махновського повстанства ставилися до будь-яких проявів антисемітизму суто негативно). По-друге, сам факт боротьби повстанців-григор'євців проти денікінців аж ніяк не означає, що колишні супротивники пізніше не могли укласти союз, спрямований проти їх спільного ворога – більшовиків. Останню версію можна підкріпити чималою кількістю фактів. Так, М.Раковський писав про контакти григор'євського штабу з білогвардійцями-монархістами під час перебування бригади Григор'єва в Одесі. Радянський воєначальник Є.Щаденко згадував характерну подію – частина григор'євських загонів воювала проти більшовиків під російськими білогвардійськими триколорами. І, нарешті, відомо про розстріл Н.Махном у червні 1919 р. двох денікінських агентів, що мали при собі листа від ставки білих, в якому говорилося про конкретні бойові завдання отаманові Григор'єву. Усі ці та інші подібні факти свідчать, що генерал А.Денікін і його найближче оточення поступово зуміли інтегрувати григор'євське повстанство у власні стратегічні плани⁸⁶.

Серед авторів історичних праць немає єдності й стосовно конкретних обставин убивства отамана Григор'єва. Сам Н.Махно свідчив, що він особисто застрелив його у селі Сентовому (нині Родниківка Олександрівського р-ну Кіровоградської обл.), просто перед делегатами великого селянсько-повстанського з'їзду, який відбувався тут наприкінці липня 1919 р.⁸⁷ Дещо по-іншому відтворював обставини події близький соратник Н.Махна – О.Чубенко, який стверджував, що Григор'єв був розстріляний у будинку сільради села Сентове ним, «батьком», і ще кількома провідними махновцями⁸⁸. Петлюрівські старшини А.Голуб і Ф.Мелешко вважали, що Григор'єв загинув від рук Н.Махна раніше, під час невдалих переговорів про утворення єдиної повстанської армії. При цьому Ф.Мелешко стверджував, що отаман був убитий не у Сентовому,

⁸⁵ *Kulchitsky G.* The Ukrainian insurgent movement (1919–1926). – Washington, 1971. – P.176–178.

⁸⁶ *Раковский М.* Крах григорьевщины // История СССР. – 1966. – №5. – С.39; *Щаденко Е.А.* Григорьевщина // Гражданская война, 1918–1921. – Москва, 1928. – Т.1. – С.94; *Белаш В., Белаш А.* Дороги Нестора Махно. – С.295.

⁸⁷ *Махно Н.* Махновщина... – С.531.

⁸⁸ *Чубенко А.* Убийство Григорьева // Нестор Иванович Махно. – К., 1992.

а в районі станції Лозова, причому після розстрілу Н.Махно нібито наказав поховати свого противника з військовими почестями⁸⁹.

На нашу думку, найбільш достовірно обставини загибелі отамана Григор'єва відтворив саме О.Чубенко (вони підтверджуються певною кількістю різних надійних свідчень, і, зокрема, рапортом чекістів, які того дня були у Сентовому). Що ж стосується версії про це самого Н.Махна, то вона має яскраво виражений «показово-театральний» характер і до того ж не підтверджується жодним свідченням безпосередніх очевидців події. Це наводить на думку про те, що «батько» просто вигадав свою версію, так би мовити, для ефекту. Важко також пристати на інтерпретації А.Голуба та Ф.Мелешка, адже з них виходить, що об'єднання військ григор'євців і махновців насправді не відбулося, тоді як чимало історичних джерел свідчить про протилежне. Щоправда, поховання розстріляного отамана з військовими почестями цілком могло відбуватися, адже сам «батько» був зацікавлений у тому, щоби григор'євці таки влилися у його загони. Як свідчать джерела, абсолютна більшість григор'євських повстанців (близько 2 тис. чол.) дійсно визнали тоді владу Н.Махна.

Отже, на підставі всього викладеного вище можемо зробити деякі висновки:

1. У світовій історіографії питання про григор'євський повстанський рух у цілому розкриті ґрунтовно. Зокрема, досить детально висвітлено такі його важливі аспекти, як роль бригади отамана Григор'єва в переможному Південному поході, повстання григор'євців проти більшовицької влади, єврейські погроми, поразка головних сил антибільшовицького виступу, григор'євсько-махновські стосунки, убивство отамана махновцями, ліквідація григор'євського повстанського руху та деякі інші. Водночас більш повного відтворення потребують такі аспекти проблематики, як боротьба григор'євців проти гетьманців і австро-німецьких військ, операції Херсонської дивізії Армії УНР, формування григор'євсько-білогвардійського військового союзу, точна кількість жертв єврейських погромів та ін.

2. В історіографії григор'євського повстанства можна виділити декілька якісно різних напрямів: радянський, український національний (до 1991 р.) і сучасний, російський білогвардійський, єврейський, махновсько-анархістський, сучасний американський і російський пострадянський.

3. Аналізованим поглядам на характер григор'євського повстанського руху притаманна певна тенденційність, викликана перш за все належністю переважної більшості згадуваних вище істориків і мемуаристів до тих чи інших політичних таборів. Найбільш упередженими інтерпретаціями відрізняється радянська історіографія, що знайшло свій вияв у спробах принизити значення воєнних операцій григор'євців у складі Армії УНР, ігнорувати їх роль у ліквідації УНР на початку 1919 р., заперечити або недооцінити значення бригади отамана Григор'єва в Південному поході, догматично тлумачити григор'євське повстання проти комуністів як суто «куркульський рух» і т.д. Водночас політична у своїй основі тенденційність притаманна й іншим історіографічним

⁸⁹ Голуб А. Збройна визвольна боротьба на Херсонщині в запіллі ворога (1917–1919 роки) // За державність: Матеріали до історії війська українського. – Торонто, 1966. – Зб.11. – С.181; Мелешко Ф. Нестор Махно і його анархія // Літопис Червоної калини. – 1935. – №1. – С.14.

напрямам. Наприклад, значна частина тих істориків, які представляли (і представляють) українську національну історіографію, значно перебільшують рівень селянської підтримки антибільшовицького повстання григор'євців, часто оминають питання про єврейські погроми, не враховують у своєму аналізі чисельні факти боротьби українських селян проти григор'євців, а, крім того, так само, як і радянські автори, тлумачать вбивство отамана як зведення рахунків обох селянських ватажків, по суті ігноруючи більш серйозні причини цієї події.

4. Незважаючи на певну тенденційність, представникам історіографії повстанського руху на чолі з отаманом Григор'євим у цілому вдалося історично достовірно відтворити цілу низку питань цього досить складного й суперечливого військово-політичного явища, зокрема боротьбу григор'євських повстанців проти режиму гетьмана П.Скоропадського й австро-німецьких військ, загальний хід бойових операцій Херсонської дивізії, реальні причини переходу отамана Григор'єва на бік Червоної армії, перемоги 1-ї Задніпровської бригади, причини посилення у григор'євських лавах антикомуністичних і антисемітських настроїв, загальний хід повстання, причини та характер погромів єврейського населення, поразку антибільшовицького виступу григор'євців, взаємини між махновським і григор'євським повстанськими рухами, реальні причини вбивства отамана Григор'єва махновцями тощо.

5. Хоча історія григор'євського повстанства істориками різних часів та історіографічних напрямів відтворена досить повно, праці з даної проблематики мають кілька принципово важливих вад, про які вже йшлося вище. На нашу думку, найбільшими слід уважати, з одного боку, політичну тенденційність, а з іншого – недостатнє відтворення деяких важливих аспектів історії повстанського руху. Утім, це все й надалі робить актуальним створення нових наукових праць з історії григор'євського повстанства, в яких усі його аспекти було відтворено якомога більш повно та об'єктивно.

The article is devoted to the historiography of the insurgent movement headed by ataman Hryhoriev that lasted from the August of 1918 till the August of 1919. Based on the analysis of a rather great number of historical works, the author determines qualitatively different directions of historiography of the so-called hryhorievshchyna, specifies the peculiarities of each of them, shows both strong and weak sides of the analysed concepts and interpretations, points to the aspects of this movement which need to be studied and reproduced more profoundly

Keywords: *historiography of the Hryhoriev insurgent movement, Soviet historiography, national Ukrainian historiography, American historiography, Makhnovite historiography, Hryhoriev movement.*

М.В.СКРЖИНСЬКА *

ЛИСТУВАННЯ В АНТИЧНИХ ДЕРЖАВАХ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Розглядається зміст приватних та офіційних листів, знайдених при розкопках античних міст-держав на півдні України. Автор виділяє унікальні відомості про работоргівлю, судочинство й широке розповсюдження грамотності серед жителів Тіри, Ольвії, Херсонеса та Боспору. Офіційні листи боспорських царів, римських імператорів і намісників (легатів) проливають світло на взаємовідносини античних держав Північного Причорномор'я з Римською імперією.

Ключові слова: *Давня Греція, графіті, лапідарні написи, історія, культура.*

У науковій літературі опубліковано близько двох десятків листів, знайдених при розкопках античних міст і поселень у Північному Причорномор'ї. Однак досі не існує загального їх огляду, не розглядалися їх свідчення щодо різного рівня освіти авторів послань, не з'ясовано роль листування в повсякденному житті місцевого населення, не зведено воедино відомості про ці епіграфічні джерела, які збереглися у такій невеликій кількості. Тим часом, вони становлять собою важливе історичне джерело.

Після виникнення писемності у суспільстві до традиційного усного обміну інформацією додалася можливість передавати на великі відстані різноманітні повідомлення не через гінців, не знайомлячи їх тим самим зі змістом передаваного. Найдавніша згадка про грецький лист міститься в «Іліаді» (VI, 168–169). Цар Тірінфа Прет доручив Беллерофонту передати своєму зятеві послання, в якому він наказував останньому вбити Беллерофонта. Так, посланець, нічого не підозрюючи, доставив розпорядження про свій смертний вирок. Певна річ, у Гомера це був поетичний вимисел, віднесений до міфологічних часів життя старших грецьких героїв. Та показова сама розповідь, котра свідчить, що слухачі епічних поем уже в кінці VIII ст. до н.е. знали про можливість посилати листи. В античній літературі збереглося кілька згадок про послання правителів архаїчного часу (Her., III, 40; Thuc., I, 128–129, 137). Усе це доводить, що на час заснування грецьких колоній на північних берегах Чорного моря листи ввійшли до життя освічених еллінів. Завдяки археологічним знахідкам можна з упевненістю говорити про листування посадових і приватних осіб у Північному Причорномор'ї, починаючи з VI ст. до н.е.

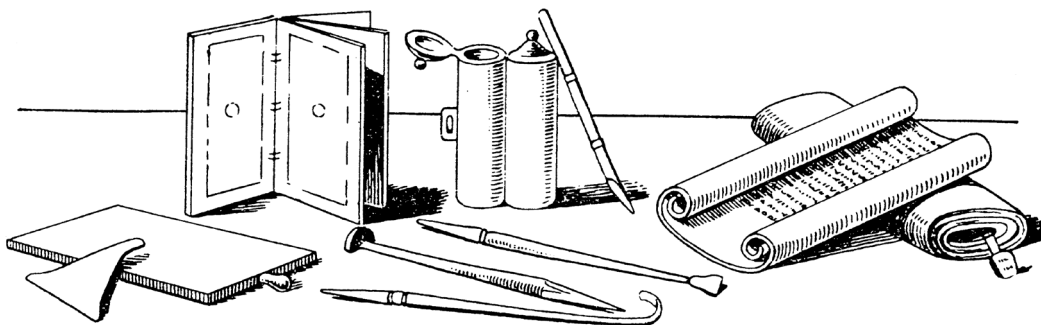
Греки використовували для листування різноманітні матеріали: папірус, натерті воском дерев'яні таблички, вичинену шкіру, а також свинцеві й кістяні пластинки, уламки кераміки. Перші три матеріали погано зберігаються у землі, тож їх виявлення – велика рідкість, до сьогодні під час розкопок

---

* Скржинська Марина Володимирівна – доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України середніх віків та раннього нового часу
E-mail: kij@bk.ru

у Північному Причорномор'ї такого не траплялося. Зображення папірусних сувоїв і воскових табличок часом зустрічаються на місцевих пам'ятках мистецтва, у тому числі статуях чоловіків із сувоями в руках або з кошиком біля ніг, наповненим книжками-сувоями¹, а також таблички для листів на теракоті з Ольвії і на фресці зі склепу некрополя Горгіппії². Ольвійська теракота представляє одягненого у плащ чоловіка, що сидить. Він щось пише на диптиху (подвійній табличці), тримаючи його на колінах. Тут відтворено манеру греків писати саме на колінах, а не на столі, як прийнято нині.

Ілюстр.1

Античне письмове приладдя: таблички, стилі, трикутний скребок для розгладжування воску, чорнильниця з чорним і червоним чорнилами, сувій папірису

Папірусові листи писали чорнилом, а на воскових табличках і свинцевих пластинках літери прокреслювали кістяною, дерев'яною або металевою паличками (див. ілюстр.1). З одного боку вона мала загострений кінець, а з іншого – потовщення, за допомогою якого стирали написане, розрівнюючи воскову або свинцеву поверхню. Латиною така паличка називалася «стиль». Археологи нерідко знаходять кістяні й бронзові палички в усіх областях античної ойкумени, зокрема в Північному Причорномор'ї³. Горацій (Sat., I, 10, 72) закликав частіше обертати свій стиль, тобто стирати текст, редагуючи написане. Від цього античного знаряддя письма походить наше слово «стиль».

Воскові таблички були одним із найпоширеніших засобів для листування. Одержавши послання, адресат міг стерти його після прочитання і на розрівняному воску написати відповідь. Те ж саме можна було зробити й на свинцевій пластинці. Листи передавали або з посланою для цього людиною, або з тим, хто вирушав у власних справах у потрібному напрямку. Щоб листа міг прочитати лише адресат, у табличках робився отвір для протягування шнурка, який скріплювали печаткою, тому ознайомитися з текстом всередині складених табличок можна було лише зламавши печатку. У древності вони були

¹ Соколов Г.И. Античное Причерноморье. – Ленинград, 1973. – №133; Античная скульптура Херсонеса. – К., 1976. – №210, 311–312.

² Худяк М.М. Терракоты // Ольвия. – К., 1940. – С.96 (рис.77); Алексеева Е.М. Горгиппия // Античные государства Северного Причерноморья. – Москва, 1984. – С.83, 140 (табл.42).

³ Петерс Б.Г. Косторезное дело в античных государствах Северного Причерноморья. – Москва, 1986. – С.60–61.

різноманітними, адже різьбяркам печаток не дозволялося виготовляти однакові зображення. Заможні люди замовляли унікальні за майстерністю вироби у видатних ювелірів. Адресати, звичайно, встановлювали справжність листа за печаткою. Її роль як посвідчення особи стародавніх греків і римлян добре відбита в оповіді Тацита про Петронія, наближеного до імператора Нерона. Перед тим, як скінчити життя самогубством, Петроній зламав свій перстень із печаткою, щоб його не могли використати для складання фальшивих документів (Тас., *Ann.*, XVI, 19).

Ілюстр.2
Відбиток яшмової печатки із зображенням юнака, котрий грається з півнем (кінець V – початок IV ст. до н.е., Тамань)

В археологічних колекціях з усіх міст, некрополів і багатьох поселень на північних берегах Чорного моря міститься безліч печаток, якими скріплювали листи. Серед них є шедеври античної гліптики, виконані видатними майстрами, наприклад Дексаменом Хіоським. Греки могли купувати й дешеві печатки зі скла. За ними можна судити про смаки та майновий стан власників. Наприклад, майстерно вирізана яшмова інталія з зображенням юнака, котрий грається з півнем (див. ілюстр.2), імовірно, належала заможному боспорянинові, любителю поширених в античні часи півнячих боїв⁴.

Отже, із виникненням писемності греки писали листи на воскових, свинцевих пластинках, а також уламках глиняного посуду, черепиці. В елліністичну добу папірус став досить дешевим, і тоді

він витіснив з ужитку згадані вище менш зручні матеріали для письма, які б могли зберегтися у землі. Тому в Північному Причорномор'ї вціліли зразки лише листів, написаних на кераміці чи металі в VI–III ст. до н.е. Дати листів визначаються за характером написання літер і часом виготовлення кераміки. Існує також кілька офіційних листів римського періоду – завдяки важливості деяких із них їх вирізьблені на камені копії виставляли у громадських місцях поряд з іншими важливими документами.

Зміст листів інколи важко зрозуміти через погану збереженість і лапідарність (передбачалося, що адресат знає, про що йдеться). Наприклад, у листі на свинцевій пластинці IV ст. до н.е. з Пантікапею якийсь Гермей пише чи про речі, чи то про людей у кількості півсотні й дозволяє своєму адресатові взяти з них стільки, скільки тому потрібно⁵. Кілька вцілілих листів

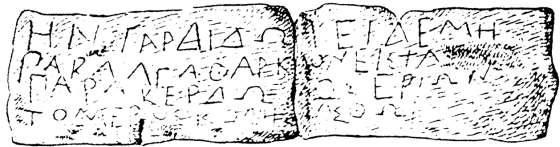
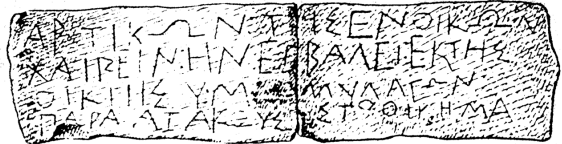
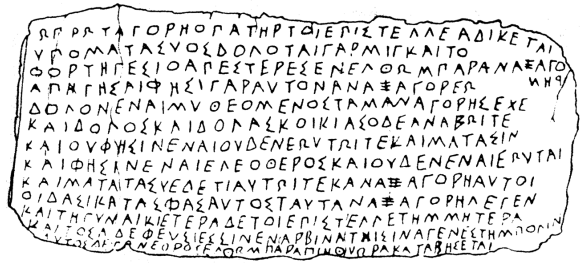
⁴ Неверов О.Я. Античные инталии в собрании Эрмитажа. – Ленинград, 1976. – №20, 32; *Его же*. Геммы античного мира. – Москва, 1983. – С.107–122.

⁵ Сапрыкин М.Ю., Куликов А.В. Новые эпиграфические находки в Пантिकाпее // Древнейшие государства Восточной Европы. – Москва, 1999. – С.203.

мають серйозні втрати. Але і в тих випадках, коли текст добре читається, виникають труднощі в його розумінні через погано відомі нам фонетичні, морфологічні й синтаксичні особливості мови грецьких колоністів. Через це більшість зі згаданих нижче листів мають неоднозначне тлумачення, утім, ми аналізуємо ті, запропоновані вченими варіанти, що виглядають для нас найбільш переконливими.

У Північному Причорномор'ї найдавніші серед відомих нині листів за архаїчної доби надсилали жителі Борисфена, Ольвії та Фанагорії. У третій чверті VI ст. до н.е. до Ольвії привезли лист на стінці амфори. Його умовно називають «листом жерця». Текст складається з 12 рядків, що не повністю збереглися. У них міститься звіт якоїсь особи, котра здійснювала інспекційну поїздку полісною округою. Автор пише, що він побачив зруйновані вівтарі Геракла, Матері богів і річкового божества Борисфена. Крім того, він повідомляє про відіслану до міста деревину і про ловлю диких коней, яких там, напевне, приручали, а також сповіщає про спробу рабів утекти⁶.

Важлива інформація про відносини між колоністами у другій половині VI ст. до н.е. міститься в листі, знайденому при розкопках грецького поселення на острові Березань⁷. Свинцева пластинка з текстом у 13 рядків була згорнута у сувій, а на його зовнішньому боці накреслено адресу: «Лист на свинці від Ахіллодора синові та Анаксагору» (див. ілюстр.3). Ахіллодор скаржиться своєму сину на те, що його обманує Матасій і відбирає в нього вантажоперевізника, котрий начебто разом з іншими рабами є власністю Анаксагора. Батько просить сина поговорити з останнім про цього перевізника, який твердить, що він – вільна людина, і Матасій не має жодного права ним розпоряджатися, навіть із дозволу Анаксагора. У другій частині того ж листа батько просить сина відправити до міста його матір і братів.

Ілюстр.3

Ольвійські листи на свинцевих пластинках (VI–V ст. до н.е., прорис Ю.Г.Виноградова)

⁶ Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса. – Москва, 1986. – С.65–66; Русяева А.С. Эпиграфические памятники // Культура населения Ольвии и её округи в архаическое время. – К., 1987. – С.146–147.

⁷ Виноградов Ю.Г. Древнейшее греческое письмо с острова Березань // Вестник древней истории (далі –ВДИ). – 1971. – №4. – С.83–100.

На початку листа стоїть слово «фортегесій», перекладене як «вантажоперевізник». Це слово поставлене в родовому відмінку, тому неясно, чоловічого воно чи середнього роду; визначити це неможливо, адже таке слово жодного разу не траплялося в античній літературі й епіграфіці. Однак зрозуміло, що воно споріднене з дієсловом «фортегео», що означає «перевозити або переносити вантажі». Ю.Г.Виноградов і С.Р.Тохтасьєв схилиються до чоловічого роду й перекладають його, як «перевізник вантажів». Якщо ж віднести це слово до середнього роду, то вийде, що в листі пишуть про вантажне судно, а Матасій хоче повернути в рабство Ахіллодора, називаючи його рабом⁸. Таким чином, ідеться про повернення в рабство вільної людини, що нерідко траплялося в античні часи. Згадаймо, як 389 р. філософ Платон, опинившись на ворожому Афінам острові Егіні, був проданий у рабство і лише потім його викупили друзі.

Зміст послання Ахіллодора стосується майнового і соціального конфлікту за участю рабів. Разом зі згаданим вище «листом жерця» перед нами – найдавніше серед нечисленних свідчень використання праці рабів і рабинь у грецьких колоніях Північного Причорномор'я. До цього слід додати звістку у свинцевому листі (що частково зберігся), написаному між 530 і 510 рр. до н.е. й одержаному у Фанагорії: «Цей раб привезений з Борисфена на продаж, його ім'я Фаул». Так ми дізнаємося про прямі зв'язки між Борисфеном та Боспором, і про існування торгівлі рабами в Північному Причорномор'ї вже у VI ст. до н.е.⁹

Пізніші за часом відомі тепер листи класичної й елліністичної доби мають, так само, як і попередні, діловий характер. Часто вони починаються з привітання адресата і закінчуються традиційним прощанням. Деякі являють собою короткі записки. Наприклад, текст на уламку кришки лекани з невідомого тепер пункту Північного Причорномор'я: «Родон вітає Герака. Одержав» (див. ілюстр.4)¹⁰. Тобто, якийсь Родон повідомляє свого адресата про те, що одержав від нього щось, про що було відомо цим двом людям. Укажемо також ще кілька подібних листів: написане на амфорі повідомлення якогось Майдата, що той прийде¹¹, а також лист на стінці амфори, знайдений

Ілюстр.4
Послання Родона Геракові (кінець V ст. до н.е.)

⁸ Тохтасьєв С.Р. Граффити // Борисфен – Березань: Начало античной эпохи в Северном Причерноморье. – Санкт-Петербург, 2003. – С.142–143.

⁹ Тохтасьєв С.Р. Контакты Борисфена и Ольвии с Боспором в архаический период в свете эпиграфических источников // Археологический сборник №38. – Санкт-Петербург, 2010. – С.50.

¹⁰ На краю ойкумены: Греки и варвары на северном берегу Понта Евксинского. – Москва, 2002. – №74.

¹¹ Соломоник Э.И. Граффити с хоры Херсонеса. – К., 1984. – С.90 (№456).

в околицях Ольвії: «Нехай Агрот надішле Ахіллу з дому»¹². Коротка записка на стінці амфори з Херсонеса містить згадку про продажну жінку і свідчить, що в IV ст. до н.е. у місті були такі особи¹³.

Рідкісні відомості про судові справи містяться у двох ольвійських листах, написаних на свинцевих пластинках. Так, в одному Баттикон повідомляє Дифіла про свою невдачу у судовій тяжбі, а в іншому якийсь невідомий нам на ім'я ольвіополіт обіцяє судді хабара за те, щоб той не допустив виступів на процесі свідків, небажаних для автора листа¹⁴. З ольвійського свинцевого листа Артикона до родичів дізнаємося про його родину, що не має власного будинку та змушена орендувати житло. Таким чином, в Ольвії вже на початку V ст. до н.е. домовласники могли одержувати дохід від передання в оренду окремих приміщень¹⁵. У листі, написаному на стінці амфори в Ніконії у IV ст. до н.е., мовиться про посилення судна з вантажем ячменю¹⁶, а в листі з Керкінитиди його адресат Невменій одержує розпорядження про те, як чинити з товарами та з проханням дізнатися, хто прямує до Скіфії¹⁷.

Листи на кераміці та свинцевих пластинках написані переважно приватними особами. Пощастило віднайти лише два винятки. Це вже згаданий «лист жерця», котрий відвідав околиці Ольвії, і лист боспорського царського чиновника Ботроса. Він звертається до магістрату, що відповідав у місті Акра за стан культових і громадських споруд, даючи розпорядження подбати про захист від вологи міського святилища і стої¹⁸. Що ж стосується римського часу, то всі відомі нині листи з Північного Причорномор'я належать офіційним особам. Копії їх текстів з огляду на важливість змісту вирізали на кам'яних стелах і виставляли на загальний огляд поряд із законами, декретами та іншими документами.

Листування правителів і магістратів у державах Північного Причорномор'я, безумовно, провадилося від раннього часу існування колоній, однак збереглися лише тексти перших століть нашої ери. Про офіційні листи більш раннього періоду існують лише рідкісні згадки в античній літературі й епіграфіці. Із «Банкірської промови» Ісократу відомо, що боспорський цар Сатир на початку IV ст. до н.е. написав до афінського суду листа на підтримку свого підданого Сопеїда (Isocr., XVII, 51). Відсилаючи послів до інших держав, боспорські царі передавали з ними офіційні листи. Про такий лист відомо з афінського декрету 347 р. до н.е., виданого на честь царів Спартока й Перисада, котрих афіняни нагородили золотими вінками¹⁹. Прийшовши до влади, ці боспорські

¹² Русяева А.С. Эпиграфические памятники. – С.147–148.

¹³ Соломоник Э.И. Два античных письма из Крыма // ВДИ. – 1987. – №3. – С.126–127.

¹⁴ Виноградов Ю.Г. Древнейшее греческое письмо... – С.79; *Его же*. Табличка дикаста из собрания Эрмитажа // Античная балканистика. – Москва, 1987. – С.14–15.

¹⁵ Виноградов Ю.Г. Древнейшее греческое письмо... – С.78; Яйленко В.П. Человек в античной Ольвии // Человек и общество в античном мире. – Москва 1998. – С.111–115.

¹⁶ Giuszek I. The Development of architecture in Niconion in IV century BC // Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. – Керчь, 2012. – С.499.

¹⁷ Соломоник Э.И. Два античных письма... – С.119–120.

¹⁸ Сапрыкин С.Ю., Федосеев Н.Ф. Новые свинцовые пластины с надписями из Восточного Крыма // ВДИ. – 2008. – №3. – С.72–74.

¹⁹ Граков Б.Н. Материалы по истории Скифии в греческих надписях Балканского полуострова и Малой Азии // ВДИ. – 1939. – №3. – С.240.

правителі відіслали послів до Афін з особистим листом, повідомляючи, що не збираються відмовлятися від прихильної до цього міста політики, що її провадив їхній покійний батько – цар Левкон. Також вони просили афінян прислати їм матросів, і, як виходить із декрету, прохання було задоволене.

Листи царів за елліністичної доби стали новим типом офіційних документів, що мали повноцінне юридичне значення²⁰. У наш час їх заведено називати рескриптами (лат. «rescriptum» – лист у відповідь, а також імператорський указ). Найкраще збереглися листи єгипетських монархів на папірусі. Такі листи відомі тепер також за їх копіями, вирізьбленими на кам'яних стелах. У римський час такі ж юридичні права мали листи імператорів і намісників провінцій, котрі, надаючи особливу увагу деяким своїм розпорядженням, рекомендували виставляти на людному місці копії деяких своїх послань.

Листи монархів у всьому античному світі писалися за певними правилами. Їх складали освічені чиновники, які завідували діловим листуванням. Цю посаду нерідко обіймали вчителі красномовства²¹. Серед епіграфічних пам'яток Боспору є кілька листів місцевих царів. Найдавніший був написаний від імені Полемона наприкінці I ст. до н.е. до «ради і народу Херсонеса»²². На жаль, зберігся лише уламок стели з традиційним зверненням царя, котре вживалося щодо міст, які користувалися правом самоврядування. Про зміст листа можна висловлювати хіба що припущення, виходячи з відомостей щодо політичної обстановки того часу²³. Так само незначні фрагменти вціліли від царських рескриптів на стелах із Пантікапея і Горгіппії²⁴.

Лише два рескрипти царя Аспурга на мармуровій стелі з Горгіппії дають можливість добре уявити, якими були офіційні листи боспорських правителів. Документи складено за прийнятими в той час трафаретами: лист пишеться від першої особи й починається зі звернення монарха до своїх чиновників, далі обґрунтовується підстава видання розпорядження, викладеного в листі, потім іде сама постанова, а в підсумку передається привіт і проставляється дата.

Стела з майже повністю збереженими часом копіями двох листів Аспурга, написаними у квітні – травні 15 р. н.е., була вмонтована у стіну храму, який стояв у центрі Горгіппії. Про це свідчить місце знахідки й вирізьблений над рескриптами присвятний текст: «Горгіппіяни спорудили Зевсові Рятівнику»²⁵. Обидва листи звернені до царських чиновників Панталеонта і Феангела. Цар доручає їм відновити, згідно з бажанням жителів Горгіппії, закон про успадкування, ухвалений за Мітрідата Євпатора, а також звільнити містян від частини сплачуваного ними податку, який брався з урожаю винограду, пшениці та проса. Панталеонт і Феангел мали проводити у життя розпорядження Аспурга

²⁰ Welles C.B. Royal correspondence in the Hellenistic period. – New Haven, 1934. – P.27.

²¹ Миллер Т.А. Античные теории эпистолярного стиля // Античная эпистолография. – Москва, 1967. – С.9.

²² Latyshev B. Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini. – Petropoli, 1916. – №704.

²³ Зубарь В.М. Основные этапы развития Херсонеса в середине I в. до н.э. – первой половине II в. // Херсонес Таврический в середине I в. до н.э. – VI в. н.э. – X., 2004. – С.43.

²⁴ Корпус боспорских надписей. – Москва, 1965. – №836, 1050, 1207; Яйленко В.П. Рескрипты боспорских царей // Его же. Тысячелетний Боспорский рейх. – Москва, 2010. – С.296–309.

²⁵ Блаватская Т.В. Рескрипты царя Аспурга // ВДИ. – 1965. – №2. – С.301.

й опублікувати його лист. Виконуючи волю царя, вони замовили різьбяреві стелу з копією царських листів і вмістили напис на стіні храму у центрі міста з тим, щоб усі могли ознайомитися з рішеннями Аспурга і керуватися ними надалі. Обидва документи закріплювали юридичні та економічні привілеї, надані царем громадянам Горгішпії (певно, за лояльність під час заворушень в інших боспорських містах) тоді, коли Аспург їздив до Риму.

Аналізуючи мову рескриптів, Т.В.Блаватська відзначила високу якість стилю, грамотність (лише одна орфографічна помилка). Це свідчить про високу освіченість укладачів, вони мали добрий професійний вишкіл, користувалися спеціальними формулами і термінами, що зустрічаються в багатьох документах різних грецьких держав, і водночас винаходили власну термінологію²⁶.

У листах містяться унікальні відомості про поїздку Аспурга до імператора в Рим, де йому було надано титул «друга римського народу» («amicus populi romani»), що передбачало укладення договору про дружбу між Римом і Боспором у формі аміцитії («amicitia»). Ми дізнаємось про царських чиновників Панталеонта і Феангела. До них цар, як було заведено, звертається лише на ім'я, не називаючи посад. Мабуть, вони очолювали фінансову адміністрацію Горгішпії та мали звання економістів, до обов'язків яких входило стягнення податків до скарбниці. Громадяни Боспору, як і багатьох інших держав того часу, обкладалися поземельним податком у розмірі, що залежав від урожаю зернових і винограду. Аспург не скасовував, але знижував ці податки. Можливо, такі послаблення цар робив лише для поземельного обкладання, не торкаючись рибальства, ремесел, мореплавства, торгівлі.

Напевно, згадані чиновники опікувалися також міськими судами, де розбиралися гучні цивільні справи, зокрема процеси про успадкування. Лист Аспурга свідчить про те, що містяни були невдоволені чинним законом про спадщину, бажали повернути старі норми часів Мітрідата Євпатора, і цар дозволив це зробити²⁷.

Два написи з Херсонеса й Тіри свідчать, що там також користувалися послугами освічених чиновників, котрі вміли вести ділове листування згідно з правилами, прийнятими в античному світі. Обидва написи являють зразки листування міських громад Херсонеса й Тіри з намісником Нижньої Мезії. Тіра певний час входила до складу цієї римської провінції, а у Херсонесі стояв римський підрозділ, підпорядкований легатові (намісникові) Нижньої Мезії.

На знайденій у Херсонесі мармуровій плиті накреслено копії шести документів, з яких половина – грецькою мовою, а решта – латиною. Перший лист відісланий магістратам Херсонеса легатом Нижньої Мезії; другий херсонесити написали намісникові провінції, третій являв відповідь намісника, четвертий і п'ятий послані легатом до Аттілія Приміана, трибуна легіону, і центуріона

²⁶ Там же. – С.198–202.

²⁷ Докл. про ці рескрипти та їх розуміння і значення для історії Боспора див.: Блаватская Т.В. Аспург и Боспор в 15 г. н.э. // Советская археология. – 1965. – №3. – С.28–37; Яйленко В.П. Рескрипты боспорских царей. – С.296–298.

Валерія Максима, шостий звернений до цих обох римлян. Таким чином, лише другий лист був складений херсонеситом. Він написаний грецькою мовою, так само, як і відповідь намісника. Нагадаємо, що кожен освічений римлянин знав грецьку. Але до римських воєначальників легат звертався латиною – офіційною мовою імперії.

Із цих листів ми, зокрема, дізнаємось, що в перші століття нашої ери у Херсонесі будинки розпусти й окремі жінки легковажної поведінки обкладалися певним податком, одна частина якого йшла до міської скарбниці, а друга належала римському легіонові як платня за захист міста від ворогів. Подібні податки, як відомо з древніх написів, існували в багатьох античних містах. Легіонери вирішили, що їм дістається занадто мала частка цього податку, і вони самовільно почали забирати більші суми та просили легата узаконити свої вимоги. Херсонесити ж скаржилися на незаконні побори й посилалися на видані раніше документи, в яких чітко визначалась їх доля в такому податку. Вони просили підтвердити свої права. Намісник Мезії листом завірив херсонеситів у тому, що римська влада не передбачала жодних змін у розподілі податку, і наказав військовим, які перебували в місті, дотримуватися раніше виданого імператорського рескрипту. Для цього легат розпорядився вмістити на стелі листування з херсонеситами та легіонерами.

Фрагмент листа римського імператора Коммода «раді й народові Херсонеса» дозволяє дійти висновку, що в Північному Причорномор'ї велося листування не лише з намісниками найближчої римської провінції, а й з імператорами. У листах офіційних осіб використовувалися стандартні звернення до адресатів і завершення послань. Тому навіть за незначними фрагментами древніх написів учені здатні багато чого відновити в утрачених частинах тексту. Так, Е.І.Соломоник реконструювала початок і частково зміст листа Коммода, де йшлося про фінансові справи Херсонеса у другій половині II ст. н.е.²⁸

Напис із Тіри містить листування з легатом Нижньої Мезії. Документи, що збереглися незадовільно, написані (так само, як у Херсонесі) грецькою і латинською мовами²⁹. У 201 р. н.е. легат Овіній Тертул написав «раді й народові Тіри» грецькою про те, що на підставі рескрипту імператора міська влада може надавати права громадянства лише за згодою легата провінції Нижня Мезія, до складу якої входила Тіра. У листі жителі Тіри просили намісника підтвердити своє право безмитної торгівлі.

У наведеному огляді античних листів із Північного Причорномор'я згадано всі опубліковані найбільш інформативні й цінні як історичні джерела тексти. Вони свідчать про те, що, починаючи з архаїчної доби, листування ввійшло до повсякденного життя давніх греків. Частина листів написана звичайними громадянами Борисфена, Ольвії, Ніконія, Керкінітиди, Херсонеса, Пантікапею, Фанагорії та Горгіппії, інші належать освіченим чиновникам Тіри, Херсонеса й Боспору, котрі володіли правилами складання офіційних документів, прийнятими в усьому античному світі, починаючи

²⁸ Соломоник Э.И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. – К., 1964. – №143.

²⁹ Latyshev B. Inscriptioes orae septentrionalis Ponti Euxini. – №4.

з доби еллінізму. На деяких свинцевих пластинках можна відновити процес написання листа, адже цей матеріал допускає можливість стирати написане. Наприклад, на пластинці з Гермонасси видно, як автор писав правильні літери замість зроблених ним помилок³⁰.

Зрозуміла річ, збереглася мізерна частина листування грецьких колоністів. Можна з великою долею впевненості вважати, що безліч торговельних суден, які курсували між містами Північного Причорномор'я і портами в акваторіях Чорного та Середземного морів, постійно довозили листи родичів, знайомих і ділових партнерів. Про останніх згадується в промові Демосфена «Проти Форміона» (Dem., XXXIV, 8), де йдеться про листи афінського ділка Хрисіппа, відслані на Боспор його компаньйонові та довіреній особі, котрий жив у Пантікапеї. Згаданий вище Сопеїд, перебуваючи тривалий час в Афінах, безумовно, листувався з батьком, родичами та друзями, що мешкали в Пантікапеї. Можна навести безліч догадок такого роду і пошкодувати про втрату подібних епіграфічних пам'яток.

Та навіть збережені часом і людьми нечисленні листи кидають яскравий промінь світла на те, чого не відкривають інші писемні й матеріальні джерела, служачи важливими свідченнями ділової, господарської, культурної і судово-правничої діяльності давньогрецького населення Північного Причорномор'я. Ми бачимо, як листування входило до щоденного побуту громадян, які мали шкільну освіту. У листах збереглися особливості мови кожної колонії, а також топоніми, що ніде більше не зустрічаються. Лише з листів дізнаємося про рабів і рабинь, їх купівлю і продаж за ранньої доби існування колоній. Унікальними є відомості щодо родин, котрі мешкали у винайнятих приміщеннях, про вівтарі грецьких богів і героїв, які знаходились у віддалених від центру місцях, про безпосередні зв'язки між Борисфеном і Фанагорією в VI ст. до н.е. тощо. Із листів довідуємося про неприпадну практику підкупу суддів і проституцію. Офіційні листи перших століть нашої ери написані людьми з доброю освітою, вони репрезентують важливі матеріали щодо царських чиновників на Боспорі та про взаємини держав Північного Причорномор'я з Римською імперією.

---

³⁰ Кашаев С.В., Павличенко Н.А. Письмо из Гермонассы // Боспорский феномен. – Санкт-Петербург, 2011. – С.344.

The article covers the content of the private and official letters, founded on the diggings of the ancient towns-states on the South of Ukraine. Author defines the unique facts of slave-trading, proceedings and the spread of literacy among the inhabitants of Tyras, Olbia, Chersonesus and Bosporan. Official letters by Bosporian princes, Roman imperators and governors (legates) highlight the relations between the ancient states of Northern Black Sea Coast and the Roman Empire.

Keywords: Ancient Greece, graffiti, lapidary inscriptions, history, culture.

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Олена ДЗЮБА

**ПРИВАТНЕ ЖИТТЯ КОЗАЦЬКОЇ
СТАРШИНИ XVIII століття
(на матеріалах епістолярної спадщини)**

Дзюба О.

**ПРИВАТНЕ ЖИТТЯ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ
XVIII СТОЛІТТЯ (НА МАТЕРІАЛАХ ЕПІСТОЛЯРНОЇ
СПАДЩИНИ) / Відп. ред. В.А.Смолій. –
К.: Інститут історії України, 2012. – 347 с.**

Вихід у світ під грифом Інституту історії України НАНУ праці Олени Дзюби, у назві якої є слова «приватне життя», – цілком очікувана подія, адже ця монографія стала логічним продовженням низки публікацій зі сфери мікроісторії, що видаються інститутом у рамках започаткованої 2010 р. серії «З історії повсякденного життя в Україні»¹. В академічній науці цей напрям активно розробляється з кінця 1990-х рр., коли розпочався пошук підґрунтя для багатовекторно-

го бачення історії – як у цілому, так і окремої людини у суспільстві². Відтак з'явилося розуміння необхідності персоніфікації історії, а отже, вивчення окремих індивідуумів і малих соціальних груп, способу життя та поведінки.

Саме тоді окреслився інтерес й до приватного життя, за визначенням російської дослідниці Н.Пушкарьової, – сфери повсякденності, залежної від індивідуальних, приватних рішень³. Ці напрями студіювань потужно представлені в російській історіографії працями відомих дослідників: історика Ю.Лотмана (про побут російського дворянства)⁴, культуролога Л.Гуревича⁵, а в останнє де-

¹ Див. сайт Інституту історії України НАНУ: [Електронний ресурс]: <http://www.history.org.ua/?litera&askAbout=jittia>

² Див.: Мифология и повседневность: Гендерный подход в антропологических дисциплинах: Мат. конф. – Санкт-Петербург, 2001; Борисов С.Б. Мир русского девичества 70–90-е гг. XX в. – Москва, 2002; Мужики и бабы: Мужское и женское в русской традиционной культуре: Энциклопедия. – Санкт-Петербург, 2005 та ін.

³ Пушкарёва Н.Л. «История повседневности» и «история частной жизни»: содержание и соотношение понятий // Социальная история: Ежегодник: 2004. – Москва, 2005. – С.100.

⁴ Лотман Ю.М. Быт и традиции русского дворянства (XVIII – начало XIX вв.). – Санкт-Петербург, 1994; *Его же*. Декабрист в повседневной жизни (Бытовое поведение как историко-психологическая категория) // *Его же*. Избранные статьи: В 3 т. – Т.1. – Таллинн, 1992.

⁵ Гуревич А.Я. Многозначная повседневность средневекового человека // Искусство кино. – 1990. – №6; *Его же*. Проблемы средневековой народной культуры. – Москва, 1981.

сятиліття – дослідницею історичної етнографії Н.Пушкарьовою, яка фактично вперше в історичній науці Росії розгорнула вивчення проблематики з «історії приватного життя», «історії жінки», «історії повсякденності», спираючись на підходи, прийоми та методи прихильників школи «Анналів»⁶.

Нині не викликає сумнівів, що розгляд сфери приватного життя дає дослідникові можливість якнайближче підійти до розуміння індивіда, історії конкретної людини. У цілому коло питань, які могли б бути долученими до «приватного життя», «приватності», досить широке. Відтак кожен дослідник шукає свою специфіку⁷. Історик буде свої студії на основі мікроаналізу життєвих історій. Його насамперед цікавить, як це відбувалося? Як та чи інша подія вплинула на повсякденний побут людини? Він звертає увагу на ментальність і ментальні стереотипи, емоційні реакції, історію особистісних переживань окремих людей⁸. Етнолог занурюється передусім у побутові обставини життєдіяльності особи й, відповідно, його цікавлять конкретні традиційно-побутові компоненти, включно з матеріальними формами існування індивідуума, повсякденними навичками та звичаєвістю⁹. Але за будь-яких підходів царина приватного життя, котра розглядається під кутом «особистої долі індивідуума», окреслюється в координатах як конкретного часу/простору/оточення, так і тріади: життя – любов – смерть.

Вдалим поєднанням різнобічних підходів до вивчення приватного життя є монографія О.Дзюби під інтригуючою для пересічного читача назвою «Приватне життя козацької старшини XVIII століття...». Про те, що книга викликала неабиякий інтерес, свідчить її статистика на сайті Інституту історії України НАНУ – понад 7260 переглядів і 483 завантаження (станом на середину квітня 2013 р). Виглядає, що сучасний читач таки відчуває потребу зануритися саме у внутрішнє життя своїх предків. За слушним зауваженням авторки, це відкриває шлях до розуміння сучасниками таких факторів, як соціальна структура суспільства, рівень правової свідомості та чинні правові норми, релігійні вірування, звичаї, традиції, культурні типи тощо. Найбільша ж концентрація приватного простежується передусім у родині – колі споріднених людей, поєднаних не тільки за кров'ю, але й вихованням, спільними клопотами, переживаннями, спогадами тощо. Таким осередком у всі часи (і праця О.Дзюби це беззастережно підтверджує) була саме сім'я, де засвоювалися культурні, традиційні, духовні цінності, вироблені суспільством.

⁶ Див.: *Пушкарёва Н.Л.* Частная жизнь русской женщины: невеста, жена, любовница (X – начало XIX вв.). – Москва, 1996.

⁷ Див.: *Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.)* / Відп. ред. С.В.Кульчицький. – К., 2010; *Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)* / Відп. ред. В.М.Даниленко. – К., 2010; *Якубова Л.* Повсякденне життя етнічних меншин радянської України у міжвоєнну добу. – К., 2011; *Повсякдення ранньомодерної України: Історичні студії в 2 т.* – Т.1: *Практики, казуси та девіації повсякдення* / Відп. ред. В.Горобець. – К., 2012.

⁸ Див.: *Пушкарёва Н.Л.* История повседневности и частной жизни глазами историка // *Социальная история: Ежегодник. 2003.* – Москва, 2003.

⁹ Див., напр.: *Семейные узы: Модели для сборки: Сб. ст.* – Кн.1–2. – Москва, 2004; *Новый быт в современной России: гендерные исследования повседневности* / Под ред. Е.Здравомысловой, А.Тоткинз, А.Темкиной. – Санкт-Петербург, 2009; *Российский гендерный порядок: социологический подход* / Под ред. Е.Здравомысловой, А.Темкиной. – Санкт-Петербург, 2007 та ін.

Зрозуміло, що погляд у приватне життя вимагає звернення до специфічних джерел. Ідеться про перелік документів суто приватного характеру, а саме – листування, щоденники, мемуари, автобіографії, життєописи (зважаючи на специфічний характер деякі дослідники узагальнено назвали їх «сентиментальними»), а також приватноправові (нотаріальні) акти, зокрема заповіти, приватні грамоти, міські статuti, генеалогії, епітафії, літературні тексти тощо. Слід відзначити, що за уявної чисельності джерел, усі вони визначаються своєю лаконічністю, прихованістю інформації. Занурення дослідниці в далеке від нас XVIII ст., виокремлення в ньому «голосів», які б свідчили про приватне життя української козацької старшини – є спробою надзвичайною. Адже фактично йдеться про максимальне наближення до розуміння особливостей життєдіяльності еліти суспільства того часу, зокрема стереотипів поведінки, рис ментальності – усього того, що, власне, і відкриває шлях до «олюднення історії».

Зважаючи на те, що найпоширенішою формою комунікації у XVIII ст. було листування, в основу монографії О.Дзюби покладено кореспонденцію представників козацької старшини, а також вихідців із міщан і духівництва. Глибоке занурення авторки у відокремлений від нас кількома століттями час далося взнаки. Фактично, в її розпорядженні виявили листи обмеженого кола осіб, зокрема родин Полетик, Сулим, Скоруп, Войцеховичів, Милорадовичів, Забіл, Марковичів, а також П.Завадовського, І.Кулебяки, Г.Галагана, О.Шафонського, Г.Кониського, М.Ханенка, К.Розумовського, П.Калнишевського, Ф.Прокоповича, Г.Сковороди, Я.Лизогуба та ін. Проте задля отримання цих матеріалів – як комплексів, так і окремих листів, О.Дзюбі довелося не лише виявити та опрацювати весь обшир літературних праць із публікаціями епістолярної спадщини за останні майже півтора століття (О.Лазаревського, В.Модзалевського, О.Васильчикова, П.Клепацького, М.Горбаня, М.Петрова, Л.Гісцової та ін.), але й звернутися до документів, що зберігаються, зокрема, у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві, Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.Вернадського, фондах Чернігівського історичного музею імені В.Тарновського, Російському державному архіві давніх актів, Російській національній бібліотеці імені М.Салтикова-Щедріна, Російському державному військово-історичному архіві. Окрім епістолярної спадщини залучено також джерела з генеалогії старшинських родин, заповіти, правові кодекси.

У своїй сукупності використані джерела проливають світло передусім на аспекти родинного життя, що відображено у запропонованій авторкою структурі дослідження: проблеми родинні, взаємини між батьками й дітьми; одруження, роль родини в пошуках наречених і шлюбних змовинах; інтимне листування; подружнє життя, місце та роль жінки у сім'ї, виховання й освіта дітей, релігійні переживання, життя, смерть, церква; приятельські, патронолістські взаємини; учителі та учні; інтелектуальні інтереси, генеалогічні пошуки, бібліофілство.

Уже перші сторінки книги присвячено саме родинним проблемам, котрі розглядаються, зокрема, на матеріалах комплексу листів Григорія Полетики

(1725–1784 pp.) – письменника, громадського, політичного та культурного діяча козацько-старшинського походження. Перед читачем розгортається панорама життя старшинського роду, що тягнувся від його батька – Андрія Полетики, який мав п'ятьох синів і чотири дочки (ще чотири сини померли в дитинстві). Сучасний читач із подивом для себе відкриє простий постулат: за словами Г.Полетики, повсякденне життя, як понад 235 років тому, так і тепер, проходить у «суетах человеческих». Серед тодішніх сімейних клопотів братів Полетик (Григорія, Степана, Івана, Андрія) – майнові суперечки з неодмінними судовими позовами (та, відповідно, свідченнями про хабарництво у судах), непорозуміння, тяжби (між батьком і сином, між братами) при поділі спадщини, що інколи ставало причиною образ і демонструвало вчинки «сверхъ натуралніе», клопотання щодо чинів, улаштування дітей на навчання та службу, встановлення опіки, а також різного роду справи з метою допомогти не тільки рідним (протекції «сродственникам»), але й знайомим, дружні поради тощо. У всьому розмаїтті життєвих справ, «хлопотах» і «безпокойствах», чітко простежується закономірність – родинна підтримка та взаємодопомога були усталеними нормами у суспільстві. Так само, як розподіл майна між членами родини за принципом рівності, без втручання судів, також мав місце – про це свідчить, зокрема, фрагмент листа Кирила Розумовського до сина Андрія: «Даби послѣ кончини моей не имели нужды разбираться, [...] и не таскаться по судам попусту».

Представлене також листування родини Войцеховичів, зокрема військового канцеляриста та бунчукового товариша Андрія Войцеховича – з «любезними» синами. У ньому простежуються як суворість у ставленні до дітей, так і прагнення батька бачити їх здоровими, багатими й благополучними. Про намагання забезпечити нащадків від помилок молодості, вплинути на їхню поведінку свідчать листи Федора Чуйкевича до свого пасинка – Михайла Ханенка.

Усталеною нормою була повага до батька та старших у родині. Діти, судячи з листа студента-медика Олексія Сидоровича, усвідомлювали, що мають підтримувати зв'язки з рідними «по синовской [...] должности». Вони розуміли тугу батьків при розлученні, зверталися до них: «Милостивый государь батюшка», «Милостивая государиня матушка», детально описували своє життя, службові й інтелектуальні здобутки, вітали зі святами, радилися при розв'язанні господарських справ, піклувалися та підтримували їх у випадку хвороби, смерті рідних тощо. Позбавлення батьківського благословення було неабияким покаранням для дітей.

В окрему главу авторка виділяє проблеми шлюбу, пошуку наречених. У родинях козацької старшини одружувались як за взаємними почуттями, так і за порадою батьків чи близьких родичів. Особливо вболівали за заміжжя дочок. Авторка розгортає перед читачем захоплюючу родинну справу чернігівського полковника П.Милорадовича, який будь-що намагався перешкодити шлюбу своєї двадцятирічної дочки з Іваном Дашкевичем – онуком прилуцького полковника Григорія Ґалаґана. У ній – далеке відлуння глибоких і щирих почуттів, упертості характеру, наполегливості у відстоюванні своїх рішень та прав, і надія, що життєві колізії матимуть щасливу розв'язку. Сучасники

можуть почерпнути у цій історії й батьківську мудрість, якщо погодяться, що дочці треба дати волю «в избранном женихѣ. Ей с ним жить, худо ли хорошо, сожальтъ на вас не будет».

Як свідчать листи, у середовищі козацької старшини мали місце так звані зговори малолітніх, коли батьки домовлялися про майбутнє одруження дітей при досягненні ними повноліття. Для сиріт наречених шукала найближча рідня, вона ж віддавала заміж і справляла весілля (листи С.Лизогуба). У випадках, коли дівчина при досягненні повноліття все ще не виходила заміж, пошуком нареченого також активно переймалася найближча рідня (лист Ф.Ширая). Проте участь родини в пошуках наречених не виключала одруження за взаємними почуттями (листування родин Безбородьків, Полетик). На основі аналізу заповіту О.Дзюба повернула з небуття історію пристрасного кохання онуки полтавського полковника В.Кочубея, яка заради коханого втекла з дому. Матеріали листування свідчать також про намагання вдів удруге вийти заміж. Але бажання залишитися вдовою сприймалося в родині з розумінням, що простежується, зокрема, у заповітах.

Очевидно, що для сучасного читача інтимне листування представників української еліти, яке сягає далекого від нас XVIII ст., становить особливий інтерес. Адже нині ми стаємо свідками того, як цей унікальний жанр міжлюдського спілкування поступово йде в небуття. Інтернет, електронне листування, СМС-повідомлення нині не залишають епістолярному жанру в його традиційній формі рукописного листа, який «мандрує» між поштовими скриньками, шансів на виживання. Нам залишається лише констатувати, що нащадкам складно буде дізнатися про наші почуття.

Попри застереження дослідників щодо автентичності «любовних листів», які датуються XVIII ст., авторка скрупульозно збирила відомі досі зразки такого роду листування, подала детальні пояснення обставин чергової любовної колізії. Легендарна історія кохання гетьмана Івана Мазепи та його хрещениці Мотрі Кочубеївни – такою, якою вона бачиться у дванадцяти любовних посланнях українського володаря, не залишає жодних сумнівів у тому, що козацька старшина знала, що таке високі почуття. За інтригуючої назви глави 3 («Інтимне листування») сучасний читач не знайде в «писмечках» закоханого чоловіка найменшого натяку на інтимність у сучасному розумінні слова (хіба що визнання «всѣ члонки цѣлую любезно»). До своєї дівчини він звертається: «Моя сердечне коханая, наймилѣшая, найлюбезнѣшая Мотроненько», «квѣте рожаной». Авторка монографії, цитуючи пестливі слова гетьмана, зауважує, що він використовував образи, почерпнуті ним із народної пісні. Хотілося б додати, що у цих словах – ідеал жінки XVIII ст., в якому неодмінно згадувалися «очиць», «личко» (біленьке; в іншому місці – «красне»), а також «біла ручка».

Наступну главу, цілком очевидно, присвячено подружньому життю, а саме – відносинам між жінкою та чоловіком, розподілу родинних обов'язків, прийняттю спільних рішень у майнових питаннях, вихованню дітей тощо. Окремо розглядається місце й роль жінки у сім'ї. Зокрема, авторка знову звертається до листів чоловіків до своїх дружин: Григорія Полетики до Олени

Іванівни, Василя Капніста до Олександрії (Дьякової), Івана Лашкевича до Анастасії Милорадович та ін. У них – відлуння давніх житейських повсякденних клопотів: господарські справи, звіти про витрати, убоління за здоров'я рідних та скарги на власні недуги, поганий настрій, питання спадщини й поділу маєтностей (із висловлюванням побажання «[по] всей справедливости, согласия и спокойствия»), різного роду поради – у справах будівництва, упорядкування садиби, поточні новини (як громадські, так і сімейні), вітання рідним та багато іншого, того, що становило сенс життя пересічного представника українського соціуму. Через усі листи наскрізно проходить повсякденне піклування про дітей, включаючи турботу про надання їм якісної освіти, в тому числі за кордоном, про посаг, який залишався за дочкою в разі її заміжжя. У листуванні простежується усталена норма спільного життя, коли заміжній жінці не личило з'являтися в товаристві без чоловіка. Так само, як на свята та врочисті події, на весілля було заведено одягати найкращий одяг, запрягати найкращих коней («употребить лучшую упряжку, тоесть шоры или наборные хомуты, кучеру же и фореитеру велите надеть рускіе синіе кафтань»).

Листування дозволило авторці зауважити надзвичайну активність і підприємливість жінок. Вони вели господарство, відстоювали свої маєтності, одружували дітей, опікувалися сиротами. Деякі жінки були добре освіченими. В останній чверті XVIII ст. жінки дедалі більше листів писали власноруч.

Отже, презентований О.Дзюбою у главі 4 («Подружне життя, місце і роль жінки у сім'ї») матеріал знову нагадує читачкам і читачам очевидну істину – якщо почуття після одруження залишаються незмінними, слова, якими чоловіки висловлюють свої поривання душі, будуть такими ж ніжними: «Матушка, душа моя, Елена Ивановна», «Дорогой, любезный друг мой, жизнь моя Сашенька, ангел мой». Хіба що у пристрасному бажанні бути ближчими до своїх дружин вони подумки цілували їх уже «тысячу раз», і мрії їх ставали сміливішими, адже цілували «дорогому другу» вже не тільки «прекрасные руки твои», але й «ноги, колена, грудь».

Окрему главу присвячено вихованню та освіті дітей – одній із найголовніших родинних проблем. Авторка, аналізуючи доступні їй джерела, зокрема листи Ганни та Федора Чуйкевичів, Григорія Полетики, Єлизавети Пашкевич тощо переконливо засвідчує, що виховання дітей у дусі християнської доброчинності, порядності й відповідальності, поваги до батьків – було обов'язком усієї родини. Козацька старшина дедалі більше усвідомлювала роль знань і належного виховання у майбутній долі продовжувачів свого роду («въ люди производить»), а відтак їм прагнули дати освіту в найкращих навчальних закладах – як України, так і Західної Європи. З особливою цікавістю читаються наведені О.Дзюбою фрагменти листів із батьківськими настановами («увѣщание») щодо синівської поведінки («яствіями и питіямим, а найпаче упоящими, что тебе отъ нас запрещается, и долгим сномъ себя не отягощать»). Вони просили своїх нащадків жити скромно, без «излишеств в платье и галантерее» (листи М.Ханенка до сина Василя). Безумовно, сучасному читачеві близькі та зрозумілі батьківська емоційність, тривога, біль, спроби мовою сентенцій втримати дітей від поганих учинків. Цілком упізнана й згадка про

хабар (у розмірі 1200 руб., 30 фунтів шоколаду та кілька соболів на окантовку шуби), переданий батьком «резидентові» заради здобуття сином німецьких офіцерських чинів.

Звернення до особистого листування козацької старшини дозволило авторці торкнутися також зазвичай прихованих сфер приватного життя, таких, як дотримання церковних обрядів, сповідання, причастя, миропомазання. Це дало можливість наблизитися до розуміння того, як у далекі часи індивідуум сприймав сутність життя та смерті.

За матеріалами епістолярної спадщини (листи Петра Завадовського, Миколи Мотоніса, Миколи Ханенка, Петра Апостола та ін.) відтворено також приклади дружніх і приятельських стосунків, що мали місце серед представників вищої соціальної верстви. Показово, що звернення до адресата завжди відрізнялися шанобливістю. Козацька старшина не була позбавлена й пієтету до впливовіших осіб – тих, на чие сприяння за необхідності можна було б розраховувати. Задля цього не оминали нагоди нагадати про себе, висловити дружні почуття. Так, однією з форм етикету було вітання рідних та приятелів зі святами, днями ангела, передавання подарунків.

Питання формування світогляду та, відповідно, інтелектуальних інтересів О.Дзюба простежує на прикладі пари вчитель – учні: Феофан Прокопович і Яків Маркович, Стефан Яворський та Пилип Орлик, Григорій Сковорода і Василь Томара та Михайло Ковалинський, Георгій Кониський та Опанас Лобисевич, Василь Рубан. Листи, що збереглися, а також щоденникові записи засвідчили, яких зусиль докладали вчителі заради плекання високоосвічених і, головне, моральних учнів. Водночас кореспонденція проливає світло на те, що українській еліті здавна були притаманними уявлення про такі цінності, як відданість своєму наставникові, вдячність йому за науку та допомогу, яких вистачало на десятиліття.

В останній главі предметом уваги виступають особливості перебування вихідців із козацького старшинського (та міщанського) середовища в Петербурзі, що найменше пов'язане з власне приватним життям. Між тим, у листуванні простежується активна участь української інтелектуальної еліти у громадському та культурному житті російської столиці, прагнення реалізувати свої інтелектуальні потенції, та водночас зберегти власну «інакшість». Епістолярій передає дружню атмосферу «земляцтва», взаємопідтримки, зацікавленості в успіхах своїх співвітчизників у чужому краю.

Видається цілком закономірним, що праця, присвячена приватному життю козацької старшини й виписана на матеріалах епістолярної спадщини у хронологічних межах XVIII ст., виявилася надзвичайно етнографічною. Представлені в ній відомості можна віднести до розряду раритетних. Так склалося, що етнологи, занурені переважно в польові матеріали, як власні, так і своїх попередників, звертаються до свідчень, котрі містяться в архівних документах, доволі рідко. Відтак доробок О.Дзюби стане у пригоді всім, кого цікавить духовна й матеріальна культура українців періоду Гетьманщини взагалі, і побут козацької старшини зокрема. Чи не найцікавішою видається згадка про «родинний хліб», а також узвар, які молоді батьки передавали

найближчій рідні, передусім батькові, після народження своєї дитини. Про те, що серед козацької старшини це був усталений звичай, свідчить частотність згадки про нього в листуванні. Авторка слушно зауважує, що ця традиція символізувала прийняття новонародженого до роду. Щоправда, наступне її припущення, що в XIX ст. цей звичай уже мав назву «носити пироги», викликає сумніви, адже стало він фіксується лише в рівненсько-житомирсько-київсько-чернігівському ареалі. Суть його полягала в тому, що породілля після пологів відвідувала свою бабу-повитуху (кумів) із хлібним даром (від двох до дванадцяти хлібин/пирогів) у певні, визначені традицією, дні (через «шість неділь», «півгода», «год»), найближче календарне свято, передусім – на Різдво, а також на Великдень). Адресат «приносу», своєю чергою, частину «пирогів» повертав адресантові¹⁰. На решті території України був поширеним звичай «носити вечерю» на Різдво (бабі-повитусі, кумам), до складу якої, до речі, входили кутя та узвар. Отже, видається, у середовищі козацької старшини існував інший звичай, суть якого передусім полягала у сповіщенні найближчій рідні про особливу родинну подію через передавання хлібу (узвару).

Безумовна заслуга авторки – цитування тих фрагментів з опрацьованих нею документів, в яких розповідається про приготування до весілля («играти свадьбу») та самого дійства. Так, читач із «перших вуст» дізнається про тогочасну весільну термінологію («весельные члены поѣхали перезвою»; «весельные сваты поѣхали восвояси»), звичай повідомляти рідних про змовини молодих, надсилаючи їм рушник («дочь моя б'еть челом, рушником поднося»), приготування посагу («приуготовления к отдачѣ, як ото платя, бѣля, постилѣ и других надобностей для ей нужныхъ и необходимыхъ»; «взят, что ей понравится, на мантилью и для обкладки очоковъ, да на буденную шубку»), випікання короваю («раздѣленъ весельный каровой»), окремі випадки дарування молодим коштовних речей («особливе дарованни» срібні кубки), звичай підносити гостям весільний хліб та подарунок («зъ хлѣбом и хусткою») тощо.

Окремої уваги варті загалом рідкісні свідчення щодо поховальної обрядовості («отправу погребового акту»), традиційної для козацької старшини. Як впливає з листів, зокрема чернігівського полковника Павла Полуботка з приводу смерті генерального хорунжого Івана Сулими, існувало повір'я, що душа покійника лише тоді знайде спокій, коли буде оплакана «всѣмъ своимъ домомъ» і похована у своїй, а не чужій, де «и имени его милости никто никогда не помянетъ», землі. Як і тепер, у XVIII ст. літні люди намагалися заздалегідь приготувати для себе «смертний одяг». Ці, а також свідчення, віднайдені авторкою в описі майна померлого воронізького сотника Григорія Фридрикевича, дозволяють скласти уявлення про особливості спорядження небіжчика («кушить в Глуховѣ 40 аршин тафти плотной, тоестъ не рѣдкой, цвѣтом кровавой или зеленой свѣтлой или голубой. Голанского полотна штуку»; «[споряджено] кунтушъ тонкій перцовый, кафтанъ жолтій, поясъ зеленій

¹⁰ Див. докл.: *Гаврилюк Н.К.* Київсько-поліський варіант традиційної сімейної обрядовості на фоні суміжних територій // Київське Полісся (етнолінгвістичне дослідження). – К., 1989. – С.24; *Боряк О.О.* Баба-повитуха в культурно-історичній традиції українців: між профанним і сакральним. – К., 2009. – С.201–233.

з засновами золотими, положено шапку шитую, фуста (шовковий носовичок – *О.Б.*) матеріалная»).

Сторінки монографії містять розсиц, на перший погляд, дрібних етнографічних замальовок. Проте їх вік, а головне – достовірність дають усі підстави стверджувати, що вони можуть прислужитися для детальнішої реконструкції традиційно-побутової культури українців в усьому її розмаїтті. Так, варті уваги замальовки про святкування Різдва й Великодня та надсилання з нагоди свята вітань; опис жіночого гардеробу («рубашок з доброго полотна десять, постѣль на швабском полотнѣ, золотом и зеленимъ шолком [гаптовану], запасок двѣ материяльнихъ и шнуровокъ двѣ, кунтушъ атласу венецкого, цвѣтом кармазиновый на сѣбѣркахъ, з опушкою соболлею») зі згадкою про «материнскій перстень з дияментамы на образецъ сердца здѣланій»; перелік провіанту («горѣлки куфовъ простой доброй 6 или сѣмъ и доброй досужних бариль три, сала бочку да круповъ гречаних з бочку»); бідкання Євдокії Граб'янки, що «горѣлки стоять не продани, бо не купують нѣхто»; згадка про народну звичку давати дітям «хлѣб жеванный», а також повсякденна звичаєвість – при сварках демонструвати «нѣсколько фиг» або «большого сорту дулю», «поматерно ссорится» та багато чого іншого.

У додатках уміщено 15 листів 1740–1770 рр., які дають можливість читачеві відчути смак першоджерела й водночас засвідчують, яку значну працю проробила авторка, наближаючи їх зміст до сучасника. Реєстр листів, а також іменний покажчик надзвичайно корисні для тих, хто хотів би зануритись в історію козацько-старшинського соціуму. Книга містить цікаві ілюстрації (як-от портрети фігурантів листування, фотозображення Воскресенської церкви в Батурині), проте подані в неналежній поліграфічній якості, вони навряд чи виконують свою функцію зробити основних персонажів книги та середовище, в якому ті жили, «видимим». Утім, попри цю обставину, монографія Олени Дзюби дає читачеві нагоду здійснити делікатну подорож до самої «серцевини» людського буття – у його приватний простір. Ця мандрівка обіцяє бути не тільки пізнавальною, але й захоплюючою.

О.О.Боряк (Київ)

ГОРБАЧЕВ В.П.

**ГОРОДСКАЯ РЕФОРМА 1870 ГОДА В УКРАИНЕ. –
Донецк: Донецкий юридический институт
ЛГУВД, Международная ассоциация
историков права, 2008. – 320 с.**

ГОРБАЧОВ В.П.

**Міська реформа 1870 року в Україні. –
Донецьк: Донецький юричний інститут
ЛДУВС, Міжнародна асоціація істориків
права, 2008. – 320 с.**

Вивчення історії українських міст, що по-
жвавилася останнім часом, уселяє оптимізм,
адже їхнє минуле досить тривалий час пере-
бувало у занедбаному стані через упередже-
ність щодо їх ролі у житті спільнот, неукра-
їнських у сенсі етнічного походження містян

та їх культур, бракові наукових методик тощо. Серед нечисленних досліджень із цієї тематики слід назвати праці Я.Верменич, О.Карліної, В.Кравченка, О.Прищепи, В.Константиної, Л.Шари, С.Леп'явка та інших, в яких місто ХІХ ст. розглядалося в окремо взятих історичних регіонах України. До цього поважного переліку авторів слід віднести й працю Василя Горбачова, з якою неважко розминутися через правничий фах автора. Спробуємо оцінити цей, безперечно важливий для історика, дослідницький доробок.

Як вказує назва книги, у ній ідеться про міську реформу 1870 р., одну з важливих у низці тогочасних ліберальних перетворень, із котрою цілком справедливо пов'язується модернізація міст Російської імперії. Безумовно, автора, як юриста, найбільше цікавили питання, пов'язані з виявленням важелів, механізмів і наслідків реформи, які запропонувала верховна влада суспільству, те, як вона відстежувала практики громадського керівництва містами, удосконалюючи законодавство й підбираючи кадри, здатні реалізувати її задуми. Узявшись за дослідження реформи в усіх історичних регіонах України, що перебувала тоді у складі Російської імперії, авторові доводилося постійно зауважувати її специфіку як для міст Правобережжя, так і Півдня, пояснюючи мотивації центру.

Аби зрозуміти й оцінити наміри реформаторів, В.Горбачов звернувся до становища міст українських губерній імперії, життя котрих регулювалося Жалуваною грамотою Катерини ІІ 1785 р. Згідно з цим правовим актом, на який мало вплив магдебурзьке право, хоча й засновувалися магістрати і ратуші, однак міські органи влади уподібнювалися до магдебурзьких лише за назвою, а не за повноваженнями, та й час їх упровадження затягнувся, демонструючи відмінний від внутрішніх губерній хронограф, найбільш помітний у правобережних містах. Тут міські думи почали з'являтися, хоча й не скрізь, із 1835 р. У багатьох містечках господарськими справами продовжували

займатися магістрати і ратуші, які одночасно вели й судові справи містян. Їх ліквідація на Правобережжі з передачею справ повітовим судам розпочалася лише реформою генерал-губернатора князя І.Васильчикова у 1860-х рр. Цими та подібними уточненнями автор спростовує непоодинокі помилкові твердження підручників з історії України та з історії держави і права для вищої школи, які вплинули на концептуальні висновки їх авторів щодо інтеграційних темпів Російської імперії у набутих нею територіях. Хоча і його власне твердження про існування загальних та шестигласних дум потребує уточнень. Задум Катерини II вдосконалити владу, поділивши її на розпорядчу й виконавчу, відобразився лише у законодавчому тексті, запозиченому з німецьких зразків, проте не був повсюдно реалізований за її життя, не кажучи вже про час правління Павла I¹.

Непереконливими, особливо після дослідження Р.Вортмана², виглядають авторські твердження про стимулюючий вплив «революційної ситуації» на впровадження міської реформи 1870 р., скоріше воно є відлунням риторики радянських істориків. Натомість варта уваги новаторська теза про прагнення верховної влади залучити до міського громадського управління дворянство, зважаючи на його освіченість, із прикладами про клопотання вихідців зі шляхетного стану брати участь у роботі міських органів.

Визначаючи міста в Україні, на які поширювалася чинність Положення 1870 р., автор вражає своєю обізнаністю щодо їх кількості й адміністративного облаштування, як і в поясненні особливої ситуації з приватновласницькими та позаштатними містами. Ним названі міста й визначено час, коли ті набували громадського управління; зауважено, що найдовше реформа тривала в Південно-Західному краї, де її запроваджували поетапно, спочатку в Київській (до 1878 р.), Подільській (до 1882 р.) і, нарешті, Волинській (до 1883 р.) губерніях.

Сумнівним видається авторське пояснення, що причина такого запізнення, як на Правобережжі, так і на Півдні, крилася в «національному складі населення». Здається, що це твердження вимагає уточнень, адже слід було б говорити про недовіру верховної влади до неросійської еліти, її невпевненість, а то й боязнь передати останній місцеве врядування. І це за тієї умови, що у Правобережній Україні в містах ще зберігалися традиції магдебурзького права. Тут ішлося про поступове поширення міської реформи 1870 р. з правом адміністрації не схвалювати міських голів у разі їх політичної неблагонадійності або призначати замість виборних чиновників від уряду (міськими головами не могли стати євреї). Що ж до приватновласницьких міст, то там запроваджувалося спрощене, але все ж громадське управління у складі виборного міського старости та двох помічників, по одному від міщан і купців. Якщо говорити про південні міста, то тут верховна влада запропонувала компромісне рішення, яке полягало у квотах виборних гласних від християн і мусульман. Аби можна

¹ Писарькова Л.Ф. Государственное управление России с конца XVII до конца XVIII вв.: Эволюция бюрократической системы. – Москва, 2007. – С.498–500; *Её же*. Городские реформы в России и Московская дума. – Москва, 2010. – С.46–48.

² Уортман Р. Властители и судии: Развитие правового сознания в императорской России. – Москва, 2004. – 520 с.

було вчасно реагувати на місцеві явища створювалась нова державна установа – губернське в міських справах присутствіє, завдання якої автор сповна з'ясував, навіть більше, пояснив, чому держава не пішла на створення такої ж установи для земських органів.

До новаторських слід віднести й таке спостереження В.Горбачова, як право самих міст ініціювати запровадження у себе Міського положення, а також спробу пояснити, чому міста не завжди поспішали це робити. Серед причин названо переважання селян, небажання містян сплачувати нові податки, традиційна недовіра до будь-якої влади. У такому разі держава перебирала на себе ініціативу і запроваджувала там міське самоврядування, визначаючи навіть час, ігноруючи при цьому вимоги місцевого населення ввести у себе земські органи влади.

Аби оцінити ступінь демократичності нової реформи автор залучає до дослідження такий її важіль, як виборче право, яким верховна влада наділяла містян як до 1870 р., так і після. Якщо до реформи участь у формуванні міських органів влади брали дві верстви – купці та міщани, то з її впровадженням до них додалися й усі інші, і перш за все – дворяни. Авторський аналіз умов та наслідків виборів указує, що число виборців постійно скорочувалося (навіть у рази). Цьому явищу було запропоноване досить виразне пояснення: суттєвий вплив недоїмок, яких виборцям не вдавалося вчасно позбутися. Адже виборчим правом наділялися лише платники прямих податків, а тому гласні, якщо втрачали майно, могли втратити посаду.

Не користувалися виборчим правом і місцеві чиновники, зокрема губернатори, члени губернського в міських справах присутствія й губернського правління, чини місцевої поліції та ін. Уміле апелювання до цифрового матеріалу дозволило авторові дійти цікавих висновків: чим більше було населення в місті, тим менший його відсоток брав участь у виборах як через нетривале там перебування та ненабуття нерухомої власності. Виборче право, як активне, так і пасивне, залишалось у двох категорій містян – домовласників та торгово-промислового прошарку, що призводило до певної закономірності: хто більше сплачував на потреби міста, той наділявся правом брати участь у керівництві міськими справами. Цей підхід закріплював також поділ виборців на три категорії, де головним став розмір сплачуваного податку.

Дослідник добре простежив виборчу кампанія, яка неодноразово демонструвала курйозні випадки, коли число виборців наближалось до числа гласних, а також вибуття останніх раніше закінчення каденції, що свідчило про незнання реформаторами реального становища на місцях, як і не вміння передбачити результати виборів. Можна пошкодувати, що з цього приводу В.Горбачов не висловився, хоча швидше за все такі явища спричинило поспішне запровадження майнового цензу, тоді як станові перегородки були далекі від зруйнування. Як наслідок, вибори проводилися серед містян двох, а не трьох категорій, та потребували значної підготовки.

Зрештою, як доводить автор праці, вибори ставали популярними, що свідчило про їх значущість у житті міських громад (на це вказують численні порушення законів). Недосконалі законодавчі тексти давали для цього не одну

можливість. Серед виборців названо немало спритників, які купляли перед виборами торгові документи, отримували якнайбільше доручень на право голосування, а підкупи дрібних платників податку були настільки очевидними, що зумовили запровадження кримінальної відповідальності. Усе це, напевно, сприяло тому, що більшість містян байдужіли й, не навчені користуватися своїми правами, переставали брати участь у виборах гласних, лише представники торгово-промислового прошарку зберігали до них сталий інтерес.

Описи виборів до міських дум в авторському дослідженні сповнені барвистими прикладами з різних міст, цифрами, яскравими цитатами з діловодних документів, узятими із фондів Російського історичного архіву у Санкт-Петербурзі, а тому їх картина здається переконливою і всебічно аргументованою. Інколи можна навіть забути, що йдеться про події півторастолітньої давності, а не явища сьогоднішніх виборів, про які пише сучасна місцева газета. І все ж, чи не найбільшою вадою процедури виборів було те, що їх учасники не були проінформовані, за кого вони віддають свої кульки, за винятком кількох кандидатів, а також їх тривалість (навіть по кілька днів, як у Києві), зокрема для містян третьої категорії.

Прислужаться історикам і розділи книги, в яких йдеться про наслідки виборів у містах українських губерній. За авторськими спостереженнями, перші думи були купецькими й міщанськими, за винятком Києва та кількох губернських міст, де гору отримали дворяни³. Їх чисельність у думках виокремлювала міста в Україні від решти в імперії, що пояснювалось найбільшим відсотком дворян серед усіх регіонів Російської імперії.

Один із розділів праці присвячено найголовнішому результату реформи, тим новим установам, яким держава відтепер ввіряла благоустрій міст та організацію й надання найрізноманітніших соціальних послуг. Для цього міська дума наділялася розпорядчими, а управа – виконавчими функціями. Аналіз складу гласних автор здійснив так само ретельно, як і виборців, зважаючи на їх чисельність, права, повноваження, а також способи напрацювання власних рішень (порядок голосування, явка гласних, кворум, ухиляння від участі у засіданнях), і, що найважливіше, – формувати бюджет міст. Тут авторові не можна відмовити в умінні досліджувати, поєднуючи вимоги закону й практики повсякдення міських дум та управ. Для ілюстрації звернімося до кількості засідань дум: закон передбачав їх проводити не менше 2 разів на рік, насправді вони засідали від 57 разів на рік у Катеринославі до 26 разів – у Києві. На незначну присутність у думках впливали не лише зайнятість гласних, їх низька політична культура чи застаріле ставлення до виборної діяльності як до повинності, а й обрання ними такого способу боротьби з непопулярними рішеннями. З іншого боку, дослідник визнає, що частина ініціативних гласних створювала «партії» і використовувала їх для досягнення своїх інтересів. Проте були й протилежні випадки, коли захищалися загальноміські інтереси, адже як інакше пояснити модернізаційний стрибок більшості губернських міст України?

³ Цікаво, що аналогічного висновку дійшла й Л.Писарькова, з'ясовуючи склад Московської думи (див.: *Писарькова Л.Ф.* Городские реформы в России и Московская дума. – С.150).

На відміну від попередників В.Горбачов приділив значну увагу не лише думі, а й управі, яка також була колегіальним органом і до складу її присутствія входили голова, гласні та секретар. І все ж із найбільшим інтересом сприймається інформація про голів, хоча б тому, що ними ставали вихідці з усіх станів, навіть селянського. Проте з часом їх, а також купців і міщан, почали витісняти дворяни (тенденція, характерна лише для українських губерній).

З інтересом сприймаються авторські спостереження про відповідальність осіб громадського управління та заходи держави, аби ті не використовували свої посади в особистих інтересах. До судової, а не тільки адміністративної відповідальності міські голови та гласні притягувалися найчастіше через незаконне привласнення міських коштів. У контексті взаємовідносин розпорядчої і виконавчої влад автор вдало простежив механізм формування відносин між думою й управою та зауважив, що закон не провів чітких між ними меж, а отже, місцеві практики виявилися досить різноманітними й цікавими для історика, серед яких, наприклад, провідна роль управи (а мала б бути думи). Або роль процедури у прийнятті рішень, за що відповідав голова думи, однак лише перед адміністрацією. Такі прояви «недоузаконень» спричиняли явище, завдяки якому взаємоконтроль, як основна ідея самоврядування, не спрацьовував, що й спонукало вдосконалювати реформу міського управління за Положенням 1892 р.

Натомість В.Горбачов визначив шість сфер («предметів»), які міська влада могла самостійно з'ясовувати, і серед них така важлива (про неї часто забувають дослідники), як сфера соціальних послуг. Унаслідок цього і з'явилося право на власні розпорядження дум, особливо на ті, що регулювали міський побут.

Надзвичайно продуктивною в дослідженні виявилася проблема взаємовідносин органів міської влади й адміністрації, яку автор розглянув у динаміці, дійшовши висновку, що закон змушував губернатора наглядати лише за законністю діяльності міських дум, позбавляючи його одноосібно з'ясовувати будь-які їхні порушення. Однак практика показала, що й губернаторам, і міським думам довелося, особливо на перших порах, учитися працювати в нових умовах. Найбільше зіткнень виникало між адміністрацією та міськими думами у Правобережній Україні, де на керівні посади обиралися поляки, а губернатор не схвалював їх. Так було в Луцьку, коли обраного головою К.Корвін-Піотровського не схвалив міністр, а міська дума не перебрала його (конфлікт тривав практично кілька років). Вихід із ситуації верховна влада запропонувала досить неоригінальний, пішовши на порушення закону й почавши призначати на посади голів (не лише на Правобережжі, а повсюдно, усуваючи в такий спосіб людей енергійних, мислячих, здатних вдосконалювати керівництво містом).

Після кадрових непорозумінь чимало конфліктів було пов'язано з володінням та користуванням міською землею. Відтак актуальним стало з'ясування ролі поліції, функції якої (вона ж була виконавчим органом міського управління, особливо у стягненні недоїмок) тісно перепліталися з самоврядуванням. Це питання практично до В.Горбачова залишається до сьогодні недослідженим.

Унаслідок реформи поліція, яка раніше фінансувалася державою, тепер утримувалась і міським коштом. Однак і тут проявилися різне розуміння місцевою та центральною владами ролі й місця поліції, особливо в питаннях розмірів фінансування. Через виявлення непорозумінь з'ясовувалося також питання утримання пожежних команд, які перебували у віданні поліції.

Окремої уваги заслуговує фінансова діяльність міських органів влади, які отримали право формувати міський бюджет та самостійно його витратити на користь розбудови міської інфраструктури. Проаналізувати цю суттєву ознаку самоврядування було доволі складно через неоднакові (як за джерелами, так і за розмірами) надходження до міст різної категорії. Серед них автор виділив, найперше, різні збори, що їх сплачували містяни – оціночний із нерухомості, із торговельних документів, трактирів, завезених товарів, нотаріальних актів та ін. Важливо було, наголошує В.Горбачов, з'ясувати, які податки та якого розміру дума була вправі накладати сама, а які – узгоджувати з центральною владою? Виявилось, що міста мали різні за розмірами джерела надходження, і це дозволило авторові зробити продуктивний висновок, що для міст в Україні не встановлювався їх максимальний розмір, а також те, що витрати на відбудову військової повинності тут були значно більшими, ніж по Російській імперії, що викликало неодноразові конфлікти міської й центральної влад. Доречно було б зауважити, який розмір жалювання «виставляли» собі міські голови та яку платню отримували гласні – як дум, так і управ, або ті, що служили за наймом.

Повнота та широта залученого до дослідження фактажу дозволяє стверджувати, що автору вдалося не лише висвітлити неоднаковий перебіг реформування в різних містах історичних регіонів нашої країни, а й переосмислити висновки своїх попередників. Особливості поширення Міського положення в містах України ставлять під сумнів їх твердження про «встановленість реформи». Виявляється, що тут вона не витримала перевірки на це, а реформатори змушені були враховувати й етнічне походження містян, ступінь їх лояльності до верховної влади. В останньому ховається ще одна новаторська складова цього дослідження – відмова від наділення самодержавства демонічними властивостями, воно було всяким і його пошук співпраці чи порозуміння з місцевими соціумами вартий більшої уваги. Не можна обійти ще один вагомий авторський висновок: позитивні наслідки реформи міського управління були більш відчутними у великих містах, ніж у малих. Як на погляд історика, у дослідженні бракує вірогідних свідчень очевидців, інакше ми не розуміємо, як же сучасники розцінювали нову владу: чи довіряли їй, чи охоче сплачували податки на користь міста, чи могли відстежувати, як та їх витрачає?

Читаючи авторський текст час від часу «перечіплюєшся» об застарілу термінологію, хоча дослідник намагається використовувати й нові поняття, на одне з яких варто звернути увагу. Ідеться про «соціальну географію». Як термін, що відбиває благоустрій окремого міста, він не зовсім вдалий, кращим є «соціальна топографія». Бракує пояснень, яка різниця між громадським і самоврядним управлінням, адже зрозуміло, що верховна влада у жодному із законодавчих актів не ототожнювала ці поняття, а користувалася лише першим

визначенням. Але у цьому, напевно, і буде відмінність підходів до такої важливої наукової проблеми історика, якого цікавлять соціальні наслідки реформи, та правника, для котрого найважливішим виступає задум і реалізація перетворень державою. І ще один незрозумілий як для історика авторський підхід. Дослідження написане з використанням лише архівних і статистично-довідкових матеріалів. У книзі годі шукати бодай згадку про авторів, які також займалися реформою 1870 р., або побіжно зауважували ті самі питання, дійшовши подібних чи інших висновків. Так, надто не заглиблюючись, варто було вказати принаймні на солідну працю харківського історика Д. Чорного⁴. І навіть, попри все, слід визнати, що книга В. Горбачова – це на сьогодні найповніше дослідження міської реформи 1870 р. в Україні, за яке історики мають бути вдячними її авторів-правників.

---

⁴ Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.). – Х., 2007. – 304 с.

В.С.Шандра (Київ)

ЩЕРБАТЮК В.

СЕЛЯНСЬКИЙ ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ В УКРАЇНІ
1917–1921 РОКІВ: УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ. –
К.: Наукова думка, 2012. – 528 с.

Ґрунтовна монографія Володимира Щербатюка підсумовує попередню працю дослідника, яка акумулювала більшість його досягнень уже апробованого наукового доробку. Актуальність проблематики книги не викликає сумніву, зважаючи на складні й неоднозначні процеси формування вітчизняної історіографії у відродженій наприкінці ХХ ст. Українській державі. Адже селянський повстанський рух 1917–1921 рр. викликав значний інтерес уже серед самих учасників революційних подій. Із 1918 р.

почали з'являтися спогади, пропагандистські та публіцистичні праці, а згодом – науково-популярні, довідково-бібліографічні та наукові студії.

Головною метою автора під час написання книги стало дослідження процесу нагромадження знань про український повстанський рух 1917–1921 рр. Дослідницькими завданнями було визначено, зокрема, висвітлення початкового періоду зародження історіографії селянського повстанського руху; виявлення, систематизація та класифікація основних груп історіографічних джерел з його історії; показ формування кількох історіографічних напрямів у вивченні селянсько-повстанської стихії; аналіз хронологічних періодів еволюції історичної думки щодо задекларованої мети тощо. Об'єктом наукового узагальнення стали групи історіографічних джерел з історії селянського повстанського руху початку ХХ ст., що з'явилися на українських територіях у роки революції, радянську та пострадянську добу, а також у діаспорному середовищі.

У вступі до монографії В.Щербатюк аналізує історіографію проблеми та подає огляд використаних джерел. Зрозуміло, що оцінюючи внесок представників багатьох шкіл і напрямів (а він нараховує не одну сотню праць) в історіографію проблеми, досить складно дотриматися цілковитої об'єктивності, хоча автор і намагався це зробити. Хронологічно виокремлюються три історіографічних періоди: 1) 1918 – середина 1920-х рр., коли формуються певні підходи у вивченні проблематики, зокрема зароджуються такі два напрями, як національний та радянський; 2) з другої половини 1920-х рр. і до 1990 р., коли поглиблюються відмінності в підходах до дослідження та висвітлення повстанства в межах різних історіографічних шкіл; 3) від початку 1990-х рр. розпочався сучасний період історіографії селянського повстанського руху, якому властиві активна співпраця вітчизняних й закордонних дослідників, відхід від заідеологізованих методологічних схем, широке залучення архівних документів і матеріалів тощо.

В.Щербатюк опрацював і ввів до наукового обігу широке коло історіографічних джерел, що дозволяє говорити про наявність різнопланових підходів у вивченні історії повстанського руху в Україні протягом 1917–1921 рр. Автор використав документальні матеріали з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Галузевого державного архіву Міністерства оборони України, держархівів Волинської, Дніпропетровської, Київської, Полтавської, Тернопільської, Черкаської областей, державних архівів міст Києва та Севастополя, а також Державного архіву Архангельської області Російської Федерації.

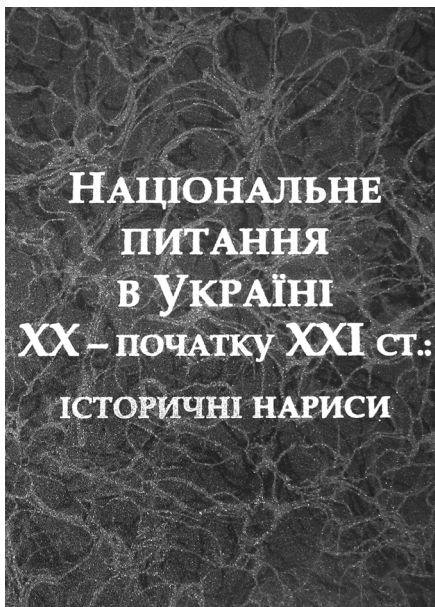
Структурно книга поділяється на вступ, три розділи («Селянський повстанський рух у науково-пропагандистській літературі 1918 – середини 1920-х років», «Вивчення селянського повстанського руху в наукових та науково-популярних працях другої половини 1920-х – початку 1990-х років», «Селянський повстанський рух в новітній вітчизняній історіографії»), висновки, додатки, посилання, список використаних джерел і літератури, іменний і топографічний покажчики (останній дуже цінний з огляду на введений до наукового обігу великий список населених пунктів, де відзначався український повстанський рух).

Слід зазначити, що у вітчизняній історичній науці вперше комплексно досліджується українська історіографія 1918 – початку 2000-х рр. саме в контексті відображення в ній селянського повстанського руху 1917–1921 рр. Окрім того, виокремлено тенденції та наукову періодизацію української діаспори у вивченні даної проблеми. Слід відзначити не тільки наукову, а й суспільну актуальність висвітлення цієї теми, її важливе науково-теоретичне і прикладне значення для студіювання місця та ролі селянства в історії України початку ХХ ст. Своім науковим доробком В.Щербатюк поглиблює дослідження таких сучасних істориків, як В.Верстюк, В.Волковинський, В.Капелюшний, С.Кульчицький, Р.Подкур, В.Солдатенко та інших у тому, що селянська повстанська боротьба, з одного боку, вплинула на політику більшовиків в Україні у бік її тимчасової лібералізації, а з іншого – сприяла формуванню національної свідомості українців у новітню добу. Завершується монографія одним із висновків про те, що окремі аспекти повстанського руху українських селян усе ж залишаються недостатньо висвітленими, а в історичній науці ще до кінця не подолано стереотипи у характеристиці повстанства.

Працюючи над такою складною і досить масштабною темою, авторові не вдалося уникнути й певних упущень та помилок. Хоча історіографічний процес у праці висвітлено достатньо повно, однак розгляд джерельної бази подекуди подано на оглядовому рівні. Бажано було б давати оціночні характеристики досягнень зарубіжних дослідників та актуальність їхніх праць із погляду досягнень сучасної української історіографії. Також слід було залучити англomовні праці фахівців з української діаспори. Досить

умовним видається поділ істориків на державників, соціалістів та націоналістів. Поза тим, автор подає самостійне й оригінальне бачення розвитку української історіографії селянського повстанського руху 1917–1921 рр. Таким чином, монографія В.Щербатюка має завершені й логічно обумовлені її структурою положення, а запропоновані висновки та узагальнення належним чином аргументовані. Отримані в результаті наполегливої пошукової та аналітичної роботи результати є науково обґрунтованими й розкривають особливості вітчизняного історіографічного процесу протягом 1918 – початку 2000-х рр. у висвітленні селянського повстанського руху в Україні 1917–1921 рр.

Т.В.Чухліб (Київ)

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В УКРАЇНІ XX – початку XXI ст.: історичні нариси / Авт. кол.: О.Г.Аркуша, В.Ф.Верстюк, С.В.Віднянський та ін. – К.: Ніка-Центр, 2012. – 592 с.

Про національне питання українські дослідники багато писали ще в радянські часи. Ідеологічна лінія комуністичного режиму орієнтувала науковців на оцінку національних суперечностей і національного гніту як неминучого наслідку класових антагонізмів в експлуататорському суспільстві. На всі лади повторювалися слова з «Маніфесту Комуністичної партії», що національне питання породжене буржуазним суспільством і буде розв'язане лише тоді, коли буде знищена експлуатація людини людиною. Як аксіома сприймалося твердження, що саме з ліквідацією класових антагонізмів усередині націй зникнуть і ворожі відносини між ними, а також експлуатація однієї нації іншою. Уважалося, що після цього у світі наступить не лише соціальна, а й національна гармонія. Саме у такому контексті розглядалося національне питання у багатонаціональному Радянському Союзі. Оскільки ще в 1930-х рр. у СРСР було взято курс на побудову соціалізму і ліквідацію класових антагонізмів, то оголошувалося «розв'язання» й національного питання. У перспективі взагалі обіцялася повна ліквідація міжнаціональних відмінностей і злиття націй та народностей в єдину комуністичну спільність людей. Своєрідним перехідним етапом на цьому шляху називали «радянський народ» – сформовану у СРСР «нову історичну спільність людей», яка ґрунтувалася на російській мовно-культурній основі. Суспільство досить тривалий час перебувало в полоні цієї міфологеми. Українська РСР наводилася як приклад успішного і навіть зразкового вирішення в СРСР національного питання. Але криваві міжнаціональні конфлікти, які спалахнули у Радянському Союзі в останні роки його існування, а потім і розпад за активної участі УРСР радянської імперії, розвіяли цей ідеологічний міф як міраж.

Після проголошення незалежності національне питання в Україні у XX – на початку XXI ст. стало однією з найпопулярніших тем історичних досліджень. Відкинувши комуністичну зашореність, науковці стали шукати нові дослідницькі підходи. Зокрема, перспективи вирішення національного питання стали пов'язувати з *модернізаційними* процесами, тобто переходом від традиційного, аграрного суспільства до індустріального, який почався у Західній Європі з кінця XVIII ст. і поступово охопив увесь світ – як незалежні, так і залежні країни. Серед останніх була й Україна, яка у XIX – на початку XX ст. входила до складу Російської та Австро-Угорської імперій.

Модернізація змінила соціальну структуру суспільства і покликала до життя нові суспільні тенденції, зокрема національні рухи у залежних країнах. Модернізаційну схему цих рухів розробив чеський історик і політолог М.Грох. Вона передбачає три етапи на шляху до національного визволення: 1) відкриття історії, мови й народної культури маленькою (навеликою) групою вчених; 2) фаза національної агітації патріотів з метою поширення національної самосвідомості на усі верстви суспільства; 3) фаза масового національного руху задля здобуття автономії чи політичної незалежності.

У процесі національного відродження етнос, який населяє певну територію, починає усвідомлювати себе як самостійний народ; розгортається процес *формування модерної нації*. Виникає цілий комплекс взаємовідносин етнічної більшості, етнічних меншин та чинної державної влади, які узагальнюються в терміні *національне питання*. Останнє, яке виокремилася в контексті модернізаційних змін, стало одним із найпотужніших факторів історичного процесу останніх двох століть. Викликані модернізацією *національні рухи* кардинально змінили політичну карту світу. З розпадом колоніальної системи на земній кулі почалася ера незалежних держав. Зрештою, 1991 р. незалежною стала й Україна. З тих часів минуло понад два десятиліття. З'явилася необхідна історична дистанція, яка дозволяє більш-менш неупереджено поглянути на минуле.

Спробу дати узагальнююче бачення національного питання в Україні у його історичній ретроспективі зробив колектив українських істориків – співробітників Інституту історії України НАН України, Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Кураса НАН України, Київського національного університету імені Тараса Шевченка та інших наукових установ.

Викликає повагу задеклароване у вступі до монографії прагнення авторського колективу здійснити наскрізний комплексний аналіз національного питання в Україні протягом двох останніх століть: із того часу, коли воно заявило про себе й стало помітним фактором історичного процесу, і до сьогодення. У контексті цього автори намагалися прослідкувати зміну політичних і державних доктрин у розв'язанні національного питання та відповідно – становища й міри впливу на них українців і решти етносів нашої країни.

Насамперед у центрі уваги вчених – аналіз трансформації «українського питання» із суто етнографічного явища в політичне, характеристика умов, що відіграли вирішальну роль у започаткуванні та реалізації українського політичного проекту – «становлення та конституювання української нації», визначення місця й участі у цих процесах українців і представників національних громад та, нарешті, характеристика етнополітичного ландшафту, з яким Україна вступила в добу незалежності, боротьба різних тенденцій в етнополітиці сучасної України (с.3–13). Визнання цілком природним і закономірним прагнення українського народу до створення власної держави та готовність до демократичного співжиття в її рамках з іншими етносами, що населяють Україну, лежить в основі рецензованої монографії.

Матеріал книги викладений у Вступі, семи розділах і Післямові. Перший розділ, авторами якого є Л.Якубова, В.Головченко та О.Аркуша, називається

«Україна напередодні східноєвропейської “Весни народів”». У ньому, зокрема, йдеться про політичне становище українських територій у складі Російської та Австро-Угорської імперій у XIX – на початку XX ст., детально характеризується на підставі конкретних фактів, зокрема статистичних джерел, «деінде мозаїчний» характер розселення етнічних громад на території України. Говориться також про складні міжетнічні стосунки в обох частинах України – підавстрійській і підросійській, аналізується еволюція національного питання в обох сусідніх імперіях.

На цьому загальноісторичному тлі досліджується складний і суперечливий процес самоусвідомлення та самоствердження українського народу. Уже з перших сторінок монографії – і це її позитивна риса – йдеться також про становище інших етносів, що здавна жили в Україні, зокрема поляків і євреїв, про їх боротьбу за самозбереження як окремих національних спільнот. В окремому параграфі автори простежують процес переростання національного питання в Україні внутрішньополітичних рамок і перетворення в міжнародну проблему, пов’язану з військово-політичними планами країн Антанти і німецько-австрійського блоку.

Перша світова війна інтенсифікувала процеси національної консолідації. Зрештою, вимога суверенізації України вийшла за досить вузьке коло національних політиків і стала перетворюватися в масове явище. Таким чином, протягом століття українці пройшли шлях від «етносу без імені», який не мав навіть єдиної самоназви і в різних історичних регіонах послуговувався етнічними «руські», «малороси», «русини», до народу, котрий чітко заявив про свої державницькі амбіції. В.Головченко робить цілком обґрунтований висновок, що український національний рух XIX – початку XX ст. цілком уписується у запропоновану М.Грохом модернізаційну схему національних рухів «молодих» народів (с.75).

Зміст наступного, другого, розділу рецензованої монографії – «Східноєвропейська “Весна народів”» (автори В.Верстюк, Р.Піріг, Г.Єфіменко, І.Патер та С.Кульчицький) становить аналіз третьої фази національного руху – боротьби за національну незалежність. Хронологічно науковці цей процес обмежують 1917–1922 рр. – від початку Української революції до утворення СРСР і входження до його складу Української СРР.

У Росії після краху царизму у лютому 1917 р. національне питання перетворилося в один із найпотужніших факторів політичного життя. Народи колишньої «тюрми народів», якою називали Російську імперію, прагнули до самовизначення. В Україні ці процеси авторами монографії розглядаються у контексті Української революції, яка супроводжувалася швидким зростанням національної самосвідомості населення. Українці чітко продемонстрували своє прагнення досягти державного суверенітету – спочатку йшлося про перебудову Росії на федеративних засадах і, відповідно, автономію України, а опісля, коли владу в Росії захопили більшовики, які почали війну проти УНР, про повну незалежність України (IV Універсал). У цих драматичних умовах українська влада прагнула знайти порозуміння з національними меншинами. Вони мали своє представництво в Центральній Раді, українському уряді.

Зрештою, 9 січня 1918 р. був ухвалений Закон про національно-персональну автономію, який його автор М.Зільберфарб назвав «Декларацією прав націй».

У період Центральної Ради українці, за оцінкою істориків, форсованим маршем йшли шляхом із «селян в націю». Але домінуючі в середовищі цього вищого представницького органу соціалістичні настрої «відсікали» від зазначеного процесу «верхи» – промисловців, великих землевласників, військову верхівку та ін. Це знижувало державотворчий потенціал Української революції. На відміну від періоду Центральної Ради, в умовах існування Української Держави П.Скоропадського процеси національного державотворення набули поміркованішого та органічнішого характеру. До державного будівництва залучалися представники колишньої промислової й аграрної еліти, чиновники, військові. Процес національної консолідації набував громадянсько-територіального, а не етнічного характеру. Проте, закріпити його не вдалося.

Озброєні марксистським ученням, у революційний вир 1917 р. більшовики йшли з ідеєю «злиття націй», як однією з цілей світової революції. Але, опинившись тоді перед несподіваним для них розмахом українського національно-визвольного руху, чітко зорієнтованого на створення власної держави, розвиток мови і національної культури, більшовики, як це влучно відзначається у монографії, «зробили все, щоб уникнути лобового зіткнення з ним» (с.136). У 1917 – на початку 1918 рр. вони змушені були формально визнати право українців на самовизначення, хоча надавати Українській державі реальну незалежність чи навіть автономію не збиралися. Повернувшись в Україну 1919 р., вони ще більше переконалися, що слід хоча б мінімально враховувати настрої населення, яке вже почало звикати жити в незалежній державі. Варіант злиття України з Росією був відкинтий. Реконструюючи логіку дій В.Леніна у цих умовах, С.Кульчицький цілком справедливо стверджує, що той прагнув «вибудувати таку державну конструкцію, яка задовольнить усі сторони. Цілком зрозуміло, що суть цієї конструкції [...] повинна була фундаментально відрізнятися від форми. Зрозуміло й те, що форма могла відповідати сподіванням національно свідомих українців, але суть конструкції мусила співвідноситися з будовою централізованої унітарної РКП(б)» (с.157). Зрештою, із цього виходили більшовики, коли після закінчення громадянської війни постало питання про унормування державно-правових відносин на радянському просторі. Українська СРР стала частиною Радянського Союзу – «соціалістичної федерації». Це був, підкреслюється в монографії, своєрідний компроміс між унітаристською політикою центру і прагненнями України зберегти свій суверенітет. Попри всю умовність федеративної конструкції СРСР, зафіксоване в його Конституції право союзних республік на вихід зі складу Радянського Союзу відіграло свою роль, коли КПРС перестала існувати.

Національному питанню на українських землях у міжвоєнний період присвячений третій розділ монографії (автори Л.Якубова, Г.Єфіменко, О.Рубльов та С.Віднянський). У ці роки українські території перебували у складі чотирьох держав – Радянського Союзу, Польщі, Чехословаччини і Румунії. Кожна з названих держав здійснювала щодо українського населення більш чи менш відверту дискримінаційну політику, спрямовану на його денаціоналізацію.

Про самовизначення (навіть у формі територіальної автономії) не йшлося. Тож національне питання в Україні надзвичайно ускладнилося.

У Радянському Союзі у 1920-х рр. було узят курс на коренізацію, яка щодо корінного населення УСРР прийняла форму українізації. У монографії ця політика розглядається в контексті модернізації, яку правлячий більшовицький режим змушений був у міжвоєнний період проводити в умовах капіталістичного оточення, без допомоги ззовні. Для того, щоб забезпечити мобілізацію людських ресурсів для комуністичного будівництва, необхідно було взяти під свій контроль національно-культурне життя і видозмінити психологію мас. У селянській країні, де переважна більшість населення не знала російської мови, це можна було здійснити лише на засадах коренізації. Але українізація не виправдала надій сталінського керівництва. Вона мало сприяла комунізації селянства і не ліквідувала антибільшовицькі настрої, які в умовах суцільної колективізації набули в українському селі масового характеру.

Натомість українізація стимулювала розвиток національної свідомості, сприяла поширенню українських націонал-комуністичних настроїв, що суперечило планам сталінського керівництва. Усе це в комплексі стало підставою для відмови від українізації і посилення репресивного курсу. Об'єктом жорстоких репресій стало селянство – соціальна база українського руху та антисталінського опору. Голодомор 1932–1933 рр. суттєво підірвав сили українського селянства, його здатність до опору сталінському режиму. Це, звичайно, загальмувало процес українського націєтворення, хоча Й.Сталін говорив про формування української соціалістичної нації. Цілком справедливо акцентується також, що масові репресії деморалізували не тільки українців, а й етнічні меншини. Тим самим, зазначається в монографії, був загальмований процес «визрівання внутрішніх природних процесів формування української політичної нації» (с.263).

Однак, аналізуючи національні відносини в радянській Україні у міжвоєнний період, на цьому не варто ставити крапку. Радянська модернізація 1920–1930-х рр. мала суперечливі наслідки. Голодомор 1932–1933 рр. і жорстокі репресії забрали життя мільйонів жителів УСРР різних національностей і соціального стану. Вони спотворили суспільні відносини, і наслідки цього ми відчуваємо й сьогодні. Сучасне українське суспільство не випадково називають постгеноцидним, постголодоморним. З іншого боку, сталінська модернізація, надавши Україні потужного поштовху на шляху перетворення в індустріальну республіку, супроводжувалася й істотними зрушеннями в її етносоціальній структурі. Мільйони українців стали робітниками, інженерами, вчителями, менеджерами у різних сферах суспільного життя. Міста українізувалися. Українці, які до революції 1917 р. були малоосвіченим селянським народом, поступово набували рис повноцінного європейського етносу, котрий мав свої соціальні «верхи», «низи», «середні верстви». Це був крок до формування модерної української нації, а відтак, наближалася перспектива вирішення українського питання. Про це неодноразово писали вітчизняні та зарубіжні історики.

В умовах Другої світової війни, незважаючи на всі колосальні, небачені раніше втрати і трагедії, цей процес продовжувався. Наведені у розділі «Україна в роки Другої світової війни» (автори Т.Вронська, С.Віднянський, С.Кульчицький, О.Лисенко, В.Щетніков та І.Шупак) факти переконують у цьому. Зокрема, уже на початку війни, у 1939–1940 рр., «українське питання» знову опинилося в центрі європейської політики завдяки пакту Ріббентропа – Молотова. Але радість населення з приводу «возз'єднання» переважної більшості українських земель у складі СРСР була передчасною. У ході радянізації в Західній Україні розгорнулися масові репресії, що справили на її мешканців гнітюче враження і сприяли поширенню антирадянських настроїв. Водночас возз'єднання українських земель «стимулювало процес націєтворення, національної самоідентифікації українців, формування їх національно-етатистської свідомості. Це створило умови для підживлення українізаційних настроїв по всій території республіки, де вони почали помітно згасати у 30-ті роки» (с.350). Із 1944 р. в загальноукраїнські консолідаційні процеси включилася й Закарпатська Україна, приєднана до СРСР. Але паралельно на всій території УРСР, особливо в західних її районах, розгорнулася жорстока боротьба з національно-визвольним рухом, за межі республіки примусово були переселені сотні тисяч людей.

8 квітня 1944 р. О.Довженко написав у своєму щоденнику пророчі слова: «Якою б не була страхотливо руйнівна війна, яким би брудним ураганом не пройшлась вона по Україні, її величезне позитивне значення для історії українського народу безперечно. У цій пожежі, хаосі й крові злились воедино всі українські землі. І якою б не була, очевидно на початку їхня доля тяжкою і трудною, в кінцевому рахунку український народ робить рішучий і неминучий крок вперед».

На цю думку видатного українця наштовхував і той факт, що після нападу Німеччини на Радянський Союз у контексті мобілізаційних заходів влади були зміщені пропагандистські акценти, наслідком чого було визнання національних почуттів усіх народів СРСР, у тому числі й українського. Почали звертатися до історичного минулого нашого народу, зокрема Визвольної війни під проводом Б.Хмельницького, згадувати військові подвиги видатних діячів.

Однак наприкінці Другої світової війни в національній політиці сталінського керівництва відбувся черговий поворот. Про це йдеться на початку чергового розділу монографії – «Україна багатонаціональна після Другої світової війни (1945–1991 рр.)», написаного В.Котигоренком. Зазначається, що ще у ході відновлення контролю над окупованими територіями було поставлено завдання ліквідувати ідеологічні наслідки участі українського народу в Другій світовій війні. Заговорили про особливу роль російського народу в історії – «найвидатнішої нації з усіх націй» Радянського Союзу. Відповідно до цього, відбувався перегляд історії України, в якій робилися акценти на особливу роль російського чинника в історичній долі її народу; нових обертів набула політика русифікації; жорстоко переслідувалися будь-які неконтрольовані прояви національної і громадянської самосвідомості та активності жителів УРСР.

Після смерті Й.Сталіна масові репресії як засіб «вирішення» національного питання в СРСР припинилися. Відійшли у минуле депортації і примусові переселення з України і навпаки, яких зазнали сотні тисяч людей різних національностей. Завершилося формування сучасних кордонів України. 1954 р. до УРСР було приєднано Крим, котрий після виселення з його території кримських татар та представників інших «небажаних» національностей, був перетворений на область у складі РРФСР. Про це йдеться у розділі VI монографії – «Кримське питання в контексті політичної історії ХХ сторіччя», написаному С.Кульчицьким.

Аналізуючи причини приєднання Криму до Української РСР, С.Кульчицький солідаризується з думкою І.Лисяка-Рудницького, який у статті «Новий Переяслав» пов'язував цю подію зі зміною політики Кремля щодо України. Якщо вся попередня політика Центру зводилася до спроби зламати опір українського народу засобами фізичного насильства, то зі смертю Й.Сталіна можливості для здійснення такого курсу вичерпалися. Тепер Україну в межах імперії вирішили утримувати переважно економічними та пропагандистськими, а не силовими методами. Проявом такої зміни в політиці Москви була передача Кримської області Українській РСР (с.528–529).

Але навіть після ХХ з'їзду КПРС і певної лібералізації режиму принципів змін національна політика влади щодо України не зазнала. Продовжувалася русифікація; переслідування осіб, котрим інкримінували націоналістичні погляди, також не припинилися. Переселення українців за межі УРСР (через систему оргнаборів, заохочення зміни постійного проживання, розподіл випускників, які закінчили заклади вищої та середньої спеціальної освіти і т.д.), а також вихідців з інших союзних республік в Українську РСР (такими ж каналами) відбувалося аж до розпаду СРСР. У 1960–1980-ті рр. за межі Радянського Союзу на свою історичну Батьківщину емігрувала частина євреїв, греків, болгар та ін. У цих умовах відбулися певні зміни в національному складі населення УРСР: зменшувалася доля українців і збільшувалася доля росіян. Очікуваним наслідком русифікації був і той факт, що в республіці збільшувалася група українців, євреїв, болгар, греків, поляків та представників інших національностей, які під час демографічних переписів називали рідною не свою, а російську мову. Усе це в комплексі оцінювалося офіційною ідеологією як складові процесу формування нової історичної спільноти людей – «радянського народу».

У монографії цілком слушно зазначається, що «в цих умовах поряд з етнічною і національною [...] ідентичністю, а подекуди на їхньому місці, у частини людей формувалася ідентичність радянська – до певної міри деетнізована, але з домінуванням російсько-культурної компоненти», тобто як «советська» ідентичність (с.489).

Але за цих умов український національно-визвольний рух не припинився, набуваючи нових форм. Автор нарису зазначає, що то був час «формування і розвитку загальнонаціонального руху і рухів етнічних меншин», які в умовах певної лібералізації режиму характеризувалися мирним, ненасильницьким характером. У цьому русі брала участь переважно інтелігенція, але

в ньому були представлені й інші прошарки населення. І хоча репресивна політика влади стримувала національний рух, досягти тотальної русифікації українців та інших національних груп республіки в повоєнні роки не вдалося. Національна ідентичність хоча й була приглушена, але не витравлена зі свідомості людей. «Советська» ідентичність так і не стала домінуючою, хоча перетворилася у важливий фактор суспільно-політичного життя. Добитися «вирішення національного питання» по-радянськи не вистачило ні часу, ні можливостей. Уже на середину 1980-х рр. стало очевидним, що радянський режим вичерпав ресурси свого розвитку. Людство вступало в постіндустріальну, інформаційну еру, а Радянський Союз з його архаїчною політичною системою, утопічними планами на майбутнє і недосконалою економікою, зорієнтованою переважно на військове виробництво, безнадійно відстав від економічно розвинутих країн світу. Під впливом загальноцивілізаційних процесів радянське керівництво на чолі з М.Горбачовим змушене було йти на реформи, які охопили як зовнішню, так і внутрішню політику, у тому числі й міжнаціональні відносини.

На рубежі 1980–1990-х рр., відзначається в монографії, яскраво проявилися тенденції прискореного духовного відродження, суспільної активізації і політизації загальноукраїнського національно-демократичного руху, а також рухів національних меншин. Демократичні зміни, поява в умовах «перебудови» політичних партій, нові пріоритети в діяльності Верховної Ради, надії національних груп на покращення умов задоволення їх культурних і соціально-економічних потреб та інтересів створили цілком нову соціально-політичну ситуацію у суспільстві. Союзний центр поступово втрачав контроль над суспільними процесами. У липні 1990 р. Верховна Рада УРСР ухвалила Декларацію про державний суверенітет України, яка всім «національностям, що проживають на території Республіки», гарантувала право національно-культурного розвитку. 28 жовтня 1989 р. було ухвалено закон «Про мови в Українській РСР», стаття 2 якого оголошувала українську мову державною.

Звичайно, діяли й суто матеріальні мотиви, на які дослідникам необхідно звертати увагу. УРСР вважалася однією з найбільш забезпечених республік Радянського Союзу, яка, за переконанням більшості, вносила до загальносоюзного бюджету непропорційно велику частку. Що ж стосується регіональних суспільно-політичних рухів, які стояли на сепаратистських, реінтеграційних позиціях («Інтеррух Донбасу», «Демократичний союз Новоросії», ряд організацій російськомовного населення Криму та ін.), то вони не отримали підтримки серед громадян.

У монографії цілком слушно зазначається, що унезалежнення України було підготовлене, окрім політичних, і глибокими зрушеннями в етносоціальній та професійній структурі населення УРСР, які відбувалися в попередні десятиліття і мали довготривалі наслідки. Об'єктивні запити розвитку України викликали наростаючу потребу у висококваліфікованих кадрах і менеджерах різних рівнів та сфер життя. Як наслідок, у супереч процесам русифікації, у 1960–1980-х рр. в Українській РСР вже сформувалася етносоціальна структура суспільства, в якій був той мінімум місцевих елементів, переважно українців за

походженням, без котрих було неможливе створення і функціонування сучасної незалежної держави. Наведені у монографії матеріали, що характеризують динаміку етнополітичних змін у другій половині 1950–1980-х рр. (с.482–484), переконливо свідчать про це. Певні міжетнічні диспропорції, які склалися в Україні напередодні 1991 р. (якщо в усьому зайнятому населенні УРСР частка керівників становила 4,76%, спеціалістів – 21,44%, службовців-неспеціалістів – 5,64%, то серед українців відповідні частки становили 4,57%, 19,97% і 4,82%), в умовах гострої кризи радянської системи не загрожували розколом, який міг би спровокувати міжетнічну боротьбу за соціальний статус і престижні менеджерські посади різних рівнів і сфер суспільного життя (с.483), що могло б заблокувати перспективу унезалежнення України. Загальнополітична ситуація спонукала поліетнічний український загаль до масової підтримки ідеї суверенізації республіки (с.509). Автори мали право охарактеризувати цей процес як важливий етап формування модерної української нації.

Утвердження України як суверенної держави означало вирішення національного питання у тій формі, в якій воно існувало з ХІХ ст. Але суспільні процеси набули нової якості. Проголошення незалежності висвітило нові грані національного питання – ті, які в радянський період не виходили на перший план. Постало завдання унормування міжнаціональних відносин в Україні, їхньої гармонізації на основі базових принципів народовладдя, верховенства права, толерантності (с.579–580). Саме про це мова йде в останньому, сьомому, розділі монографії «Україна незалежна», авторами якого є В.Котигоренко і О.Майборода. Цей нарис заслуговує на особливу увагу читача, адже йдеться про питання, які сьогодні хвилюють усе суспільство.

У нову епоху свого розвитку Україна ввійшла переобтяженою радянською спадщиною. У цьому контексті звертають на себе увагу ті сторінки монографії, де аналізуються наслідки русифікації республіки до 1991 р. і суперечливий процес її продовження в умовах незалежності. Зокрема, наводяться дані про скорочення частки осіб, які вважають рідною мову своєї національності (певна частина українців своєю рідною мовою назвала російську). Автор ставить питання: це наслідок малої ефективності політики сприяння розвитку державної мови, чи результат повернення до України громадян української національності, які у свій час виїхали в інші республіки і тепер вважають рідною мовою російську? (с.540). Мабуть, і те, і інше. Але не лише. В умовах незалежності запрацював ще один фактор – повернення до рідної національності (чи національних коренів) тих українців, які у свій час із різних мотивів називали себе росіянами. Із відомих причин російська мова для переважної більшості з них була рідною. Цей фактор потребує окремого аналізу.

Водночас констатується, що домінування у складі населення країни титульної нації (за десятиріччя незалежності – 1991–2001 рр. – її частка серед населення збільшилася з 72,7% до 77,8%) не мало й досі не має адекватного впливу у суспільному житті за критеріями поширення в ньому української мови, культури, інших етноідентифікуючих ознак. «Тривале перебування українців у складі Російської імперії, а потім Радянського Союзу, – зазначається в монографії, – супроводжувалося їх мовною і культурною русифікацією,

через що за ступенем збереження основних ознак своєї ідентичності, а отже за потребою державної підтримки для свого етнокультурного відродження вони не відрізняються від національних меншин» (с.548).

Конституція України, прийнята 1996 р., проголосила незалежну Україну результатом здійсненого «українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення». Українці перетворилися в державний народ. Національні меншини стали рівноправними учасниками державотворчого процесу. Основний Закон України, зазначається в монографії, «має розцінюватися як правовий акт, який законодавчо встановив, що українське громадянство не залежить від етнічної належності особи і що саме громадянство, а не етнічність є основою об'єднання українського соціуму» (с.552). Але, виявляється, не все так просто. Незавершеність формування правової бази етнонаціональної політики, відзначається в праці, «суттєво заважає прийняттю чіткого остаточного вибору етнополітичної моделі країни, який має спиратися на концепцію або моноетнічної нації, де етнічні українці перебувають у патерналістській позиції щодо національних меншин, або поліетнічної нації, яка живе на началах консолідації. Найвні тенденції [...] заохочують обидві моделі» (с.555).

Однак, процес урегулювання міжетнічних відносин відбувається складно і суперечливо, що загрожує перейти у площину політичної боротьби. Як наслідок, вибір оптимальної моделі етнонаціональної політики в Україні, переобтяженій невирішеними соціально-економічними проблемами, перманентною кризовою ситуацією, затягується. Зокрема, прагнучи інтегруватися до Європи, Україна ратифікувала усі основні міжнародні пакти, які стосуються захисту національних меншин, зокрема, їхніх мов і культури. Автори цілком слушно зауважують, що у демонстрації своєї проєвропейськості Україна надміру вдавалася до матричного перенесення на вітчизняний ґрунт положень міжнародних пактів, чим ускладнювала правове обґрунтування заходів, спрямованих на підтримку етнічних спільнот там, де вони потребували. Вади копіювання в нашій країні норм європейського права особливо яскраво продемонстрував закон «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин». У той час, як в Європі цей закон застосовується тільки щодо мов, котрі опинилися перед реальною загрозою зникнення, то українським законом до переліку мов, на які поширюється передбачений хартією захист, внесено і російську, яка є мовою половини населення країни, хоча частка етнічних росіян становить в Україні лише 17% (с.553).

Оцінюючи найновіші соціокультурні тенденції, автори роблять висновок, що нині в Україні робиться спроба законсервувати недемократичний тип державної мовної політики, за яким «панівна еліта колишньої колонії робить «національною» мовою мову колишньої метрополії, якою вона звикла розмовляти і яка є її соціально-груповою мовою» (с.559). Ця обставина вносить додаткові конфронтаційні моменти у суспільно-політичне життя, ускладнюючи і гальмуючи процеси новітнього українського націєтворення. У цьому контексті сприймається надзвичайно своєчасним і вмотивованим один із висновків, сформульованих у післямові до монографії (автор Л.Якубова), що за обставин, які склалися в Україні і навколо неї «завдання внормування міжнаціональних

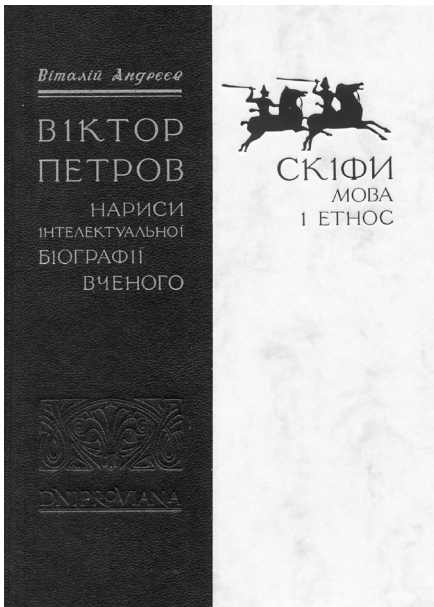
взаємин [...], їхньої гармонізації на основі базових принципів народовладдя, верховенства закону, толерантності залишається як ніколи актуальним» (с.579–580).

Підбиваючи підсумок, звернімося до А.Капшелера, який назвав парадоксальним стан досліджень, дотичних до аналізу національного питання, зокрема до питань українського націєтворення: «З одного боку, є відносно мало праць, присвячених глибокому вивченню цього питання (українське націєтворення – *Ф.Т.*), з іншого – націєтворення і національна свідомість переважають в історіографії настільки, що навколо них зосереджується більшість повних викладів історії України». Аналогічна думка цитується у вступі, і це повинно означати, що його автор, голова редколегії академік В.Литвин, солідаризується з А.Капшелером (с.15).

Але чи була подолана ця дослідницька диспропорція в рецензованій книзі? Напевне, ні. В.Литвин слушно зауважує, що «авторський колектив не претендує на вичерпне висвітлення цього надзвичайно перспективного дослідницького напрямку, розглядаючи проведену роботу лише як початок тривалих і глибоких історичних студій, які покликані сприяти розвитку методологічних засад вітчизняної історичної науки» (с.13).

Ще одна обставина. Матеріал у монографії подається у формі нарисів, на що вказує назва книги. Звернення до такого, досить вільного щодо змісту і форми жанру також свідчить, що автори не ставили перед собою завдання створити завершене синтетичне дослідження національного питання в Україні. Певне, саме тому в монографії немає теоретичного розділу, в якому, зазвичай, чітко окреслюються загальні методологічні підходи дослідження і дається сучасне тлумачення численних понять та категорій, що використовуються у книзі, і які різними вітчизняними й зарубіжними авторами, науковими школами трактуються по-різному. Автори рецензованої монографії мали домовитися про спільні підходи. Їх озвучення не лише розкрило б сучасні погляди на проблему, а й «дисциплінувало» б дослідників та сконцентрувало б їх увагу на ключових аспектах національного питання і проблемах націєтворення, надало б аналізу необхідної зв'язаності, стрункості та завершеності. Оскільки цього не зроблено, замість завершеної картини читач одержав набір добротних мозаїчних панно. Але з мозаїки окремих розділів і фрагментів монографії вимальовується досить чітка картина етнополітичних процесів в Україні (і навколо України) ХХ – початку ХХІ ст.

Ф.Г.Турченко (Запоріжжя)

АНДРЕЄВ В.М.

**ВІКТОР ПЕТРОВ: НАРИСИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ
БІОГРАФІЇ ВЧЕНОГО. – Дніпропетровськ:**

Герда, 2012. – 476 с. (серія «Dniproviana»)

Генерація українських гуманітаріїв 1920-х рр. чомусь асоціюється з ностальгійним присмаком, духовним піднесенням, інтелектуальною розкутістю і, заразом, із незбагненим болісним почуванням чогось назавжди втраченого, загубленого й змарнованого... Недаремно С.Підгайний нарік покоління науковців міжвоєнної доби емним і досить точним означенням – недостріляні. Утім, інтелектуальні біографії та творчі практики навіть фізично вцілілих учених спотворив, викривив та деформував безжальний тоталі-

тарний молох, який поховав численні задуми, проекти, плани з обсягу української думки, а багатьох прирік на тривалі еміграційні поневіряння. Відтак в уяві постає ціла низка яскравих і самобутніх інтелектуалів 1920-х рр. – О.Баранович, Й.Гермайзе, К.Грушевська, В.Дубровський, П.Клименко, О.Оглоблин, Л.Окіншевич, В.Романовський, М.Ткаченко, К.Штепа та чимало інших. До цієї ж генерації поза межами радянського кордону належали такі знані дослідники, як М.Антонович, І.Борщак, В.Заїкин, Т.Коструба, Б.Крупницький, С.Наріжний, Д.Оляничин, Є.Онацький, В.Січинський, Д.Чижевський та ін. Покоління двадцятих могло дати українській соціогуманітаристиці настільки багато, що мимоволі постає спокуса переміститися на «заборонену територію» й спроектувати інші сценарії наукового життя за більш сприятливих соціокультурних обставин і передумов. Зокрема, до цього спонукає монографія сучасного історика Віталія Андреева, присвячена біографії Віктора Петрова – химерного й загадкового інтелектуала, котра чудово демонструє як величезні й, на превеликий жаль, утрачені можливості, так і незвичайні здобутки тієї самобутньої генерації 1920-х рр.

Біографія Віктора Платоновича Петрова (1894–1969 рр.), більше знаною на чужині як В.Бер, Домонтович та Плят, містить такі цікаві та захоплюючі повороти долі, котрі могли б скласти неповторну сюжетну канву як для карколомного детективу чи пригодницької кінострічки, так і витонченого філософського або культурологічного есе. Проте жанр, котрий В.Андреев обрав для своєї монографії, поза будь-яким сумнівом має переваги, найголовніша з яких – можливість простежити й відтворити перебіг різних життєвих сценаріїв на тлі широкої палітри інтелектуального та культурного буття. Тим паче, що В.Петров інтригує, точніше зачаровує своїми численними життєвими, соціальними і культурними ролями: письменник та літературознавець, філософ й археолог, етнограф і фольклорист, редактор та перекладач,

адміністратор-керівник академічної інституції й досвідчений польовий дослідник, радянський агент та офіцер окупаційної служби пропаганди й інтелектуал-емігрант. Б.Крупницький свого часу назвав полемічну манеру В.Петрова «методом заперечень», хоч практику суцільних «заперечень» варто поширити на різні стилі його життя, кожен з яких немовби виключає/спростовує чи, навпаки, доповнює попередній.

Така багатоманітність та синкретичність ролей нав'язує суперечливість і розмитість потенційних фабул його біографії. Отож автор монографії здебільшого репрезентує ті сюжети, котрі пов'язані з В.Петровим як гуманітарієм, зокрема на ниві української історіографії. Вочевидь, про цей зріз біографії В.Петрова написано порівняно небагато, незважаючи на справжній масштаб цього вченого.

Передусім це етнографічні, фольклористичні й редакторські практики, з якими пов'язане входження В.Петрова в українську гуманітаристику, зокрема його діяльність як керівника Етнографічної комісії ВУАН та етнографічної експедиції з вивчення дніпровського лоцманства в 1927–1929 рр. Зауважимо, що своєрідні культурні рефлексії В.Петрова щодо побудови Дніпрельстану й пов'язані з ними наукові студії споглядаємо на сторінках його літературних творів. Власне, перетікання розмаїтих дослідницьких устремлінь і спостережень із проблемного поля науки у простір літературних експериментів, до того ж оздоблених психологічними, провокативними, еротичними й інтимними мотивами, є специфічною рисою стилю мислення В.Петрова. Недаремно його проза про визначних українських романтиків ХІХ ст. – М.Костомарова («Аліна й Костомаров») та П.Куліша («Романи Куліша») має не тільки неабияку літературно-естетичну цінність, але й сповнена численними науковими рефлексіями стосовно культурної доби романтизму, котрі досі неоцінені належним чином.

Протягом 1920-х рр. проступають і літературознавчі, мовознавчі та філософські практики В.Петрова, котрі висвітлюють і по-новому репрезентують чимало відомих письменників та вчених (Марко Вовчок, М.Гоголь, М.Зеров, М.Коцюбинський, Леся Українка, О.Потебня, М.Рильський, П.Филипович, Т.Шевченко й ін.). За слушним висловом В.Андреева, герої В.Петрова – диваки й маргінали, які шукають виходу з украй складної і напруженої, часом доведеної до критичної межі екзистенційної ситуації. Приміром, студії В.Петрова відкривають Г.Сковороду як преромантика та представляють самотній світ уявлень і почувань «мандрівного філософа», котрі нав'язують антропологічний вимір його творчості. Зазначимо, що автор монографії вміло нюансує різноманітні практики В.Петрова, показує креативність, іноді дотепність і несподіваність поворотів його мислення, зокрема самоіронію, показне фіґлярство та бутафорський епатаж у манері повсякденної поведінки цього українського інтелектуала.

Нова ситуація на зламі 1920–1930-х рр. примушує В.Петрова до писань «нового» жанру – т.зв. «покаянних текстів», в яких він виступає із «самовикриттям» власних дослідницьких «прорахунків», точніше «гріхів», зокрема «спростовує» здобутки своїх попередніх студій, присвячених П.Кулішу. Схоже,

що розкручений маховик репресій змусив В.Петрова мігрувати на інші, більш «безпечні» предметні поля тогочасної «пролетарсько-селянської науки» – археологію й історію матеріальної культури. За іронією долі, як зауважує В.Андреев, В.Петров упродовж 1930-х рр. виступає як автор «викривальних» праць, присвячених німецькій археології та глибоко «занурюється» в побут і світосприйняття первісної людини, публікує кон'юнктурну повість про М.Щорса і, водночас, пише «у стил» автобіографічний роман «Доктор Серафікус», який вирізняється глибокими психологічними саморефлексіями. Твір був видрукований лише 1947 р. на еміграції, справивши великий культурний резонанс. Видається, що ця парадоксальність чи подвійне буття В.Петрова, котрий, здається, за будь-яких життєвих ситуацій та обставин залишався «людиною у собі», продукує позірну алогічність і водночас прагматичну спрямованість його дослідницьких та творчих практик. Саме ці сюжети не тільки простежуються автором студії, а й подаються на розмаїтому культурному та інтелектуальному тлі тодішньої епохи.

Та ще цікавіше виглядають життєві повороти В.Петрова, заарештованого 1938 р. і звільненого менш, ніж за два тижні. В.Андреев припускає, що саме тоді розпочалася співпраця науковця з органами держбезпеки. Відтак 1941 р. колишній арештований робить майже фантастичний, з огляду на радянські реалії, кар'єрний стрибок. Він не тільки обіймає посаду директора Інституту українського фольклору АН УРСР, а й висувається на обрання дійсним членом Академії наук!

Ще одне дивовижне перетворення відбувається під час німецько-радянської війни, коли «військовий перекладач» Червоної армії раптово перетворюється на «зрадника Батьківщини» і, заразом, стає радянським агентом й офіцером окупаційної служби пропаганди, який відіграє доволі специфічну роль у політичних колах української еміграції. Утім, незважаючи на тодішні лихоліття та мандрівні обставини, зумовлені перебігом великої війни, В.Петров пише численні статті антирадянської спрямованості, зокрема про репресованих українських учених і діячів, низку оповідань та один із найвідоміших романів української літератури першої половини ХХ ст. – «Без ґрунту». Більше того, у його публікаціях воєнної доби висувається низка цікавих ідей і припущень. Такою, скажімо, була думка В.Петрова про існування на території Південної України «варварських» варіантів античної культури як своєрідного вислідку елліністичних часів.

Завершення Другої світової війни переносить провідного героя монографії В.Андреева на «Планету Ді-Пі» (назва одного з найвідоміших романів У.Самчука про «таборовий період» чи епоху «переміщених осіб» в історії української повоєнної еміграції 1945–1951 рр.). Післявоєнні побутові обставини, таборові поневір'яння та відносно ліберальні умови життя вигнанців із різних країн у західних зонах окупації Німеччини спонукають В.Петрова вбратися у нові «шати» – діяча й співорганізатора Мистецького українського руху (МУР), що був своєрідною аналогією і водночас масштабною культурною провокацією щодо незабутньої Вільної академії пролетарської літератури, яка постала на хвилі революційного романтизму 1920-х рр. Не випадково виникнення МУР

спричинило не тільки потужний внутрішній конфлікт у самій асоціації, а й каталізувало та розпалило змагання за лініями давніх «розколів» у середовищі української еміграції, зокрема між «галичанами» і «східняками», «націоналістами» й «демократами», «лібералами» та «соціалістами» тощо. Вочевидь, МУР став визначним, хоч і досить суперечливим явищем «епохи ді-пі».

Водночас В.Бер-Домонтович посів становище блискучого та, мабуть, найвідомішого есеїста часів «еміграційного ренесансу» (одна з назв «таборової доби»), писання якого обіймають коло злободенних історико-філософських, культурно-антропологічних і мистецько-літературних проблем. Саме ці публікації створили В.Петрову той славнозвісний ореол інтелектуала-попередника знакових західних течій, який виплекав означення його постаті як «українського Фуко» (І.Фізер). У ті роки В.Петров виступає й у ролі авторитарного редактора-упорядника низки відомих видань – альманаху «Мур», часопису «Арка» та збірника «Хорс», а також викладає в низці вищих навчальних закладів української еміграції та ін. В.Андреев слушно порівнює контексти історіософських поглядів В.Петрова, зокрема його концепцію історичних епох, з ідеями М.Бердяєва, А.Тойнбі, З.Фройда, М.Фуко, Ф.Шміта, О.Шпенглера, візіями екзистенціалістів та персоналістів. Видається, що до цього кола варто долучити ще й іншого представника генерації 1920-х рр. – Д.Чижевського, гуманітарія-енциклопедиста, автора відомої студії «Культурно-історичні епохи» (Аугсбург, 1948 р.).

Із таємничого зникнення В.Петрова зі свого мюнхенського помешкання у квітні 1949 р. розпочалася «друга радянська доба» в його біографії, яку автор праці метафорично називає «інтелектуал у тіні». Причому на еміграції до середини 1950-х рр. припускали, що В.Бера-Домонтовича викрала радянська спецслужба чи вбили бандерівці. Відтоді розпочався процес повторного входження, точніше нової «прописки» В.Петрова в радянському науковому світі, котрий В.Андреев представляє як складний і тернистий шлях, сповнений «підводних рифів». Відтак улітку 1950 р. В.Петров стає молодшим науковим співробітником Інституту історії матеріальної культури АН СРСР у Москві, позаяк він був позбавлений усіх наукових звань як «зрадник». Так розпочався процес змагання В.Петрова з радянською академічною бюрократією, котру втілював сумнозвісний ВАК СРСР, за повернення наукового ступеня доктора філологічних наук (1930 р.), що тривав майже 17 років. Отож 72-річний здобувач, де-факто вчений європейського і навіть світового масштабу, не тільки нарівні з зеленими аспірантами складає кандидатські іспити, а й пише автореферат кандидатської дисертації, яку, врешті-решт, захищає як докторську! Це був останній прижиттєвий тріумф українського інтелектуала в радянському театрі абсурду. Тим більше, що незважаючи на публікацію кількох монографій ученого значна частина його творчого доробку «другої радянської доби» так і залишилася у вигляді рукописів та підготовчих матеріалів.

Невипадково окремим рефреном в архітектоніці монографії В.Андреева прописані скіфські сюжети, які посідають поважне місце в інтелектуальній біографії В.Петрова: іраномовність та походження скіфів, їх генеалогічна легенда, етнокультурний і господарський поділ Скіфії, державність та ін.

Насамкінець автор студії зауважує, що оригінальний підхід В.Петрова до скіфського етносу хоч і не здобув підтримки поміж радянських науковців, але ніким не спростований і до сьогодні. Своєрідним додатком до «скіфської частини» біографії В.Петрова слугує репринтне відтворення його монографії «Скіфи: Мова і етнос» (Київ, 1968 р.).

Загалом книга В.Андреева приваблює як окресленими сюжетними лініями, так і легкістю авторського викладу, попри висвітлення й представлення дослідницьких практик В.Петрова з досить складною і специфічною термінологією, що перетинає різноманітні предметні поля (археології, етнографії, фольклористики, лінгвістики, філософії, культурології, літератури, мовознавства та ін.). До того ж, представлена монографія вперше вводить до наукового обігу чималий пласт фактографічного матеріалу, який досі був невідомий широкому колу фахівців. Привертає увагу й вишукане мистецьке оформлення, ба навіть зразкова культура видання студії В.Андреева, що радше є щасливим винятком, аніж правилом для видавничих практик на обширах сучасної наукової книги в нашій країні.

І все ж авторові не вдалося однаково повно висвітлити всі дослідницькі практики В.Петрова, зокрема з обсягу мовознавства, історії політичних і правових учень. Не повною мірою реконструйовано такий біографічний сегмент, як співробітництво з органами НКВС та розвідницька діяльність. Подальших студій потребує еволюція політичних поглядів ученого, а також чинників формування його української ідентичності. До вад книги, на сторінках якої згадуються щонайменше сотні імен та чимало різноманітних проблемних аспектів, слід віднести й брак іменного, а в ідеалі – предметного покажчика.

Зрештою, монографія В.Андреева продукує чимало цікавих думок, асоціацій, вражень і спостережень, зокрема вона вкотре змушує замислитися стосовно понівеченої долі яскравої генерації українських інтелектуалів 1920-х рр. та їх загубленої/втраченої спадщини.

О.В.Ясь (Київ)

ХРОНІКА

В.П.Кононенко (Київ)

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «РАНЬОМОДЕРНА УКРАЇНА НА ПЕРЕХРЕСТІ ЦИВІЛІЗАЦІЙ, КУЛЬТУР, ДЕРЖАВ ТА РЕГІОНІВ»

Захід відбувся 23 листопада 2012 р. в Києві. В його організації взяли участь відділ історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАНУ, Науково-дослідний інститут козацтва, Семінар з інтелектуальної історії й Український національний комітет з вивчення країн Центральної та Південно-Східної Європи.

Відкрив роботу наукового форуму директор Інституту історії України НАНУ академік *В.Смолій*, котрий у своєму вступному слові наголосив на необхідності творчого освоєння вітчизняними дослідниками новітніх методологічних напрацювань, а також вписання українського національного нарративу у ширший історіографічний контекст. У пленарних доповідях д-р іст. наук *Т.Чухліб* проаналізував міжнародно-правовий статус ранньомодерної України. Зупинившись на відносинах із Польщею, Росією, Туреччиною, Австрією, Швецією, Трансільванією та Молдавією д-р іст. наук *В.Горобець* порушив питання конфліктності у владі Гетьманату/Гетьманщини в постмазепинську добу, а д-р іст. наук *О.Бачинська* зупинилася на проблемі співіснування козацьких і мусульманських воєнізованих структур наприкінці XVIII – у першій чверті XIX ст. у складі Російської та Османської імперій.

На першій секції («Ранньомодерна Україна у контексті взаємовпливів країн Центральної та Східної Європи») було заслухано такі виступи: канд. іст. наук *Н.Старченко* доповіла про особливості вивчення шляхетських наїздів як культурного явища в ранньомодерній Речі Посполитій, канд. іст. наук *Д.Ващук* зосередив увагу на правовій культурі української еліти Великого князівства Литовського у другій половині XV – першій третині XVI ст., канд. іст. наук *О.Сокирко* порівняв військовий розвиток Гетьманщини з «мілітарною революцією» в ранньомодерній Європі, канд. іст. наук *В.Кононенко* репрезентував модернізаційні проекти української адміністрації Гетьманщини 1670–1760-х рр., канд. іст. наук *К.Галушко* розглянув традиції використання топонімів («Малоросія» та «Україна») на картах Східної Європи наприкінці XVII – на початку XX ст., д-р іст. наук *Я.Федорук* проаналізував зовнішню політику Юрія II Ракоці щодо Речі Посполитої, Швеції й України з кінця 1654 – до кінця 1656 рр., канд. арх. *О.Харлан* відзначив архітектурно-містобудівні особливості фортеці Кодак за картографією XVII–XIX ст., *В.Векленко* надав нові відомості про Самар-Богородицьку фортецю.

У роботі другої секції («Ранньомодерна Україна і тюркський світ») узяли участь доктори історичних наук О.Бачинська, В.Брехуненко, Д.Сень, Т.Чухліб, кандидати історичних наук О.Галенко, В.Грибовський, В.Полторац, О.Середа, О.Сокирко, П.Усенко, а також науковці В.Гіпч, Т.Ковалець та ін. Зокрема, д-р іст. наук *В.Брехуненко* у своїй доповіді розглянув ідентичність християнських козаків на степовому кордоні Європи наприкінці XVI – на початку XVII ст., *В.Гіпч* представив образ кримських татар у міщанській літературі України XVI–XVII ст., *Т.Ковалець* розповів про співпрацю Криму та Запорозжя у повстаннях 1620–1630-х рр. у Середньому Подніпров'ї, д-р іст. наук *Д.Сень* репрезентував малодосліджені питання прикордонної взаємодії донського козацтва й османського Азова у другій половині XVI – у XVII ст., канд. іст. наук *О.Середа* проаналізував відомості про мазепинців в османсько-турецьких документах 1709–1712 рр., канд. іст. наук *В.Грибовський* розглянув військово-здобичницькі практики кримських татар і ногайців у XVII–XVIII ст., а канд. іст. наук *В.Полторац* на прикладі *М.Чайковського* (Садик-паші) простежив явища девіації та модернізації на рівні життя неординарної людини XIX ст.

У третій секції («Тексти, уявлення та ідеї на перехресті цивілізацій, культур та регіонів») також було багато змістовних виступів, зокрема *К.Кириченко* виголосила доповідь про початок формування політичних легенд у Великому князівстві Литовському та Московському князівстві, канд. іст. наук *О.Осіпян* на прикладі звернення до далекого минулого у судовій тяжбі міського магістрату з вірменською громадою у Львові 1578 р. проаналізував історичні уявлення та їх використання у соціальних конфліктах, канд. іст. наук *В.Пилипенко* навів нові відомості щодо авторства «*Traktatu de offensivo bello*», канд. іст. наук *В.Зема* присвятив свій виступ «*silva rerum*» князів Четвертинських середини XVII ст., *Т.Барабаш* представив розгляд письма листів Б.Хмельницького до магістрату Львова у 1655 р., канд. іст. наук *Є.Литвіненко* розглянула відомості про правобережного гетьмана А.Могили на шпальтах хроніки «*Theatrum Europaeum*».

Під час роботи четвертої секції («Історіографічні прочитання ранньомодерної України») канд. іст. наук *А.Блануца* розглянув нові виклики в археографічних дослідженнях спадщини Великого князівства Литовського, канд. іст. наук *В.Яценко* проаналізував особливості репрезентації гетьмана І.Мазепи у сучасній російській історіографії, канд. іст. наук *Ю.Кудінов* простежив погляди вчених Північної Америки 1990–2000-х рр. на Українську революцію XVII ст., а *Л.Ісмаїлова* подала огляд сучасної російської історіографії, присвяченої визначенню ролі України у східноєвропейській політиці Кримського ханства та Османської імперії у 1640–1650-х рр.

П'ята секції («Ранньомодерна Україна: козацька, шляхетська та “посполитська”») була представлена значною кількістю цікавих виступів. Так, д-р іст. наук *Л.Посохова* охарактеризувала типи кар'єри викладачів православних колегіумів протягом XVIII – початку XIX ст., канд. іст. наук *О.Романова* на прикладі ікони св. Миколая із с. Лазорки Пириятинської протопопії розглянула ареал паломників та механізми поширення інформації про чудотворну святиню, *О.Бороденко* акцентувала увагу на такому явищі, як «Божа вдова», поведінкові стратегії самотньої жінки Гетьманщини XVIII ст., канд. іст. наук *С.Потапенко* проаналізувала походження й персональний склад слобідської гілки шляхетсько-старшинського роду Красовських, канд. іст. наук *В.Пришляк* зупинився на шляхах формування старшинської еліти, узявши за приклад генерального військового писаря часів правління Д.Апостола *М.Турковського*, канд. іст. наук *І.Сердюк* подав статистику дитячої смертності у суспільстві Гетьманщини, канд. іст. наук *Ю.Рябуха* розповів про рейд *С.Чарнецького* на Брацлавщину навесні 1653 р.,

канд. іст. наук *К.Івангородський* проаналізував геополітичне становище Південної Київщини як чинник формування політичної незалежності українського козацтва, канд. іст. наук *О.Репан* розповів про легальні і нелегальні методи боротьби Війська Запорозького Низового зі Старосамарською сотнею, а *С.Краснобай* на конкретному історичному матеріалі простежив склад, розселення та подальшу долю старшини Самарської паланки.

Майже кожен виступ завершувався запитаннями до доповідача та дискусією, а робота секцій – обговоренням спільних тем, що засвідчило корисність розширення комунікації між дослідниками ранньомодерної України й необхідність регулярного проведення подібних форумів. За результатами роботи конференції планується видати збірник наукових праць.

О.Й.СТАСЮК (ЛЬВІВ)

**МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ
«УКРАЇНСЬКА ПОВСТАНСЬКА АРМІЯ В КОНТЕКСТІ
НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ НАРОДІВ
ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ»**

Організаторами конференції, яка відбулася 27–28 вересня 2012 р. у Львові за участю науковців з України, Франції, Чехії, Словаччини та Литви, виступили Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАНУ, Львівський національний університет ім. І.Франка, Львівська обласна рада, Львівська обласна державна адміністрація, комунальне підприємство Львівської обласної ради «Доля», Центр незалежних історичних студій. Почесне право розпочати роботу головуючий на засіданні в.о. директора Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАНУ проф. *Микола Литвин* надав голові Львівської обласної ради *Олегові Панькевичу*, котрий у своєму виступі наголосив на важливості наукового осмислення проблем Української повстанської армії для подальшого розвитку нашої держави, зокрема вирішенні національних і соціальних питань та консолідації суспільства. Він повідомив, що 2012 р. на Львівщині оголошено роком УПА, у зв'язку з чим депутати облради затвердили положення про почесну відзнаку «70-річчя створення Української повстанської армії», якою нагороджуватимуть ветеранів УПА. Із привітальним словом також виступили начальник головного управління з питань внутрішньої політики, преси та інформації Львівської обласної державної адміністрації *Ірина Романів*, завідувач кафедри новітньої історії України Львівського національного університету ім. І.Франка *Олексій Сухий*, представники громадськості м. Каунас (Литва) та голова Львівського крайового братства ветеранів національно-визвольної боротьби *Олесь-Дмитро Гуменюк*. Незважаючи на проведення конференції напередодні чергових виборів до Верховної Ради України, її робота проходила у суто науковій атмосфері й не мала політичного підтексту.

Учасники наукового форуму обговорили найрізноманітніші аспекти діяльності українського національно-визвольного руху 1930–1950-х рр. у контексті боротьби народів Центрально-Східної Європи з екстраполяцією у площину сучасних суспільно-політичних проблем в Україні та світі. Під час пленарного засідання було виголошено доповіді на тему «Національно-державна платформа українського визвольного руху середини ХХ ст.» (*Олександра Стасюк*, Львів), «Діяльність ОУН і УПА на тлі революційних, визвольних та антиколоніальних рухів Європи й Азії» (*Олександр Пагіря*, Київ), «Спірні питання українсько-польського конфлікту на Волині і в Галичині в роки Другої світової війни» (*Леонід Зашкільняк*, Львів), «Обставини і місце загибелі Степана Стебельського-«Хріна»» (*Микола Мушинка*, *Магда Мушинка*, Пряшів, Словаччина) та ін. У першій доповіді було простежено форми та методи реалізації національно-державних засад Організації українських націоналістів та Української повстанської армії, звернено увагу слухачів на ідеологічні й структурні трансформації, яких зазнав національно-визвольний рух у процесі свого розвитку. Доповідачка *О.Стасюк* (завідувач сектору національно-визвольного руху ХХ ст. Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАНУ) відзначила, що боротьба ОУН і УПА логічно вписується не лише в контекст національної історії, а й загальносвітовий історичний процес, адже її ідеологічні та світоглядні засади формувалися в тісному зв'язку з інтелектуально-політичним доробком європейської історії. Київський дослідник *О.Пагіря* подав порівняльну характеристику діяльності ОУН і УПА та революційних, визвольних,

антиколоніальних рухів Європи й Азії, відзначивши між ними багато спільних рис. Проф. *Л.Зашкільняк* (Львівський національний університет ім. І.Франка) висвітлив українсько-польські відносини у Західній Україні під час Другої світової війни в контексті міжнародно-політичної ситуації, зауваживши, зокрема, що «волинські події» слід розглядати не як окреме явище, а як одну з ланок перманентної українсько-польської війни ХХ ст. Історик змушений констатувати, що у цьому протистоянні, яке мало риси міжетнічного конфлікту, жертви були логічним продовженням тотального побороювання ворога. Указуючи на методологічні розбіжності між польськими та українськими дослідниками історії Другої світової війни, *Л.Зашкільняк* наголосив, що вони зумовлені радше політичними мотивами. Проф. *М.Мушинка* поінформував присутніх про історію загибелі та поховання командира тактичного відтинку ТВ-24 «Маківка» групи УПА-Захід Степана Стебельського-«Хріна», убитого 9 листопада 1949 р. у с. Погоржеліце (Чехія). Після пленарного засідання відбулася презентація нових видань Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАНУ та інших наукових центрів, присвячених тематиці українського визвольного руху.

Роботу пленарних засідань було розраховано на два дні й побудовано за двома напрямами: «Український визвольний рух середини ХХ століття в суспільній та науковій думці» (головуючі – Олександра Стасюк, Галина Стародубець) і «Боротьба ОУН і УПА крізь призму мікроісторії та біографістики» (головуючі – Володимир Трофимович, Михайло Романюк).

Тематичне засідання першої секції розпочав проф. *Анатолій Русначенко* (Київський інститут соціальних і культурних зв'язків ім. св. княгині Ольги), котрий виголосив доповідь на тему «Дискусії з програмових питань у середовищі керівництва визвольного руху та їхні наслідки». Доповідач простежив розвиток ідейно-політичних засад українського визвольного руху впродовж 1930–1950-х рр. від тоталітарних до демократичних ідей, відзначивши чинники, які мали вирішальний вплив на цей процес. Учасники дискусії підтвердили основну думку доповідача про те, що вищезазваний рух діяв у системі найпоширеніших європейських ідейно-політичних течій і разом із ними пройшов еволюцію від захоплення фашизмом і нацизмом до їх повної негації, а тому будь-яка спроба вирвати його з історичного контексту є антинауковою. Львівський науковець *Тарас Гривул* простежив організацію політично-пропагандивних та військових вишколів ОУН на підрадянській території у 1939–1941 рр. Новими фактами й оцінками подій була насичена доповідь донецького історика *Дмитра Титаренка* «“Просвіта” на теренах Східної України в період нацистської окупації як чинник громадського життя».

Чи не найбільше запитань у присутніх виникло до доповіді ст. наук. співроб. Інституту народознавства НАНУ *Оксани Кісь*, яка опрацювала тему «Материнство як дилема у жіночому досвіді участі в національно-визвольних змаганнях у Західній Україні середини ХХ ст.». Дискусії тривали довкола таких питань, як роль, функції та мотивація поведінки жінок у національно-визвольному русі під проводом ОУН і УПА у світлі гендерних оцінок. Науковці дійшли висновку, що дане явище лише з великими застереженнями можна назвати феміністичним, оскільки домінуючими у поведінці жінок були родинні та побутові мотиви, а не бажання самореалізації шляхом боротьби. Заступник директора Національного музею «Меморіал жертв голодоморів в Україні» *Леся Онишко*, доповідаючи на тему «Голодомор і реакція ОУН», проаналізувала терористичні та політико-пропагандивні акції, якими українські націоналісти намагалися привернути увагу світової спільноти до трагічних подій на Великій Україні.

У доповіді молодого львівського дослідника *Любомира Хархули* «Українсько-польське протистояння 1943 р. на Волині у суспільній думці сучасної Польщі», що була проілюстрована численними схемами та діаграмами, які відображали результати соціологічних опитувань, показано, попри залежність польської суспільної думки від політичної кон'юнктури, позитивну динаміку у ставленні громадян Польщі до акту примирення між українцями та поляками з приводу подій на Волині.

У другий день науковці заслухали великий блок доповідей на історіографічну тематику: предметом дискусій стали особливості української та зарубіжної історіографії, їх періодизація і методологічні підходи, позитивні й негативні тенденції в дослідженні проблематики ОУН та УПА. Проф. *Олексій Сухий* (Львівський національний університет ім. І.Франка) у доповіді «Сучасна національна історіографія Української повстанської армії: напрями, дослідження, візії» проаналізував історичні концепції, схеми, тенденції вітчизняної історіографії, указав на чинники, які впливають на вибір дослідниками тих чи інших аспектів проблеми тощо. Він наголосив на потребі активніше інтегрувати дослідження вітчизняних істориків у світовий науковий простір шляхом впровадження нових методів і технологій для здобуття та поширення історичних знань. Багато в чому співзвучним попередній доповіді виявився виступ проф. *Василя Футали* (Дрогобицький державний педагогічний університет ім. Івана Франка) на тему «Націоналізм ОУН у сучасному науковому дискурсі». Жваве обговорення викликала доповідь мол. наук. співроб. *Романа Грицьківа* (сектор досліджень національно-визвольного руху ХХ ст. Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАНУ), присвячена польській історіографії ОУН і УПА. Дослідник виокремив декілька етапів вивчення цієї проблеми польськими істориками, окресливши хронологічні рамки та методологічні відмінності кожного з них. У процесі дискусії науковці підсумували, що тривалий час вивчення проблематики ОУН і УПА в ПНР було ідеологічно, політично та національно упередженим процесом, що й до сьогодні унеможливує суто науковий діалог із польською стороною. Ст. наук. співроб. *Яна Примаченко* (Інститут історії України НАНУ) виголосила доповідь на тему «Північноамериканська історіографія українського національно-визвольного руху як чинник впливу на морально-правову оцінку боротьби ОУН-УПА», в якій наголосила, що методологічний прорив на вітчизняному історичному полі неможливий без подолання радянського міфу про «дружбу народів» та діаспорного «мартирологічного» наративу. Ідеологію і практику творення перших загонів Української повстанської армії простежив директор Національного музею-меморіалу жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького» *Руслан Забілий*. Дискусію довкола складного процесу усвідомлення правди про ОУН та УПА мешканцями сучасної України розпочав доц. *Олександр Музичко* (Одеський національний університет ім. І.Мечникова) доповіддю «ОУН у боротьбі за історичну пам'ять українців: етапи, напрями діяльності, особливості». Резюмуючи обговорення, проф. *Анатолій Русначенко* наголосив, що відповідно до положень міжнародного гуманітарного права боротьба ОУН та УПА підпадає під визначення партизанського руху і саме у такій трактовці має висвітлюватися у підручниках історії та ЗМІ.

У другій секції більшість доповідей були присвячені вузьким проблемам українського визвольного руху: висвітленню діяльності ОУН та УПА з погляду регіоназнавства та біографістики, функціонуванню окремих структур підпілля та військових підрозділів, дослідженню повстанського фольклору, проблемам фалеристики тощо. Зокрема, регіональні аспекти національно-визвольного руху було подано в доповідях проф. *Костянтина Кондратюка* (Львівський національний університет ім. І.Франка),

проф. *Миколи Кучерепи* (Волинський національний університет ім. Лесі Українки), проф. *Володимира Трохимовича* (Національний університет «Острозька академія»), мол. наук. співроб. *Михайла Романюка* (Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАНУ) та ін. Учасники дискусій наголошували на важливості дослідження вузькорегіональної тематики для вивчення історії ОУН і УПА, яка дозволяє доповнити, а то й підкорегувати загальні висновки по темі, має велике значення для краєзнавчих студій. Виступи львівських дослідників *Андрія Сиви* та *Руслана Сіромського* були присвячені проблемам біографістики, зокрема обставинам загибелі шефа Головного військового штабу УПА Дмитра Грицяца та долі зв'язкового Романа Шухевича, районного провідника Городоччини Михайла Шевчука. Доц. *Ольга Бежук* (Національна академія ветеринарної медицини та біотехнологій ім. С.Гжицького) виголосила доповідь на тему «Випускниці Українського інституту для дівчат у Перемишлі у визвольній боротьбі ОУН та УПА», в якій проаналізувала різнопланову діяльність матуранток у лавах УПА, наголосила на непересічності їхніх характерів та високій національній свідомості, що були результатом як сімейного виховання, так і наслідком навчання в інституті. Адже його викладачі пріоритетними для своїх вихованок ставили глибокі знання на чітких національно-культурних традиціях, патріотизмі та духовності. Про пошуково-ексгумаційні дослідження могил українських повстанців на Прикарпатті й Львівщині, зокрема, говорили історики *Василь Тимків* (Івано-Франківськ) та *Ярослав Онищук* (Львів). *Віталій Манзуренко* (Рівне) присвятив свою доповідь «Історія створення Капітули Золотого хреста УПА» створенню повстанських нагород і відзнак.

На заключному засіданні було підбито підсумки роботи конференції, обговорено проблеми організації наступних наукових форумів на тематику ОУН та УПА і схвалено резолюцію, в якій, зокрема, зазначено, що український визвольний рух середини ХХ ст. є однією з найяскравіших сторінок боротьби нашого народу за незалежність та посідає власне місце в історії України. Глибоке й критичне осмислення боротьби ОУН і УПА науковцями та широкою громадськістю сприятиме усуненню з суспільної свідомості численних ідеологічних і політичних стереотипів та схем радянського штибу оцінки ОУН та УПА, формуванню державницького мислення на всій території сучасної України. Застосування командно-адміністративних методів щодо української історичної науки загрожує поверненням до небезпечної практики тоталітарного минулого.

За матеріалами конференції підготовлено збірник наукових статей. Для її учасників було організовано екскурсію Музеєм національно-визвольної боротьби, а також перегляд фільму «Отець Кадило» про греко-католицького священика Василя Шевчука, капелана Перемиського куреня УПА на Закерзонні, що демонструвався в Національному музеї-меморіалі жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького».

В.Б.Любченко (Київ)

III ІСТОРИЧНІ ЧИТАННЯ ПАМ'ЯТІ ПРОФЕСОРА В.Г.САРБЕЯ «“ДОВГЕ” ХІХ СТОЛІТТЯ В УКРАЇНІ: ПИТАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ»

В Інституті історії України НАНУ вже стало доброю традицією раз на п'ять років ушановувати пам'ять колишнього завідувача (у 1979–1999 рр.) відділу історії України ХІХ – початку ХХ ст., д-ра іст. наук, проф. Віталія Григоровича Сарбея (30.01.1928 – 22.04.1999 рр.) історичними читаннями. 30 січня 2013 р., на 85-річчя від дня народження вченого, у залі засідань Інституту історії України НАНУ відбувся третій за ліком такий науковий захід. Тему було обрано не випадково, адже у творчому доробку В.Г.Сарбея, особливо останнього десятиріччя його життя, національна проблематика й, зокрема, питання національного відродження посідали одне з чільних місць.

Захід, який за формою проведення нагадував круглий стіл із виголошенням та обговоренням доповідей і повідомлень, зібрав 28 науковців та освітян (серед них було 9 докторів та 12 кандидатів історичних наук), які репрезентували Інститут історії України НАНУ (15 учасників), інститут історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (м. Київ) (7), Київський національний університет імені Тараса Шевченка (3), Київський державний університет управління та підприємництва, Український державний університет фінансів та міжнародної торгівлі (м. Київ), а також Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ) (по 1 учаснику).

Із вітальним словом до присутніх звернувся директор Інституту історії України НАНУ академік *В.А.Смолий*. За задумом організаторів, цей науковий захід мав органічно поєднати у собі меморіальний аспект ушанування відомого вченого в різних проявах його багатогранної особистості – професійно-наукових та людських із презентацією учасниками своїх поглядів і розробок у царині, окресленій темою читань, чому якнайкраще сприяли тепла атмосфера спілкування й камерний формат проведення заходу.

Сарбеезнавчий напрям відкрила ґрунтовна доповідь завідувача відділу історії України ХІХ – початку ХХ ст. члена-кореспондента НАНУ *О.П.Резента* «В.Г.Сарбей – дослідник історії ХІХ ст.: формування історичних поглядів, спроби реінтерпретації марксизму щодо концепції української історії». Проаналізувавши на тлі доби чинники формування історичного світогляду В.Г.Сарбея, доповідач особливу увагу зосередив на запропонованій істориком на межі 1980–1990-х рр. оригінальній синтетичній концепції українського національного відродження ХІХ ст., в якій він прагнув органічно узгодити марксистські, народницькі та діаспорні підходи.

Д-р іст. наук, проф. *Г.Д.Казьмирчук* (Київський національний університет імені Тараса Шевченка) свій виступ «В.Г.Сарбей і М.В.Нечкіна: перегук долі» присвятив професійним взаєминам і щирій багаторічній дружбі двох істориків. Складний процес творчих пошуків ученого привернув увагу д-ра іст. наук, проф. *І.І.Колесник* (Інститут історії України НАНУ, «В.Г.Сарбей як історичний мислитель»). Своїми спогадами про історика, опертими на тривалі приязні взаємини, поділилася відомий історіограф, д-р іст. наук, проф. *Л.В.Таран* («Перехідна доба від середньовіччя до модерну: Спогади про В.Г.Сарбея»).

Аспірант Інституту історії України НАНУ й водночас рідний онук В.Г.Сарбея *Д.В.Захаров*, дослідивши робочі папери діда, торкнувся у виступі питання не до кін-

ця реалізованих планів і творчих задумів ученого, а також важливої теми «“Еліта” і “народ” у працях Віталія Григоровича Сарбея». Цікавими спогадами про В.Г.Сарбея поділилася з присутніми його донька *І.В.Захарова*, яка розповіла про грецьке коріння, родинну історію та репресованого батька вченого.

Серед доповідей, виголошених за темою читань, декілька заслуговують на особливу увагу. Зокрема, цікавим був виступ д-ра іст. наук, проф. *Я.С.Калакури* (Київський національний університет імені Тараса Шевченка) – «Історичні знання як чинник національного пробудження українців Наддніпрянщини й Галичини у другій половині ХІХ ст.». Жваву дискусію, яка не залишила байдужим нікого з присутніх, викликала доповідь д-ра іст. наук, проф. *Н.А.Шил* (Український державний університет фінансів та міжнародної торгівлі) – «Альтернативне і традиційне історієписання: шлях до консенсусу».

Нові перспективні напрями своїх досліджень презентували наукові співробітники Інституту історії України НАНУ: д-р іст. наук, проф. *В.С.Шандра* («Мова як інструмент формування національної ідентичності»), канд. іст. наук *О.М.Донік* («Ідеолог Нової України Володимир Антонович»), канд. іст. наук *В.І.Милько* («Київський навчальний округ: деякі аспекти політики попечителя в українському національному питанні (60–80 рр. ХІХ ст.))» та інші учасники.

На загальну думку присутніх, проведений захід як за форматом, змістом, так і за складом учасників, що уособлював нерозривний зв'язок різних поколінь істориків, гідно вшанував пам'ять ученого, котрий залишив по собі близько 1200 наукових праць, наставника, який підготував 40 кандидатів і 10 докторів наук, колеги й доброго товариша. Традиційну практику проведення в Інституті історії України НАНУ читань пам'яті В.Г.Сарбея буде збережено й надалі.

ЮВІЛЕЇ

О.І.Гуржій (Київ), В.М.ЛАЗУРЕНКО (Черкаси)

ДО 75-РІЧЧЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА М.І.БУШИНА

10 березня 2013 р. виповнилося 75 років від дня народження доктора історичних наук, професора, академіка Української академії історичних наук, заслуженого працівника освіти України, завідувача кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету Миколи Івановича Бушина.

Усіх, хто знає професора М.І.Бушина, без перебільшення, приваблюють такі його риси, як швидкість дій, мобільність, об'єктивність, щирість в оцінці людей, програм, явищ, здатність передбачати наслідки рішень, що приймаються, інтелігентність, чесність і порядність, ерудиція, вміння працювати з людьми.

У творчій та адміністративній діяльності професорові М.І.Бушину випала унікальна доля. Завжди вражає та хвилює те, що хоча за походжен-

ням Микола Іванович росіянин, проте він щиро любить Україну, український народ, його минуле, історію, глибоко шанує та поважає звичаї і традиції українців.

Микола Іванович Бушин народився 10 березня 1938 р. у с. Маріца Львовського району Курської області (Росія) у селянській родині. Після закінчення у 1956 р. місцевої середньої школи розпочав трудову діяльність у Донбасі, працюючи вибійником шахти №7 тресту «Лисичанськвугілля». Пройшов військову службу у збройних силах СРСР (на західних кордонах України). Здобувши вищу освіту на історичному факультеті Ужгородського державного університету (1960–1965 рр.), викладав історію в Новослобідській та Лисянській (№2) середніх школах Сумської й Черкаської областей (1965–1967 рр.).

У 1967–1988 рр. працював у партійних структурах Черкащини районного та обласного рівнів. Досвід суспільно-політичної роботи серед народу, зустрічі з простими людьми, сприйняття їхніх життєвих проблем як власних завжди породжували в нього бажання прийти на допомогу, зарадити тим, хто потрапив у скруту чи немилість чиновника.

Протягом 1980–1988 рр. працював завідувачем відділу науки та навчальних закладів Черкаського обкому КПУ, відтак довгий час займався питаннями розвитку

вищої школи, народної освіти, професійно-технічного навчання, охорони здоров'я та соціального забезпечення населення Черкащини.

Організаторська діяльність не заважала М.І.Бушину плідно працювати на науковій ниві. Закінчив аспірантуру Київського інституту народного господарства. 1976 р. в КДУ імені Тараса Шевченка захистив кандидатську («Партійне керівництво культурним будівництвом на селі 1966–1970 рр. (на матеріалах Української РСР)»), а 1988 р. в Академії суспільних наук при ЦК КПРС – докторську («Фактори соціально-культурного розвитку сучасного радянського села (на матеріалах Української РСР)») дисертації. Із 1990 р. – професор. У 1992 р. М.І.Бушина обрано дійсним членом Української академії наук національного прогресу, 1994 р. – Міжнародної академії інформатизації (м. Москва).

Із листопада 1990 р. Микола Іванович працює у Черкаському державному технологічному університеті на різних керівних посадах: був заступником ректора з навчально-виховної роботи, проректором по роботі з іноземними студентами, деканом факультету по роботі з іноземними студентами, завідувачем кафедри українознавства та історії. Із червня 2000 р. завідує кафедрою історії України. У 1999–2001 рр. обіймав посаду ректора приватного Інституту соціального управління, економіки і права (м. Черкаси). Особливо хочеться відзначити внесок професора М.І.Бушина в підготовку професіоналів-істориків, адже під його науковим керівництвом захищено 30 кандидатських дисертацій (на очолюваній ним кафедрі – 45).

Протягом 1993–2001 рр. – президент Черкаського наукового центру «Інтелект». Із листопада 2002 р. – голова Черкаського обласного відділення Українського товариства істориків науки, а з травня 2003 р. – член Національної спілки журналістів України. У 2005 р. професор М.І.Бушин створив та очолив громадську організацію – Товариство істориків Черкащини імені І.О.Гуржія.

Весь час, незалежно від зайнятості, інтенсивно займається науково-дослідницькою діяльністю. Доробок М.І.Бушина становить 300 наукових праць, у тому числі 20 монографій і 10 навчальних посібників, серед яких «Соціально-культурне розвитие села на современном этапе» (1987 р.), «Соціально-культурне обновление села» (1987 р.), «Крестьянин: социальные и духовные тупики (по результатам межрегионального социологического исследования)» (1991 р., у співавторстві), «Історія України: Навчальний посібник» (китайською мовою, 1993 р.), «Социальные технологии в странах современной цивилизации: Хрестоматия в 2 т.» (1993 р., у співавторстві), «Становлення української державності в XVII ст.: Богдан Хмельницький та його спадкоємці» (1998 р., у співавторстві), «Історія Шевченкового краю: 1939–2002 рр.» (2002 р., у співавторстві), «Українці в світі» (2003 р.), «Історія України» (німецькою мовою, 2003 р.), «Історія України: Хроніка» (у 2 ч., 2003 р.), «Історія України» (англійською мовою, 2009 р.), «Історія України: Проблемні лекції для студентів технічних вищих навчальних закладів» (2012 р., у співавторстві), «Історія стародавнього світу: Довідник школяра» (2013 р.) та ін.

У 1999–2011 рр. М.І.Бушин входив до складу спеціалізованої вченої ради із захисту дисертацій Донецького національного університету, а з 2004 р. – Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

У творчості Миколи Івановича яскраво окреслюється краєзнавча тематика, присвячена вивченню Черкаського краю. У 1967 р. він виступив ідейним натхненником створення Лисянського районного історичного музею, був його першим директором (крім того, заснував наукову бібліотеку цього закладу, якій передав понад 300 примірників книг). У 1998 р. заснував музей історії Черкаського державного технологічного університету. 2004 р. у Лисянській загальноосвітній школі №2 власним коштом

обладнав кімнату-музей, присвячену відомому на Черкащині педагогу-новатору С.Г.Савранському.

На десятиріччя незалежності України М.І.Бушин започаткував історико-краєзнавчу серію «Черкаський край в особах: 1941–2001 рр.», з якої вже побачило світ 12 книг. Це фактично писемна історія Лисянщини, Чигиринщини, Золотоноші й Золотоніщини, Драбівщини, Корсунщини, Маньківщини, Кам'янщини, Монастирищини, три книжки присвячено Черкасам. У 2012 р. професор М.І.Бушин заснував науково-популярну серію «Обереги Черкащини», в якій вийшли книги «Земля слави козацької: Чигиринщина», «Витязь над Дніпром: Місто Черкаси», «Крізь віки: Місто Канів», «Мить і вічність: Уманщина», «Пам'ять не згасне: Звенигородщина», «Трипільський дух вита над нами: Тальнівщина», «Музи над Тясмином: Кам'янщина», «Кований із крици: Корсунщина», «Серце української родини: Шполянщина», «Сонце над Тікичем: Лисянщина».

Плідна праця М.І.Бушина належним чином поцінована у суспільстві. Він нагороджений знаком «Відмінник народної освіти Української РСР», грамотою Президії Верховної Ради Української РСР (1988 р.), дипломами «Людина року-1998» (Американський біографічний інститут) та «За особистий внесок у розвиток сучасного суспільства», внесений до книги «Україна на межі тисячоліть: 500 впливових особистостей», відзначений пам'ятною медаллю «Лідери ХХІ століття» (2000 р.), премією Національної спілки журналістів України «Прометей» (2006 р.), почесною грамотою Черкаської обласної ради (2007 р.), ювілейною медаллю «20 років незалежності України» (2011 р.) та ін. У 2007 р. держава відзначила вченого почесним званням заслуженого працівника освіти України. Указом Президента України №71/2009 від 12 травня 2009 р. «Про призначення державних стипендій видатним діячам науки» М.І.Бушину призначена державна стипендія (13 квітня 2012 р. указом Президента України №265/2012 продовжена на новий термін).

Знаним учителем по праву пишуться його учні. Саме вони 2005 р. створили Благодійний фонд імені професора Миколи Бушина «Історична спадщина», метою діяльності котрого визначено пошук здібних студентів, молодих науковців, краєзнавців, сприяння їм у науковій роботі. Передбачається вручення щорічної премії за кращі розробки (на сьогодні її розмір становить 12 тис. грн).

Завжди надійною підтримкою й порадиницею в усіх справах та починаннях є дружина професора М.І.Бушина – Ольга Сергіївна, разом з якою вони виховали двох чудових дітей (сина Ігоря й доньку Наталію), а тепер тішаються онуком Павлом.

Своє сімдесятип'ятиріччя шановний ювіляр зустрів у розквіті творчих сил і натхнення, у повсякденних турботах і невтомній праці. Хочеться побажати Миколі Івановичу здоров'я, щастя, удачі, наснаги й сил для реалізації всіх творчих планів і задумів!

НОВІ НАДХОДЖЕННЯ ДО БІБЛІОТЕКИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ

- Анатолій Олексійович Копилов.** Особистість у вимірі епохи: Дослідження. Спогади. Документи. Бібліографія / Уклад. О.М.Завальнюк, В.С.Степанков. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. І.Огієнка, 2011. – 320 с.
- Бевз Т.**
Феномен «революції» у дискурсах мислителів, політиків, науковців. – К.: ПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2012. – 176 с.
- Вергунов В.**
Мій земляк з Дернівки – Василь Костенко, якого О.П.Довженко любив «...більш за всіх людей на Україні»: До 100-річчя від дня народження Василя Семеновича Костенка. – К.: Корзун Д.Ю., 2012. – 230 с.
- Вибрані наукові праці** академіка В.І.Вернадського / Авт.-уклад. О.С.Онищенко, В.Ю.Афіані, В.А.Вергунов. – К.: Нац. б-ка України ім. В.І.Вернадського, 2011. – Т.2: Володимир Іванович Вернадський: Листування з українськими вченими. – Кн.1: Листування А–Г. – 82-4 с. (серія «Вибрані наукові праці академіка В.І.Вернадського»)
- Вибрані наукові праці** академіка В.І.Вернадського / Авт.-уклад. О.С.Онищенко, В.Ю.Афіані, О.Д.Василюк та ін. – К.: Нац. б-ка України ім. В.І.Вернадського, 2012. – Т.2: Володимир Іванович Вернадський: Листування з українськими вченими. – Кн.2: Листування Д–Я. – Ч.1: Д–Н – 742 с. (серія «Вибрані наукові праці академіка В.І.Вернадського»)
- Вибрані наукові праці** академіка В.І.Вернадського / Авт.-уклад. О.С.Онищенко, В.Ю.Афіані, В.А.Вергунов та ін. – К.: Нац. б-ка України ім. В.І.Вернадського, 2012. – Т.2: Володимир Іванович Вернадський: Листування з українськими вченими. – Кн.2: Листування Д–Я. – Ч.2: О–Я. – 692 с. (серія «Вибрані наукові праці академіка В.І.Вернадського»)
- Вибрані наукові праці** академіка В.І.Вернадського / Уклад. Л.С.Лисюк, К.О.Каздобін, Л.Б.Коваль. – К.: Ін-т загальної та неорганічної хімії ім. В.І.Вернадського, 2012. – Т.3: Хімічна будова біосфери землі та її оточення. – 507 с. (серія «Вибрані наукові праці академіка В.І.Вернадського»)
- Вибрані наукові праці** академіка В.І.Вернадського / Авт.-уклад. І.А.Акімов, В.О.Харченко, В.В.Долін та ін. – К.: Ін-т геохімії навколишнього середовища, 2012. – Т.4: Геохімія живої речовини. – Кн.1. – 504 с. (серія «Вибрані наукові праці академіка В.І.Вернадського»)
- Вибрані наукові праці** академіка В.І.Вернадського / Авт.-уклад. І.А.Акімов, В.О.Харченко, В.В.Долін та ін. – К.: Ін-т геохімії навколишнього середовища, 2012. – Т.4: Геохімія живої речовини. – Кн.2. – 582 с. (серія «Вибрані наукові праці академіка В.І.Вернадського»)
- Вибрані наукові праці** академіка В.І.Вернадського / Авт.-уклад. Г.О.Кульчицька, О.М.Пonomаренко, В.І.Павлишин та ін. – К.: Ін-т геохімії, мінералогії та рудотворення ім. М.П.Семеновенка, 2012. – Т.5: Мінералогічна спадщина Володимира Івановича Вернадського. – 829 с. (серія «Вибрані наукові праці академіка В.І.Вернадського»)
- Вибрані наукові праці** академіка В.І.Вернадського / Авт.-уклад. В.М.Шестопапов, А.Ю.Моїсеев, В.В.Гудзенко та ін. – К.: Ін-т геологічних наук НАН України, 2012. – Т.6: Історія природних вод. – Кн.1: Водневисті мінерали. – 754 с. (серія «Вибрані наукові праці академіка В.І.Вернадського»)
- Вибрані наукові праці** академіка В.І.Вернадського / Авт.-уклад. В.М.Шестопапов, А.Ю.Моїсеев, В.В.Гудзенко та ін. – К.: Ін-т геологічних наук НАН України, 2012. – Т.6: Історія природних вод. – Кн.2: Досвід гідрохімії і геохімії вод землі. Статті. Коментарі. – 350 с. (серія «Вибрані наукові праці академіка В.І.Вернадського»)
- Вибрані наукові праці** академіка В.І.Вернадського / Авт.-уклад. Е.В.Соботович, В.В.Долін. – К.: Ін-т геохімії навколишнього середовища, 2012. – Т.7: Праці з геохімії та радіології. – Кн.1. – 824 с. (серія «Вибрані наукові праці академіка В.І.Вернадського»)
- Вибрані наукові праці** академіка В.І.Вернадського / Авт.-уклад. Е.В.Соботович, В.В.Долін. – К.: Ін-т геохімії навколишнього середовища, 2012. – Т.7: Праці з геохімії та радіології. – Кн.2. – 668 с. (серія «Вибрані наукові праці академіка В.І.Вернадського»)
- Вибрані наукові праці** академіка В.І.Вернадського / Уклад. А.С.Литвиненко, В.І.Онопrienко, О.П.Пилипенко. – К.: Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г.М.Доброва, 2012. – Т.8: Праці з історії, філософії та організації науки. – 658 с. (серія «Вибрані наукові праці академіка В.І.Вернадського»)

- Вибрані наукові праці** академіка В.І.Вернадського / Уклад. С.М.Кіржаєв, О.В.Мемелов, В.С.Неаполітанська та ін. – К.: Нац. б-ка України ім. В.І.Вернадського, 2011. – Т.9: Володимир Іванович Вернадський: Щоденники (1917–1921). – 660 с. (серія «Вибрані наукові праці академіка В.І.Вернадського»)
- Вибрані наукові праці** академіка В.І.Вернадського / Авт.-уклад. О.С.Онищенко, Л.В.Беляєва, С.А.Дзюбич. – К.: Нац. б-ка України ім. В.І.Вернадського, 2012. – Т.10: Бібліографія праць В.І.Вернадського. Література про життя та діяльність. – 603 с. (серія «Вибрані наукові праці академіка В.І.Вернадського»)
- Війна. Окупація. Пам'ять:** Примусові робітники з України в окупованій Європі: Мат. Всеукр. наук. конф., м. Київ, 27 вересня 2012 р. / Упор. Р.І.Пилявець, В.М.Яременко. – К.: Пріоритети, 2012. – 230 с.
- Володимир Винниченко** – Розалія Ліфшиць: епістолярний діалог (1911–1918 роки) / Упор. Н.Миронець. – Дрогобич: Коло, 2012. – 288 с.
- Ворожко В.П., Вернадський Б.В., Ботвінкін О.В.** Нарис історії охорони державної таємниці в Україні. – К., 2012. – 188 с.
- Головко В.** **Українські фінансово-промислові групи** в модернізаційних процесах 1991–2009 рр. / Відп. ред. С.В.Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – 416 с.
- Грецькі рукописи** у зібраннях Києва: Каталог / Гол. редкол. І.Шевченко, упор. Є.Чернухін. – К.; Вашингтон, 2000. – 383 с.
- Гуржій О.** **Гортаючи прочитане**, шукаючи розумне... – Миколаїв, 2013. – 138 с.
- Довга Л.** **Система цінностей** в українській культурі XVII століття: (на прикладі теоретичної спадщини Інокентія Гізеля). – К.; Л.: Свічадо, 2012. – 344 с.
- Дончик В.** **Неминуче й неминуще:** Літературні досліді і хроніки. – К.: Наук. думка, 2012. – 864 с.
- Дубінський В., Федьков О.** **Аграрне питання** в політичних концепціях українських партій і громадських організацій Наддніпрянщини наприкінці XIX – на початку XX ст. – Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2012. – 256 с.
- Енциклопедія історії України** / Гол. редкол. В.А.Смолій. – К.: Наук. думка, 2012. – Т.9: Прил.–С. – 944 с.
- Енциклопедія сучасної України** / Співгол. редкол. І.М.Дзюба, А.І.Жуківський. – К.: Ін-т енциклопедичних досліджень НАН України, 2011. – Т.11: Зор–Как. – 712 с.
- Залізняк Л.** **Стародавня історія України.** – К.: Темпора, 2012. – 542 с.
- Зиль А.С.** **Сулімівський пантеон.** – Бориспіль, 2012. – 126 с.
- Історична наука, історична пам'ять і національна свідомість** модерної доби в Україні, Білорусі та Польщі / Упор. В.В.Масненко, Ю.П.Присяжнюк. – Черкаси: Вертикаль, 2011. – 182 с. (серія «Історикографічні студії»)
- Історична освіта в Бердянську:** від чоловічої гімназії до соціально-гуманітарного факультету БДПУ / Упор. І.І.Лиман, В.М.Константинова. – Бердянськ: БДПУ, 2012. – 254 с.
- Історичний досвід становлення** інститутів громадянського суспільства в країнах Європи: Зб. наук. пр. / За заг. ред. А.І.Кудряченка. – К.: Фоліант, 2012. – 466 с.
- Історикографічні дослідження в Україні** / Гол. редкол. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – Вип.22: Доповіді та матеріали Міжнар. наук. конф. «Інститут історії України на зламі епох, у світлі традицій та перетворень: 75 років інституціонального буття», 20–21 жовтня 2011 р. – 734 с.
- Історія релігії в Україні** / За ред. А.Колодного. – К.: Укр. видав. консорціум та УАР, 2013. – Т.9: Релігія і церква в історії української діаспори. – 906 с.
- Історія української культури** / Гол. ред. Б.С.Патон. – К.: Наук. думка, 2012. – Т.5: Українська культура XX – початку XXI ст. – Кн.3: Культура та розвиток науки і технологій в Україні. – 949 с.
- Карти і плани** в джерелознавчих студіях Лідії Пономаренко: (з описами картографічних джерел Інституту рукопису НБУ ім. В.І.Вернадського та додатком відомостей про карти і плани з історії України в російських архівних та рукописних зібраннях) / Упор. А.В.Пивовар. – К.: Академперіодика, 2012. – 668 с.

Лебідь Є.

Метатекст поезії Тараса Шевченка та українська література: давня і нова доба. – К.: Наук. думка, 2012. – 171 с.

Лильо І.

Нариси з історії грецької громади Львова XVI–XVII ст. – Л.: Вид-во Львівської політехніки, 2002. – 190 с.

Лішук Д.

Князь К.-В.Острозький: Державний діяч. Просвітитель. Воєначальник. – Вид. 2-ге, переробл. та доп. – Чернівці, 2013. – 112 с.

Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету / Упоряд. В.М.Константинова, І.І.Лиман. – Донецьк: Ландон-XXI, 2012. – Т.V: Бердянський (Осиленківський) державний педагогічний інститут (1953–1991 рр.). – 638 с.

Ми з Львівського історичного... 1893–2003: до 110-річчя створення ЛІМ: Спецвипуск. – Л.: Новий час, 2004. – 202 с.

Назаренко О.В.

Україна та Росія на перехрестях історії: Культура Давньої Русі: Модуль 1: Посібник для вчителя / Редкол. І.М.Данилевський, В.В.Іщенко, М.Ф.Котляр та ін. – К.: Освіта, 2012. – 160 с.

Наукова школа професора А.В.Бойка: персоналії та доробок / Упор. І.Лиман, В.Константинова. – Запоріжжя: ТанDEM, 2011. – 376 с.

Науковий інструментарій українознавця. – К.: ННДІУВІ, 2012. – 376 с.

Наукові записки НаУКМА / Відп. ред. С.М.Квіт. – К., 2012. – Т.130: Історичні науки. – 89 с.

Наулко В.І.

Пошуки. Роздуми. Студії: Зб. наук. пр. до 80-річчя від дня народження. – К.: Укр. письменник, 2013. – 392 с.

Національна та історична пам'ять: Зб. наук. пр. / Гол. ред. В.Ф.Солдатенко. – К.: Пріоритети, 2012. – Вип.3. – 410 с.

Ніколаєць Ю.О.

Поселенська структура населення Донбасу: (етнополітичний аспект динаміки). – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2012. – 188 с.

Новікова Л.В.

«Історіограф» Південної України Аполлон Скальковський: інтелектуальна апологія

імперської політики та регіональної історичної самотності / Відп. ред. В.М.Хмарський. – Одеса: Одеський нац. ун-т, 2012. – 464 с.

Олесницький Є.

Сторінки з мого життя / Упор. М.М.Мудрий, Б.О.Савчик. – Л.: Медицина і право, 2011. – 432 с.

Османський мир и османістика: Сб. ст. к 100-летию со дня рождения А.С.Тверитиновой (1910–1973). – Москва: ИВ РАН, 2010. – 516 с.

Палков Т.

Львівська область: Найцікавіші місця: Путівник. – Л.: Ладекс, 2008. – 64 с.

Папакін Г.

Українські визвольні змагання 1939–1956 рр.: джерельний контент / Відп. ред. Г.В.Боряк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – Вип.1: Проблеми класифікації й змісту джерел повстанського та радянського походження. – 358 с.

Перехрест О.Г.

Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище: На пошану мільйонів українських селян, які винесли тягар Великої Вітчизняної війни. – Черкаси: ЧНУ ім. Б.Хмельницького, 2011. – 668 с.

Переяслав. 1654 рік / Упор. В.В.Кривошея, С.М.Горобець, Б.О.Вакка. – К.: Пріоритети, 2012. – 148 с.

Пилипчук Я.В.

Етнополітичний розвиток Дашт-і-Кипчак у IX–XIII ст. – К.: Ін-т сходознавства ім. А.Ю.Кримського НАН України, 2013. – 288 с.

Політика в особах: (Політичне лідерство на постсоціалістичному просторі: національний і регіональний контексти): Навч. посіб. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2012. – 400 с.

Політичні проблеми сучасної України: Аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України / Гол. редкол. Ю.А.Левенець. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2012. – 600 с.

Поліщук Ю.

Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2012. – 432 с.

- Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр.** / Гол. ред. В.Ф.Верстюк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – Вип.7. – 318 с.
- Проблеми історії України XIX – початку XX ст.** / Гол. редкол. О.П.Резент. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – Вип. XX. – 378 с.
- Проблеми історії України: факти, судження, пошуки:** Міжвід. зб. наук. пр. / Відп. ред. С.Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – Вип. 21. – 322 с.
- Релігієзнавство України: У 2 кн.** / Редкол. В.Климов, А.Колодний, П.Павленко. – К., 2013. – Кн.1: Релігієзнавча думка України другого тисячоліття. – 439 с.
- Релігієзнавство України: У 2 кн.** / Редкол. В.Климов, А.Колодний, П.Павленко та ін. – К.: Укр. асоціація релігієзнавців, 2010. – Кн.2: Релігієзнавча наука років незалежності. – 258 с.
- Релігійний чинник у процесах націє- та державотворення: досвід сучасної України** / Кер. авт. кол. В.Войналович. – К.: ІІЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2012. – 272 с.
- Робота бібліотек науково-дослідних установ Національної академії наук України в 2011 р.:** Інформаційно-аналітичний огляд / Відп. ред. А.А.Свобода, Г.І.Солоіденко. – К.: Нац. б-ка України ім. В.І.Вернадського, 2012. – Вип.17. – 204 с.
- Селяни і місто: феномен сприйняття урбанізаційних процесів у селянській традиції:** (матеріали історико-археографічних експедицій Північним Приазов'ям) / Упор. В.М.Константинова. – К.: Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2012. – 416 с.
- Сердца, отданные Элладе:** Памяти греческих патриотов, меценатов и просветителей братьев Зосимов / А.Морозов, Л.Горлач, С.Эрголавос. – Нежин: Лук'яненко, 2009. – Вып.V: Жизнь замечательных греков в Украине. – 128 с. (серия «Греки в Нежине»)
- Скрипник А.**
Державні установи Подільської губернії 1793–1914 рр. – Кам'янець-Подільський: Мошинський В.С., 2012. – 228 с.
- Славутич Є.В.**
Військовий костюм в Українській козацькій державі: Уніформологічний словник / Відп. ред. Г.В.Боряк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – 171 с.
- Солдатенко В.Ф.**
Гражданская война в Украине (1917–1920 гг.). – Москва: Новый хронограф, 2012. – 672 с.
- Солдатенко В.**
У вирі революцій і громадянської війни (актуальні аспекти вивчення 1917–1920 рр. в Україні). – К.: Парламентське вид-во, 2012. – 272 с.
- Стецкевич-Чебоганов А.**
Я – сын ваш: Казановичи герба «Гржимала». – Минск: Белорусская православная церковь, 2012. – 576 с. (серия «Летопись белорусской шляхты»)
- Сторінки воєнної історії України:** Зб. наук. ст. / Відп. ред. О.Є.Лисенко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – Вип.15. – 262 с.
- Суспільна солідарність в Україні:** проблеми і політичні засоби їх вирішення: Аналітична доповідь / За ред. О.М.Майбороди. – К.: ІІЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2012. – 64 с.
- Сухобоков О.В.**
«Земля незнаема»: население бассейна Среднего Псла в X–XIII вв.: по материалам роменско-древнерусского комплекса в с. Каменное / Отв. ред. А.П.Моця. – К.: Аграр Медіа Груп, 2012. – 376 с.
- Трансформації релігійності в умовах полікультурного регіону:** (матеріали археографічних експедицій Північним Приазов'ям) / Упор. І.І.Лиман. – Запоріжжя: АА Тандем, 2011. – 360 с.
- Україна в Європі:** контекст міжнародних відносин / Кер. авт. кол. А.І.Кудряченко. – К.: Фенікс, 2011. – 632 с.
- Україна – Європа – світ:** Міжнар. зб. наук. пр. / Гол. ред. Л.М.Алексієвцев. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2012. – Вип.10: Присвяч. 20-річчю іст. ф-ту ТНПУ ім. В.Гнатюка. – 482 с. (серія «Історія, міжнародні відносини»)
- Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.:** нариси повсякденного життя / Гол. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – 786 с. (серія «З історії повсякденного життя в Україні»)
- Українське суспільство 1992–2012:** Стан та динаміка змін: Соціологічний моніторинг / За ред. В.Ворони, М.Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2012. – 660 с.

Український історичний журнал: Систематичний покажчик (2002–2011 рр.) / Уклад. О.І.Ваславик, Л.Я.Муха, А.В.Невмержицька, О.І.Островська. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – 176 с.

Український історичний збірник 2012 / Гол. редкол. В.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – Вип.15. – 372 с.

Український парламентаризм: проблеми історії та сучасної політичної практики: (до 145-річчя від дня народження Михайла Грушевського) / Гол. редкол. В.М.Литвин. – К.: Укр. ін-т нац. пам'яті, 2012. – 456 с.

Ульяновский В.
Смутное время. – Москва: Европа, 2006. – 456 с. (серія «Імперія»)

Федьков О.М., Магась В.О.
«Селянству – владу і землю!»: Всеросійський селянський союз в Україні (1905–1907 рр.). – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-

Подільський нац. ун-т ім. І.Огієнка, 2011. – 272 с.

Чернухін Є.

Колекція рукописів та архів митрополита Андрея Шептицького: Каталог фонду XVIII Ін-ту рукопису Нац. б-ки України ім. В.І.Вернадського. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 242 с.

Чертенко О.

Життя у фрагменті: проза Макса Фріша між ентузіазмом та сумнівом. – К.: Наук. думка, 2012. – 216 с.

Шаповал А.І.

Дмитро Антонович: життя та діяльність. – Б.м.: Миронівська друкарня, 2012. – 348 с.

Літературу підібрали: завідувача відділом науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний бібліограф відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ І.Л.Островська

CONTENTS

UKRAINIAN MODERN GRAND-NARRATIVE: APPROACHES, CONCEPTS, REALIZATION

Adadurov V.V. (*L'viv*). Theoretical and Methodological Approaches of Inscripting of Ukrainian History in the European Context (the Point of View of Specialist in the World History) 4

HISTORICAL ARTICLES

KOTLIAR M.F. The Phenomenon of Rus' Feudal Fragmentation (Back to the Problem) ...24

SAS P.M. Signing of Peaceful Agreement of Khotyn 1621 38

TURCHENKO F.H. (*Zaporizhzhia*). Mykhailo Hrushevs'kyi vs. Mykola Mikhnovs'kyi (Contemporaries' Discussion: a View Over the Centuries) 74

PARKHOMENKO V.A. (*Mykolaiv*). November Rebellion 1918 in Halychyna on Materials of Memoir Literature 95

ARKHIREIS'KYI D.V. (*Dnipropetrovs'k*). Soviet Frontiers Anti-Smuggling Activities in the End of 1920s – 1930s 105

ZERKAL' M.M. (*Mykolaiv*). Education of Ethnic Minorities of Ukraine (1990–2000s) ... 121

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

HORENKO O.M. Evolution of Marxist Theoretical Tradition as the Object of Intellectual History 136

HORAK V.S. Hryhoriev Insurgent Movement (August 1918 – August 1919): Historiography Issues 154

SKRZHYN'SKAM.V. Correspondence in the Ancient States of Northern Black Sea Coast ... 178

BOOK REVIEWS AND SURVEYS

Dziuba O. Cossack Sergeant Personal Space in the XVIIIth Century (Based on the Epistolary Heritage Materials) (**O.O.Boriak**) 188

Horbachiov V. City Reform of 1870 in Ukraine (**V.S.Shandra**) 197

Shcherbatiuk V. Rural Insurgent Movement in Ukraine 1917–1921: Ukrainian Historiography (**T.V.Chukhlib**) 204

National Question in Ukraine XXth – Early XXIth: Historical Sketches (**F.H.Turchenko, Zaporizhzhia**) 207

Andrieiev V. Victor Petrov: Scientist Intellectual Biography Essays (**O.V.Yas'**) 218

CHRONICLES

KONONENKO V.P. International Scientific Conference “Early Modern Ukraine at the Crossroads of Civilizations, Cultures, Countries and Regions” 223

STASIUK O.Y. (*L'viv*). International Scientific Conference “Ukrainian Insurgent Army in the Context of National Liberation Struggle of the Peoples of Central and Eastern Europe” ... 226

LIUBCHENKO V.B. III-rd Historical Readings to the Memory of Professor V.H.Sarbei “Long' XIXth Century in Ukraine: National Modernization Issues” 230

ANNIVERSARIES

HURZHII O.I. (*Kyiv*), **LAZURENKO V.M. (*Cherkasy*)**. Commemorating the 75th Anniversary of the Doctor of History, Professor M.I.Bushyn 232

New Publications Received by the Library of Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine 235